

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ДАНИЛЕВИЧ АЛІСА ПЕТРІВНА

УДК [39+93/94](477):001.89«1829/1901»

ДИСЕРТАЦІЯ
УКРАЇНСЬКА ЕТНОГРАФІЯ ТА ФОЛЬКЛОРИСТИКА У
ТВОРЧОСТІ СТЕПАНА НОСА (1829-1901 рр.)

Спеціальність 07.00.05 – етнологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____

Науковий керівник: Пилипенко Віктор Володимирович, кандидат історичних наук, доцент

КИЇВ – 2020

АНОТАЦІЯ

Данилевич А.П. Українська етнографія та фольклористика у творчості Степана Носа (1829-1901рр.) – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – етнологія. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2020.

Дисертація присвячена дослідженню життєвого шляху та наукового доробку українського етнографа, фольклориста, ґрунтового знавця усної народної творчості, української народної культури, лікаря та письменника Степана Даниловича Носа (1829-1901).

Проаналізовано етнографічний наратив С.Д. Носа, визначено його пріоритетну проблематику, охарактеризовано основні напрями етнографічних та фольклорних студій, з'ясована їхня змістова складова та інформаційна насиченість.

На основі наукового аналізу стану вивчення теми визначено три історіографічні періоди: 1850-1917; 1918 – кінець 1980-х; початок 1990-х – до сучасності, відповідно до яких систематизовано наукові праці за проблемно-тематичним принципом. Зазначається, що протягом першого історіографічного періоду не було розлогих аналітичних розвідок про життя та творчість вченого; наявні лише декілька інформаційних повідомлень про участь С.Д. Носа в театральних виставах, його арешт у справі І. Андрущенка, рецензії на дві його книги тощо. І тільки після смерті етнографа з'являються перші розвідки С. Єфремова та Г. Коваленка, в яких наводяться біографічні дані Степана Носа, окреслюється проблематика його наукових та літературних праць з етномедицини, народознавства, усної народної творчості. Констатується, що другий (радянський) період позначився більшою кількістю досліджень, проте постать С.Д. Носа –

свідомого українця, увага якого була прикута до національної історії та культури не була актуальною проблематикою за радянського тоталітарного режиму. За винятком публікацій О. Соловйова, В. Білого, Б. Шевеліва, М. Возняка до 1960-х рр. наукових досліджень про творчість етнографа не було, а на межі 1960-х – 1970-х рр. з'явилася друком низка розвідок у газетній та журнальній періодиці з нагоди 140-річчя від дня народження Степана Носа. У 1970-1980-х рр. посилюється увага до особистості С.Д. Носа. У розвідках українських істориків, етнографів, архівістів з'являються повідомлення про значну наукову спадщину вченого, яка зберігається в архівосховищах та рукописних відділах бібліотек і досі невідома науковцям. Дослідження Г.Боряка, О. Бріциної, М.Бриль, О. Ісаєнка актуалізують постать українського етнографа, фольклориста, лікаря Степана Носа, підкреслюють вагомість його праць та їх значення для розвитку вітчизняної науки.

За незалежності України розпочинається третій історіографічний період, який характеризується підвищеною увагою до життя та творчості українських вчених, зокрема і етнографів, наукова спадщина яких за різних обставин не досліджувалась за радянської доби.

Встановлено, що за останні десятиліття вийшло друком понад 60 різнопланових публікацій, які упорядковані за чотирма групами: 1) довідково-енциклопедичні статті; 2) спеціальні предметно-тематичні дослідження; 3) ювілейні та меморіальні розвідки у періодиці та регіональних виданнях; 4) розвідки, в яких особистість етнографа досліджується дотично, у контексті інших питань. Відповідно до них розглянуто та проаналізовано зміст та тематичне спрямування опублікованих праць. Встановлено, що від 2010 р. в м. Городня Чернігівської області, де останні 10 років жив і працював С.Д. Ніс, у приміщенні городнянського Історико-краєзнавчого музею щорічно проходять «Носівські читання», на яких окрім заслуховування доповідей про життя та творчість вченого, було прийнято рішення про заснування

Етнографічного товариства імені Степана Носа. Зазначається, що про його етнографічну та фольклорну діяльність неодноразово повідомлялося і на «Джерелознавчих читаннях» у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

Встановлено, що попри наявність розпорошених за тематикою оглядових розвідок про життєдіяльність етнографа, на сьогодні відсутнє цілісне комплексне дослідження про етнографічну та фольклорну спадщину С.Д. Носа. Систематизовано та проаналізовано джерельну базу дослідження. Констатовано, що документи, які акумулюють інформацію про життєвий шлях та творчість етнографа упорядковано за чотирма групами: а) неопубліковані архівні матеріали; б) актуалізовані документи; в) етнографічні та фольклорні праці вченого; г) джерела особового походження: листування, щоденники та спогади етнографа. Зазначається, що документи з теми дисертації зберігаються в Архівних наукових фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, Державному архіві Чернігівської області, Архіві відділу рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України.

Сформовано комплекс теоретико-методологічних принципів, методів та підходів до вивчення творчості етнографа. Застосовані основні принципи наукового пізнання: історизму та наукової об'єктивності. Основоположними у дослідженні стали загальноісторичні засадничі принципи комплексності, системності та усебічності, що цілісно презентували усю сукупність творчого доробку Степана Носа. Були використані і спеціально-наукові методики: порівняльно-історичний метод застосовано з метою відстежити еволюцію поглядів науковця, з'ясувати зміни оціночних критеріїв та акцентів у наративістиці етнографа; методи критичного аналізу та синтезу дали змогу визначити джерельну цінність

наявної документної бази, провести узагальнення і виокремити спектр найбільш актуальних та пріоритетних тем у творчості С.Д. Носа; типологічний метод використано для систематизації й групування народних прислів'їв, приказок, загадок та інших паремій, виокремлених з рукописних та друкованих праць С.Д. Носа. Застосовувалися етнографічні методики порівняльного мовознавства, вибіркового обстеження тощо.

У дисертації з'ясовано основні етапи життя та діяльності Степана Носа, визначено 6 етапів його свідомого життя: перший – полтавський (навчання в гімназії, 1839-1848); другий – київський (студентський, 1849-1854); третій – чернігівський (поділяється на підетапи, 1858-1863; 1886-1890); четвертий – час заслання (1863-1872); п'ятий – період мандрівок (з перервами, 1855-1857, 1873-1886); шостий – городнянський (1891-1901), відповідно до яких проведено дослідження його життєдіяльності. Увага акцентована на студентському житті Степана Носа, участі в етнографічному гуртку, поширенні українськомовних книг, роботі лікарем.

Охарактеризовано інтелектуальне оточення етнографа, його спілкування з українськими громадськими діячами, письменниками, вченими-істориками та етнографами, які справили значний вплив на становлення поглядів та світогляду Степана Носа. Він підтримував тісні зв'язки з А. Метлинським, П. Кулішем, О. Лазаревським, Л. Глібовим, О. Марковичем, О. Коваленком, М. Білозерським, П. Житецьким, М. Симоновим, П. Чубинським, О. Кониським, М. Коваленком та ін. Про їхні щирі стосунки свідчить листування етнографа, спогади поета М. Кононенка, з яким товаришував С.Д. Ніс, публікації джерел у ж. «Киевская старина», та у ж. «Україна» за 1927 р. Особливою теплотою вирізняються стосунки С. Носа з П. Кулішем та М. Вовчком. Їх об'єднувала спільна любов до українського фольклору, усної народної творчості, української мови, народних традицій та звичаїв.

В роботі розглянуто основну тематику етнографічних студій дослідника. Визначено пріоритетні напрями його праць, до яких віднесено:

комплекс розвідок з усної народної творчості: записи обрядів та звичаїв українців, відзначення народних свят, дотримання традицій, які передавалися від покоління до покоління, записи українських народних пісень та віршів різного тематичного спрямування, збирання, фіксація та збереження українських паремій: прислів'їв, приказок, народних прикмет, притч, казок.

Простежено дослідження етнографом традиційної календарної та сімейної обрядовості українців, з'ясовано, що найбільша увага вченого була приділена традиціям святкування Різдва та Великодня, як одних з найбільших свят в Україні. С.Д. Ніс наводить тексти колядок, щедрівок, докладно розписує увесь сценарій святкування і різдвяних свят, і циклу Великодніх свят. Попри відсутність цілісного репертуару святкування Пасхи, етнограф наголошує, що головною ознакою свята є сімейний фактор, коли за одним столом збирається уся родина для проведення святкової трапези.

Охарактеризовано сімейну обрядовість, серед якої традиції святкування весілля, родинні обряди сватовства, народження дитини, її хрещення, поминальні обряди, проводи, похорон тощо.

Встановлено, що особливого значення етнограф надавав збиранню народно-пісенної творчості. Зазначається, що українська пісня тісно пов'язана з обрядовою культурою, народними звичаями; в пісні відображаються матеріальні та духовні потреби людей, соціальні відносини та історичні події, реалії сімейного та громадського побуту, світоглядні та релігійні уявлення, моральні та естетичні ідеали.

Розглянуто пісенний наратив Степана Носа, запропоновано систематизувати усі зібрані етнографом пісні за видовими групами, поклавши в основу змістово-тематичний принцип а) історико-героїчні; б) соціально-побутові; в) ліричні; г) тужливо-сумні; д) жартівливі. Встановлено, що, як правило, тексти пісень С.Д. Нос подає без нотного супроводу, проте подекуди наявне поглиблене анотування пісенного

матеріалу, де вказується музичний супровід. Власної систематизації пісень у С.Д. Носа немає.

Досліджено національні паремії у працях С.Д. Носа. Встановлено, що етнограф був ґрунтовним знавцем української паремії, використовував їх у своїх працях. Запропоновано систематизувати усі записані С.Д. Носом паремії за жанровою ознакою: а) прислів'я та приказки; б) повір'я та прикмети; в) загадки; г) казки. Констатовано, що найбільшу кількість пам'яток становлять прислів'я та приказки, якими етнограф послуговувався у своїх опублікованих працях та у записках, що зберігаються в архівах.

Досліджено етнологічні мотиви у літературній творчості Степана Носа. Визначено найбільш актуальну проблематику його творів: народознавство, етномедицина, національна традиційна кухня.

Підкреслено прикметні народознавчі теми у творчості вченого, серед яких тези про те, що в житті та культурі українців поряд з багатовіковими традиціями з'являються нові, що приводять до змін у світогляді народу та оточуючому середовищі; про те, що кожна людина по-своєму сприймає одне і те ж саме явище або подію; про роль просвітництва та знань у розвитку людства; про характерні особливості української антропоніміки, топоніміки, які вчений пов'язував з історією місцевості, мовних діалектів в окремих регіонах України, зокрема побутуванні іноземних слів. Наводяться праці С.Д. Носа «Хуртовина», «Вісточка з Непитай-города», «Шворин рід», «Курта», на прикладі яких аналізуються народознавчі питання у творах С.Д. Носа.

Розкрито основний зміст та тематику праць етнографа з народної медицини та лікарської справи. З'ясовано, що актуальними темами у творчості етнографа були вивчення причин появи епідемій, чуми, холери, віспи, чахотки та методів боротьби з ними; рецептура лікування побутових хвороб: застуди, болі в горлі, появи ячменю, зубному болі тощо. Вивчав вчений і причини ранньої смертності, статистику народжуваності тощо. Особливу увагу С.Д. Ніс відводить народним методам лікування. Йдеться і

про те, що в кожній місцевості свої специфічні умови, які і провокують появу відповідних хвороб.

У роботі підкреслюється, що С.Д. Ніс залишив чимало рецептів лікувальних настоянок з різних трав: деревію, чортополоху, горицвіту, сон трави, лапушнику, золототисячнику, пострілі, диво-силі... Етнограф наводить чимало віршів про медицину та лікарів та прикладів зцілення хвороб травами. Досліджував етнограф і ветеринарію, зокрема збирав рецепти лікування домашніх тварин, свійської худоби, птиці від розповсюджених хвороб.

З'ясовано, що Степан Ніс цікавився традиційним національним кулінарним мистецтвом, збирав і записував народні рецепти приготування багатьох страв. Констатується, що в архівних фондах зберігається чимало записаних С.Д. Носом збірок рецептів української кухні. Підкреслено, що етнограф розумів, що культура харчування, вміння правильно та якісно готувати та вживати їжу є запорукою здоров'я в родині. Тому він ретельно занотовував технологічний процес приготування блюд, упорядковував їх за групами: «приварки», «печене», «солене», «холодне», «квашене» тощо.

Він негативно ставився до винокуріння та продажу горілчаних напоїв у кабаках, вважав що це погано впливає на свідомість людини та її здоров'я.

У дисертації підсумовано, що Степан Ніс мав різнопланові інтереси в галузі етнографії. Його праці свідчать про глибокі знання українського соціуму, його історії та культури, традицій свого народу, які він свято беріг для майбутніх поколінь.

Ключові слова: етнографія, народна медицина, народні традиції, народознавство, національна кухня, С.Д. Ніс, українська культура, фольклористика.

ANNOTATION

Danylevych, A. P. Ukrainian ethnography and folklore studies in the works of Stepan Nis (1829-1901) – Qualifying scientific work as a manuscript.

The thesis for a scientific degree of Candidate of Historical Sciences in specialty 07.00.05, ethnology. - Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, 2020.

The thesis investigates the life and scientific legacy of the Ukrainian ethnographer, folklorist, expert in oral folk tradition and Ukrainian folk culture, physician and writer Stepan Danylovych Nis (1829-1901).

The study analyses Stepan Nis' ethnographic narrative, defines the issues that the scholar gives particular prominence to, identifies the main fields of the scholar's ethnographic and folklore research, outlines its content component and information value.

Based on the scientific analysis of the state of investigation into the subject, three historiographic periods have been identified, which correlate with certain scientific works classified by issues and themes addressed: 1) 1850-1917; 2) 1918 – the late 1980s; 3) the early 1990s - to the present. The first historiographic period was not characterized by expansive analytical studies of the life and works of the scholar, instead, there were only a few information references available on S.Nis' participation in drama performances, his arrest in the case of I.Andrushchenko, reviews of his two books, etc. It was not until after his death that the first research by S.Yefremov and H.Kovalenko, which cited Stepan Nis' biographic details, outlined the content of his scientific and literary works on ethnomedicine, folk studies, ethnology, and oral folk art. It has been stated that the second (Soviet) period was marked by a bigger amount of research, however, the personality of S.D.Nis, a conscious Ukrainian focused on the national history and culture, was not relevant for the Soviet totalitarian ideology. But for the publications by O.Solovyov, V.Bilyi, B.Sheveliv, M.Voznyak there were no other studies of the ethnographer's legacy before the

1960s, while the turn of the 1960s and 1970s saw a number of investigations published in newspapers and journals to commemorate Stepan Nis' 140th anniversary. In the 1970-1980s more scholars turned to researching the personality of Stepan Nis. The studies by Ukrainian historians, ethnographers, archive registrars start bringing to life a significant scientific oeuvre by the scholar, which is kept in the archives and manuscript department of libraries and is yet to be discovered by researchers. In their works H.Boryak, O.Britsyna, M.Bryl, O.Isayenko bring up to date the legacy of the Ukrainian ethnographer, folklore scholar, medical doctor Stepan Nis, emphasise the significance of his works and their contribution into the development of the Ukrainian science.

As Ukraine gained independence, the third historiographic period began, which is characterized by the increased attention to the life and work of Ukrainian scientists, among them ethnographers, whose scientific body of works had not been researched due to various circumstances during the Soviet era.

Recent decades saw the publication of over 60 various papers, which can be split in four groups: 1) reference and encyclopaedic entries; 2) specialist subject studies; 3) anniversary and in memoriam articles in periodicals and regional publications; 4) research which investigates the ethnographer's personality indirectly, in the context of other questions under study. According to the above classification, the content and thematic scope of the published works have been analysed. It has been found that since 2010 the town of Horodnia (Chernihiv Oblast, Ukraine), a place where S.D.Nis lived and worked in the last decade, has hosted Nosivski Chytannia (Readings from Nis) in the premises of Horodnia Museum of Local Lore. The readings feature reports on the life and works of the scientist, it also was in Horodnia where it was resolved to establish Stepan Nis Ethnography Association. The thesis has pointed out that his ethnographic and folklore research was discussed on various occasions at *Source Study Readings* in Taras Shevchenko National University of Kyiv.

The thesis has established that despite scattered studies of the life and works of the ethnographer available today, currently there is no integral or

complex investigation of ethnographic or folklore legacy of S.D.Nis. The database of sources relevant for the present study has been systematized and analysed. The studies which research the life and works of the ethnographer have been classified in four groups: a) unpublished archival records; b) updated documents; c) the ethnographer's ethnographic and folklore studies; d) private records: correspondence, diaries, memoirs by the ethnographer. It is mentioned that the documents relevant for the subject of the thesis are stored in the Archival Scientific Funds of the Maksym Rylskyi Institute of Art History, Folklore and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Manuscripts of the Vernadskyi National Library of Ukraine, the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, the State Archives of Chernihiv Oblast, the Archives of the Department of Manuscripts and Textology of the Taras Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine.

A set of theoretical and methodological principles, methods and approaches to the study of the ethnographer's work have been formed. The basic principles of scientific cognition have been applied: historicism and scientific objectivity. Fundamental to the study were the universal historical principles of complexity and comprehensiveness, which holistically presented the whole body of creative work by Stepan Nis. The study draws on specialist scientific methods: comparative historical method has been employed to trace the evolution of the scholar's views, to suggest the way the evaluation criteria and accents were changing in the ethnographer's narrative; the critical analysis and synthesis methods have made it possible to assess the source validity of available document database, to summarise and identify a spectrum of the most topical issues covered by S.D.Nis; typological method has been applied to systematize and classify folk proverbs, sayings, riddles, etc., identified in S.D.Nis' manuscripts and published works. Ethnographic methods of comparative linguistics, and sampling study, etc. have been applied.

The thesis identifies the main stages of Stepan Nis' life and work, and suggests six stages of his conscious life: stage one – Poltava stage (he studies in gymnasia, 1839-1848); stage two – Kyiv stage (student life, 1849-1854); stage three – life in Chernihiv (divided into substages, 1858-1863; 1886-1890); stage four – exile period (1863-1872); stage five – travelling (with some breaks: 1855-1857, 1873-1886); stage six – Horodnia period (1891-1901), the scholar's life has been investigated based on the above stages. The investigation has focused on Stepan Nis' student life, his participation in an ethnographic society, spreading of Ukrainian language books, his work as a physician.

The study looks into the intellectual environment of the ethnographer, his interaction with Ukrainian public figures, writers, scholars of history and ethnographers, who had a significant impact on the formation of Stepan Nis' views and outlook. He maintained close ties with A.Metlynskyi, P.Kulish, O.Lazarevskyi, L.Hlibov, O.Markovych, O.Kovalenko, M.Bilozerskyi, P.Zhytetskyi, M.Symonov, P.Chubynskyi, O.Konynskyi, M.Kovalenko, and others. Their friendly terms are confirmed by the ethnographer's correspondence, by poet M.Kononenko's memoirs, with whom Stepan Nis were friends, by 1927 publication of sources in *"Kievskaya Starina"* (*Kiev Antiquity*) and *"Ukrayina"* (*Ukraine*) journals. Stepan Nis was particularly close with writers Panteleymon Kulish and Marko Vovchok. They were brought together by their fascination with Ukrainian folklore, oral folk art, Ukrainian language, folk traditions and customs.

The study examines the main directions of the scholar's ethnographic research. Priority themes in the ethnographer's works have been identified, i.e.: records of rites and customs of Ukrainians, national celebrations, observance of traditions passed down from generation to generation, records of Ukrainian folk songs and poems of various themes, collecting, recording and preserving Ukrainian paroemias: proverbs, sayings, folk beliefs, superstitions, and fairy tales.

The study traces the ethnographer's research into traditional calendar and family ceremonies of Ukrainians. It argues that the scholar focused his attention on Christmas and Easter rites, them being some of the main celebrations in Ukraine. S.D. Nis cites texts of Ukrainian Christmas carols, provides a detailed outline of the ceremony of both Christmas and Easter celebrations. Although Easter celebrations are not subject to any consistent scenario, the ethnographer emphasizes family rite as the essence of the celebration, when the whole family join in on a celebration meal.

Features of family rites have been pointed out, among them wedding ceremonies, matchmaking tradition, childbirth, baptising, commemoration ritual, farewell ceremony, funeral, etc.

It has been established that the ethnographer prioritised collecting folk songs. The Ukrainian song is known to be closely tied to ritual culture and folk customs; it reflects material and spiritual needs of people, social relations and historical events, family and civil ceremonies, view of the world and religious beliefs, moral and aesthetic values.

Stepan Nis' song narrative has been analysed, it has been suggested to group all the songs collected by the ethnographer by their content and theme a) historical and heroic songs; b) social and household songs; c) lyrical songs; d) sorrow and mourn songs; e) jokey songs. S.D.Nis mostly cites song lyrics without music scoring, however, in some cases song material comes with a detailed comment which features notes. S.D.Nis does not suggest his own classification of songs.

National paroemias in S.D. Nis' works have been examined. The present study establishes that the ethnographer was an expert in Ukrainian paroemias and widely turned to them in his research. It has been suggested that all the paroemias recorded by S.D.Nis be classified by genre: a) proverbs and sayings; b) beliefs and superstitions; c) riddles; d) fairy tales. It has been stated that proverbs and sayings constitute the biggest group, the ethnographer analysed them in his published works and notes, which are being stored in the archives.

Ethnological motives in Stepan Nis' literary works have been researched. The most prominent themes of his oeuvre have been identified: ethnology, ethnomedicine, national traditional cuisine.

Major ethnographic issues that the scholar takes interest in have been singled out, among them the points he makes about new traditions that appear in the life and culture of Ukrainians alongside centuries long rites, which leads to the evolution of people's worldview and their surroundings; about every person's individual interpretation of one and the same phenomenon or event; about the role of education and knowledge in the development of humankind; about characteristic features of Ukrainian anthroponymics, toponymics, which the scholar associated with the history of certain regions, or regional dialects in certain parts of Ukraine, e.g. the proliferation of borrowed words. The present study refers to S.D.Nis' works, i.e. *'Khurtóvyna'*, *'Vistochka z Nepytyay-horoda'* (*News from Nepytyay-horod*), *'Shvoryn Rid'* (*Shvora's Kin*), *'Kurta'*, which serve as examples to investigate ethnological issues in S.D. Nis' works.

Major ideas of the ethnographer on ethnomedicine and medical practice have been identified. It has been established that the ethnographer believed it was relevant to study the causes of epidemics, of plague, cholera, smallpox, tuberculosis, and methods of controlling them; as well as the formulation of medicines against household diseases: cold, sore throat, sty, toothache, etc. The scholar also researched the causes of early mortality, birth statistics, and more. Folk remedies were in S.D.Nis' special focus of attention. The scholar maintained that every geographic region had its own characteristics which provoked certain diseases.

The thesis emphasizes that S.D.Nis left numerous formulations of medicinal tinctures made from various herbs: yarrow, thistle, mustard, dream grass, burdock, goldenrod, motherwort, pulsatilla, and others. The ethnographer refers to many poems on medicine and doctors, and provides cases of healing diseases with the help of herbs. The ethnographer studied veterinary science, he

recorded procedures of treatment of common diseases in domestic animals, livestock, and poultry.

The study maintains that Stepan Nis was keen on traditional culinary art, collected and recorded folk recipes of various dishes. The research states that a number of collections of Ukrainian cuisine recipes composed by Stepan Nis are currently stored in the archives. It has been pointed out that the ethnographer was aware of the fact that healthy diet and the skill of cooking and consuming healthy dishes is behind family wellness, therefore he took detailed notes of cooking technology, and classified dishes by groups: “boiled dishes”, “baked dishes”, “pickles”, “cold dishes”, etc.

The scholar had a negative attitude towards the production of alcohol and selling of vodka based drinks in pubs, he believed this had an adverse impact on human conscience and health.

The thesis concludes that Stepan Nis had diverse interests in the field of ethnography. His works prove Nis’ deep knowledge of Ukrainian society, its history and culture, traditions of his people, which he was firmly committed to preserving for generations to come.

Key words: ethnography, ethnomedicine, folk traditions, ethnology, national cuisine, S. D. Nis, Ukrainian culture, folk studies.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Данилевич А.П. Український етнограф і фольклорист С.Д. Ніс // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова /Укл. П.В. Дмитренко, Л.Я. Макаренко. – К.: НПУ, 2002. – Вип. XLIX (49). – С. 224-230.

2. Данилевич А.П. Різдвяна обрядовість українців в етнографічній спадщині Степана Носа // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – К., 2010. – Вип. 32. – С. 105-109.

3. Данилевич А.П. Проблематика народознавчих студій Степана Носа в журналі «Основа» // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – К., 2019. – Вип. 58. – С.53-60.

4. Данилевич А.П. Перший біограф Степана Носа: до 150-річчя від дня народження українського письменника та громадського діяча Григорія Коваленка (1868-1937 рр.) // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – К., 2019. – Вип. 59. – С. 53-59.

5. Данилевич А.П. Фольклорно-етнографічний наратив Степана Носа: новітня історіографія // Гілея. – К., 2019. – Вип. 151. – Част. I. Історичні науки. – С. 34-40.

ПУБЛІКАЦІЇ, ЯКІ ДОДАТКОВО ВІДОБРАЖАЮТЬ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

6. Данилевич А.П. Д. М. Щербаківський – відомий дослідник у галузі українознавства // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія. – 2001. – Вип. 55. – С. 51-55.

7. Данилевич А.П. Архівні документи про етнографічну діяльність Степана Носа (1864-1911) // Чотирнадцяті джерелознавчі читання, присвячені 170-річчю створення Київської археографічної комісії. – Київ, 2013. – С. 93-96.

8. Данилевич А.П. Архівні документи про фольклорно-етнографічну діяльність Степана Носа // П'ятнадцяті джерелознавчі читання, присвячені 70-річчю створення кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки. – Київ, 2014. – С. 75-77.

ЗМІСТ

Анотація	2
Annotation.....	9
Перелік умовних скорочень та аббревіатур	18
ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА	
МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	26
1.1.Стан наукової розробки теми	26
1.2.Характеристика джерельної бази та	
методи дослідження	53
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ТА	
СТАНОВЛЕННЯ СВІТОГЛЯДУ СТЕПАНА НОСА.....	65
2.1. Основні етапи життя та діяльності	65
2.2. Вплив українського інтелектуального середовища	
на становлення поглядів етнографа	75
РОЗДІЛ 3. ЕТНОГРАФІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА	
У ТВОРЧОСТІ СТЕПАНА НОСА	84
3.1. Народознавство та мовний колорит	
творів письменника	84
3.2. Народна медицина у науковому спадку етнографа	98
3.3. Українська кухня та традиційні національні страви	126
РОЗДІЛ 4. УКРАЇНСЬКИЙ ФОЛЬКЛОР У	
ДОСЛІДЖЕННЯХ ВЧЕНОГО	136
4.1. Традиційна календарна та сімейна обрядовість українців.....	136
4.2. Народна пісенна творчість	
та віршований матеріал	148
4.3. Українські паремії у творах фольклориста	167
ВИСНОВКИ	179
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	185
ДОДАТКИ	217

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ТА АБРЕВІАТУР

АНФРФ ІМФЕ – Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів
Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М.Т. Рильського НАН України

арк. – аркуш

б.в. – без видання

б.в.д. – без вихідних даних

б.д. – без дати

б.м. – без місця

б.р. – без року видання

ДАЧО – Державний архів Чернігівської області

ЕІУ – Енциклопедія історії України

ЕСУ – Енциклопедія сучасної України

ЖМНП – Журнал Міністерства народного просвещения

ІЛ ВРФТ – Архів відділу рукописних фондів та текстології Інституту
літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України

ІМФЕ – Інститут мистецтвознавства, фольклористики та
етнології ім.

М. Т. Рильського НАН України

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України
ім. В.І. Вернадського

РАН – Російська Академія наук

спр. – справа

т.зв. – так звані

УРЕ – Українська Радянська Енциклопедія

ф. – фонд

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів
України у м. Києві

ЧНПУ – Чернігівський національний педагогічний університет
імені Т.Г. Шевченка

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі розвитку України є закономірним інтерес громадськості до своєї історії, культури, традицій, що складають духовну основу та самобутність українського народу. Осмислення формування культурно-духовних пріоритетів та національної індивідуальності не можливе без ґрунтовного вивчення життєдіяльності окремих особистостей, котрі своєю творчістю визначали розвиток науки, зокрема української етнографії, традиційної національної культури та побуту. Саме персоніфікація історії в усій її багатогранності дає можливість вивчення перебігу подій історичного процесу через вплив на них окремих особистостей, осягнення історії як результату інтелектуальної діяльності її творців та свідків, розуміння чинників, що вплинули на світогляд та мислення авторів минулих наративних пам'яток, збережених для наступних поколінь.

Актуалізація попередніх наукових здобутків, повернення з небуття імен тих, хто прислужився на ниві збереження українського фольклору, усної народної творчості, рідної мови сприятиме розбудові нашої країни на ґрунті етнічної самодостатності, гордості за свою державу, усвідомлення себе українцями.

Одним із визначних українських етнографів другої половини ХІХ ст. був Степан Данилович Ніс, який залишив чималу наукову спадщину: етнографічні розвідки, дослідницькі праці з фольклористики, народознавчі студії, записи народно-пісенних пам'яток, українські паремії, наукові та літературні твори з етномедицини та національної традиційної кухні. Він опікувався збереженням знань з народної медицини та лікарської справи, залишив чимало власних спостережень та рецептів у лікуванні побутуючих того часу хвороб.

Його перу належить понад 50 опублікованих праць та близько 20 тис. сторінок записів різнопланових матеріалів з історії українського фольклору, народознавства, пісенної творчості, календарної обрядовості,

що донині зберігаються в архівосховищах. Їх дослідження та оприлюднення є покликом часу та сприятиме поглибленому вивченню української народної культури, визначенню вагомості наукової спадщини С.Д. Носа та інтеграції його доробку в сучасний розвиток української етнології.

Актуальність теми дисертаційного дослідження підсилюється і рядом чинників: потребою вивчення подвижницької наукової, громадської та літературної діяльності С.Д. Носа, спрямованої на збереження пам'яток національної самобутності українського народу, його духовних та культурницьких традицій, а відтак необхідністю об'єктивного неупередженого аналізу та оцінки його наукового етнографічного доробку; необхідністю актуалізації його праць, значна частина яких і досі невідома науковій громадськості, проте є ваговою складовою розвитку української етнології; відсутністю комплексного системного дослідження про життєдіяльність С.Д. Носа.

Зв'язок дисертаційної роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках наукової тематики історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Україна в загальноєвропейських історичних процесах: пошуки цивілізаційного вибору» (державний реєстраційний номер 16БФ046-01) та пов'язана із науковими дослідженнями кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету. Тематика дисертації відповідає дослідницьким напрямам «питання національної та етнічної ідентифікації», «процеси етнокультурної взаємодії», «процеси етнокультурної адаптації», «сучасні етнічні процеси» паспорту спеціальності 07.00.05 – етнологія.

Метою дисертаційного дослідження є цілісна етнокультурна реконструкція етнографічного та фольклорного наративу С.Д. Носа, історичний вимір вартості його творчості, оцінка місця та значення його доробку у сучасному культурному та духовному житті українців.

Відповідно до поставленої мети визначено наступні ***завдання***:

1. *З'ясувати* стан наукового вивчення теми, охарактеризувати джерельну базу та визначити методи дослідження.
2. *Проаналізувати* життєвий шлях С.Д. Носа та показати вплив інтелектуального оточення на становлення його світогляду.
3. *Встановити* етнографічну складову у творах письменника:
 - *дослідити* народознавчу тематику у працях етнографа;
 - *розкрити* змістове насичення наукових досліджень з етномедицини та лікарської справи;
 - *розглянути* записи етнографа з традиційної української та національної кухні.
4. *Виявити* та систематизувати за проблемним спрямуванням фольклорні твори С.Д. Носа:
 - *дослідити* особливості традиційної календарної та сімейної обрядовості українців;
 - *охарактеризувати* народно-пісенний та віршований наратив етнографа;
 - *виокремити* та згрупувати народні паремії у працях С.Д. Носа.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від середини XIX ст. до 1901 р. Нижня хронологічна межа обумовлена появою перших публікацій про діяльність С.Д. Носа; верхня дата співвідноситься з роком смерті вченого. Задля поглибленого аналізу та систематизації наукового доробку С.Д. Носа допускаються заглиблення в хронологію до початку XVIII ст. – часу, який фігурує у працях етнографа.

Географічні межі дослідження визначаються його об'єктом, предметом та поставленими завданнями. Вони охоплюють територію Чернігівської та Київської області.

Об'єктом дослідження є етнографічно-фольклорний доробок С.Д. Носа як важливий чинник культурного та духовного життя українців.

Предметом дослідження виступає процес формування особистості етнографа, аналіз та систематизація його праць в галузі етнографії та фольклористики, оцінка місця та ролі вченого в етнокультурному розвитку.

Методологічною основою дисертації є загальнонаукові принципи історизму, системності та комплексності. В роботі застосовано методи аналізу, синтезу, аналогії, порівняльний та проблемно-хронологічний. Використано також спеціальні методики (історичні та міждисциплінарні) та методи етнологічної науки: історико-типологічного аналізу, ретроспективний, історико-генетичний, історичної реконструкції, систематизації та ін. Сукупність всіх вищезазначених принципів та методів дозволила детально проаналізувати етнологічну наукову спадщину С.Д. Носа.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в наступному:

Уперше:

- окреслено основні історіографічні періоди дослідження теми та проведено критичний аналіз сучасного стану вивчення проблеми;
- введено до наукового обігу новий джерельний та фактологічний матеріал;
- систематизовано етнографічно-фольклорний наратив ученого, визначено змістове насичення його творів;
- встановлено та охарактеризовано пріоритетну проблематику досліджень вченого;
- актуалізовано значний обсяг українських паремій у працях етнографа.

Уточнено:

- біографічні дані та генеалогічні корені родини Носів;
- кількісні показники публікацій вченого в часописах «Основа», «Киевская старина», «Черниговские губернские ведомости» та ін. тогочасній періодиці;
- етнологічну проблематику у літературному доробку вченого.

Отримали подальший розвиток:

- дослідження впливу інтелектуального оточення на становлення світогляду етнографа;
- характеристика календарної та сімейної обрядовості у рукописних матеріалах фольклориста;
- питання щодо вивчення проблеми народознавства у творчості С.Д. Носа.

Практичне значення дисертації полягає у введенні до наукового обігу значного обсягу маловідомих/невідомих праць Степана Носа, архівних і літературних джерел, їхньої систематизації та упорядкування. Проаналізовані матеріали, проведені узагальнення поглиблюють знання з історії розвитку етнології в Україні, етнокультурних процесів, що відбувалися у середині – другій половині XIX ст. Накопичений матеріал, основні положення та висновки можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць з етнічної історії України, її духовної культури, світоглядних основ, а також у викладанні нормативних та спеціальних курсів у вищих навчальних закладах.

Апробація результатів дослідження Основні положення та висновки дисертації обговорювалися на кафедрі етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доповідалися на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних наукових конференціях, семінарах, читаннях: на Міжнародній науковій конференції «Знаки питання в історії України» (Ніжин, 2002); Науковій конференції «Історія України: історія вивчення, сучасний стан і перспективи дослідження» до 215 –ї річниці від дня народження автора першої історії України Д. Бантиш-Каменського (Київ, 2003); Науковій конференції молодих учених та аспірантів «Україна-світ: історія, сьогодення, майбутнє» (Київ, 2003); Міжнародній науковій конференції молодих учених «Джерела з історії української державності» (до 90-річчя початку українських національно-визвольних змагань) (Київ, 2007);

Дев'ятих джерелознавчих читаннях (Київ, 2008); Десятих джерелознавчих читаннях (до 65-річчя з дня заснування кафедри архівознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка) (Київ, 2009); Одинадцятих джерелознавчих читаннях (до 100-річчя від дня народження проф. В'ячеслава Ілліча Стрельського) (Київ, 2010); Дванадцятих джерелознавчих читаннях (До 20-ї річниці незалежності України) (Київ, 2011); Тринадцятих джерелознавчих читаннях, присвячених 160-річчю Центрального державного історичного архіву України (Київ, 2012); Чотирнадцятих джерелознавчих читаннях, присвячених 170-річчю створення Київської археографічної комісії (Київ, 2013); П'ятнадцятих джерелознавчих читаннях, присвячених 70-річчю створення кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки (Київ, 2014); Шістнадцятих джерелознавчих читаннях «Архівна наука і освіта в незалежній Україні» (Київ, 2015); Сімнадцятих джерелознавчих читаннях, присвячених 150-річчю з дня народження Михайла Грушевського (Київ, 2016); Вісімнадцятих джерелознавчих читаннях, присвячених 100-річчю української революції (Київ, 2017); Дев'ятнадцятих джерелознавчих читаннях «Джерельний потенціал інформаційних ресурсів архівів», присвячених 100-річчю від дня народження Марка Варшавчика (Київ, 2018); Їжа в історії: Конференція присвячена гастрономічним дослідженням у сучасній українській гуманітаристиці (Київ, 2019); Двадцятих джерелознавчих читаннях «Архівознавство в контексті історичної пам'яті та цифровізації суспільства», присвячених 75-річчю від дня заснування кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки (Київ, 2019).

Публікації. Основний зміст і результати дослідження відображені у 8-ми публікаціях: з них 5 статей у наукових фахових виданнях України та 3 додатково відображають результати дослідження.

Структура дисертаційної роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів (10

підрозділів), висновків, переліку використаних джерел та літератури із 355 позицій, 5 додатків. Загальний обсяг дисертації 237 сторінок, з яких основний текст 166 сторінки, список використаних джерел та літератури – 31 сторінка.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Ім'я українського етнографа, фольклориста, письменника, громадського діяча, народного лікаря Степана Даниловича Носа сьогодні стає відомим широкому загалу українців через значну увагу науковців – істориків, етнографів, літературознавців до його наукової спадщини, аналізу її проблематики, змістового насичення, реконструкції його життєвого та творчого шляху.

Історіографія вивчення наукового доробку Степана Носа пройшла понад 120-річний шлях розвитку: від перших згадок про етнографа ще за його життя та біографічних публікацій відразу після смерті С.Носа – до сучасних наукових праць різного жанру: енциклопедично-довідкових статей [231, с. 275; 237, с. 420; 238, с. 558; 244; 348], аналітичних розвідок у періодиці та окремих виданнях [255; 269; 290; 335; 343], виступах на конференціях і читаннях [264; 265; 305], окремих фрагментах у загальноісторичних дослідженнях з історії розвитку вітчизняної етнокультурної традиції та українського фольклору [319; 326; 327], спеціальних медичних часописах [303; 304] тощо.

Вважаємо за доцільне усю історіографію вивчення життєвого шляху та творчості С.Д. Носа систематизувати за трьома періодами: перший – 1850-1917 рр.; другий – 1918 – кін. 1980-х рр.; третій – поч. 1990-х рр. – до сьогодні. Хронологічні межі першого періоду охоплюють дорадянську історіографію; другий обмежується усім радянським періодом; третій період припадає на добу незалежності України, який відрізняється найбільш активною увагою дослідників до постаті Степана Носа.

Зазначимо, що за життя С. Носа про нього не було розлогих наукових аналітичних розвідок, проте час від часу в журнальній та газетній

періодиці з'являлися короткі згадки про етнографа. Так, у часописі «Основа» за 1862 р. у рубриці «Вісті» [217] повідомлялося, що у 1857 р. силами гімназистів у залі міської гімназії у Немирові вперше була поставлена «Наталка Полтавка» І.Котляревського. Причетними до підготовки постановки були О.В. Маркович, О.М. Маркович, Іоган Ландвер – колишній капельмейстер графа Болеслава Потоцького, який склав партитуру на чотирнадцять інструментів. Цей спектакль був поставлений і у Чернігові, підготували його члени Товариства, кохаючих рідну мову. Відомо, що прем'єра була призначена на понеділок 12 лютого «на підмогу убогим студентам нашої губернії» [217, с. 72]. В інформаційному повідомленні зазначається, що п'єса була значною мірою перероблена, виправлено низку недоліків, які були присутні у Немирові, зокрема було прибрано «мелодраматичні нотки» в образах Наталки, Терпелихи, Петра, Миколи, які дещо змінювали справжній український характер та колорит народного життя. Все це було враховано при постановці вистави у Чернігові.

Автор публікації (під псевдонімом «Павло»)* пише, що і афіші, і власне вся вистава була зіграна українською народною мовою, що особливо вразило глядачів і викликало не аби-яке захоплення. А про гру С.Д. Носа в образі Миколи, то автор пише: «щодо пісень, виконаних Носом, то навряд чи хто-небудь може змагатися з ним у виконанні бурлацьких пісень...» [217, с. 74]. Наводяться пісні, які виконував С.Ніс : «Ой, не пугай пугаченьку...», «Ой морозе-морозенко...» та ін. Принагідно зазначимо, що тексти цих пісень є і у записах С.Д. Носа, що зберігаються в архівосховищах України.

У 1865 – 1866 рр. ім'я Степана Носа фігурує у багатьох числах газети «Колокол», де у контексті судової справи І.Андрущенка проходить і Степан Ніс. У восьми числах докладно описуються причини арешту Андрущенка і Носа, наводяться протоколи їх допитів, опитування свідків

*Під псевдонімом «Павло» друкувався Павло Чубинський.

тощо. Увесь процес слідства викладено на шпальтах «Колокола» у хронологічній послідовності [151].

У журналі «Правда» за 1876 р. (під псевдонімом «Дрібний»)** опублікований огляд двох видань С.Д. Носа, що вийшли друком відповідно у 1874 р. та 1875 р. [152]. Автор охарактеризував ці дві праці з медицини, зазначив, що С.Ніс описує такі недуги як холера, чума, тиф, віспа та ін. Лікар С.Д. Ніс шукає причини цих хвороб, пише, що останній спалах холери в Україні припадає на 1872 р. Автор огляду опублікованих праць підкреслює, що таке видання як книга С.Д. Носа «Про холеру» дуже потрібна народу, оскільки в ній наводяться поради як можна уникнути захворювання. Він називає це видання раціональним, проте робить закид автору про недоречність багатьох поетичних відступів і браку конкретного фактичного матеріалу.

В «Историческом вестнике» є цікава замітка-рецензія М. Городецького [149] про публікацію у журналі «Киевская старина» статті С.Д. Носа «Украинский Соломон. Его кейф и суд. (По фамильным воспоминаниям)» [216], де йдеться про оригінальність та історичну достовірність описаної С. Носом події, яка за сюжетною лінією схожа на фрагмент з роману Мігеля де Сервантеса «Дон Кихот Ламанчский», що вийшов друком на початку XVII ст.

У статті С.Д. Ніс розповідає історію смілянського сотника Тарана, який вчинив правосуддя таким чином: коли до нього звернулася дівчина Гапка Левандівна зі скаргою на козака Корнія Заволоку, який ніби-то її збезчестив, правдивість події сотник вирішив перевірити наступним чином: спочатку він запропонував Гапці вийти заміж за кривдника, проте вона відмовилася і висунула вимогу, аби він їй заплатив за здійснене безчестя. Сотник Таран викликав Заволоку і присудив йому сплатити 20 золотих Гапці, що він і зробив. Коли Гапка з радістю схопила гроші і побігла додому, сотник наказав Заволоці наздогнати дівчину і спробувати відібрати

**Під псевдонімом «Дрібний» друкувався Олександр Кониський.

у неї гроші. Проте, це виявилось не легко. Гапка відбила всі спроби Корнія Заволоки забрати гроші, ще й так «штурхнула козака, що той і тину дістав» [149 с. 458], а сама знову побігла до сотника скаржитися. Тут сотник і присоромив заповзяту дівчину: «Якщо ти змогла гроші відстояти, чому ж не захистила свою честь?». Так і вирішилося питання щодо необґрунтованості висунення звинувачення козаку Заволоці. Після цього з подачі місцевого дяка, смілянського сотника Тарана почали називати українським Соломоном, що і залишилося у народному переданні.

М. Городецький звернув увагу на цю публікацію Степана Носа через подібність сюжету з подією, що висвітлена у романі Сервантеса: збігалася навіть однакова сума виплати грошей – 20 золотих, а замість сотника Тарана у Сервантеса – губернатор острова Бараторія колишній зброєносець Дон Кіхота – Санчо Пансо. Наприкінці розвідки М.Городецький розмірковує над тим, яким чином могло бути таке співпадіння: чи це запозичення з іспанського роману, чи це просто випадковий збіг.

Про цю ж саму публікацію С.Д. Носа пише А. Кримський [158, с. 12-15]. Вчений підкреслював, що не тільки Сервантес скористувався цим переказом. Ще раніше, у 1550 р. подібний сюжет мав місце у книзі Франциска де Осуни, причому багато дослідників вважають, що ця історія була вигадкою самого автора, у якого коріння сюжетних фрагментів інколи сягає 1240-1260-х рр. [158, с. 13-14]. А. Кримський вважав, що найкращим шляхом з'ясування достовірності події було б, якби сам С.Д. Ніс пояснив походження та історію наведеного ним сюжету, а загалом А. Кримський відносить цю розвідку до фольклористичних досліджень.

Наступна публікація про творчість етнографа посіла на сторінках часопису «Зоря» [160]. У рубриці «Записки, вістки і замітки» у невеличкій, проте інформативній розвідці наведено перелік (37 позицій) творів С.Носа, які в основному не опубліковані. Про них автор замітки «розвідав документно», що у Носа переховуються усі перелічені рукописи, які готові до друку, а деякі уже побачили світ. Зазначимо, що дійсно низка творів була

опублікована, проте багато наведених у списку праць і нині знаходяться у рукописах.

У 1900 р. після смерті С.Д. Носа вийшло друком дві великі публікації про етнографа: С. Єфремова [153, с. 38-55] та Г. Коваленка [156, с. 363-400].

Сергій Єфремов відгукнувся публікацією нариса на смерть М.Т. Симонова (Номиса) та С.Д. Носа (Доброноса). Друга частина нариса [153, с. 48-55] присвячена аналізу життя та творчості етнографа. Автор писав, що через умови, в яких перебувало українське письменство, а відтак і українська мова, та через ставлення держави до української культури та українства загалом – збереження українських національних традицій, побуту, фольклору не тільки не віталось, а й заборонялося та переслідувалося. Багато українських письменників, митців, серед яких був і Степан Ніс «писали у ... шуфлядку», почували себе «живцем похованим письменником із зав'язаним ротом» [153, с. 48-49]. С.Єфремов коротко виклав біографію Степана Носа, зазначивши при цьому, що матеріал для її упорядкування він отримав від О.Я. Кониського. Автор пише, що майбутній етнограф народився у Конотопському повіті на Чернігівщині, закінчив Університет св. Володимира і працював лікарем у Чернігові. Перший його літературний твір – оповідання «Хуртовина» був надрукований у журналі «Основа» у 1861 р. Це оповідання, як зазначає С.Єфремов, «чисто етнографічного змісту» [153, с. 51]. Таку оцінку автор дає і нарисам С.Д. Носа «Шворин рід» та «Про Конотіп». Він зазначає, що, можливо, художня цінність (артистична вартість – С.Є.) і не велика, проте ці праці мають «характер споминів про старовину, записаних з народних уст» [153, с. 52]. Загалом автор статті пише, що особливістю творів Носа є «сфотографування дійсного життя, сучасного чи минулого, з усіма його побутовими дрібницями» і що його твори можна вивчати «немов якийсь етнографічний запис» [153, с. 52].

У цьому ж році вийшов друком біографічний нарис про С.Д. Носа авторства Г.Коваленка [156]. Автор нарису підкреслює, що в родині Носів шанували українську культуру, усну народну творчість, українські пісні, колядки, що створювало відповідну світоглядну атмосферу, в якій і виховувався Степан Ніс. Шана до свого минулого, повага і захоплення козацчиною базувалися на родинних зв'язках Носів, адже його дід і прадід були запорожцями. Г. Коваленко пише, що під час навчання в університеті студенти-українці гуртувалися навколо С. Носа, який створив «курінь», де збиралися щирі українці різних чинів та професій, проте були справжніми патріотами. С.Ніс і в повсякденному житті, і в свята була одягнений у вишиванку, носив вуса і козацьку зачіску. За його прикладом багато українців також почали одягатися у шаровари, свитки, вишиті сорочки. Перший біограф Степана Носа, описуючи життя і творчість етнографа, наводить чимало красномовних цитат з його праць, які сам Степан Данилович називав «іскри», «марева і сновидіння», «краплини думки і натхнення» [156, с. 383].

Григорій Коваленко підкреслює, що мало хто з українських істориків, етнографів та фольклористів так досконало вивчив історію свого народу, досягнув усі складові народознавства як Степан Ніс. Протягом усього життя у своїй професійній діяльності С.Ніс стояв на тому, що «сучасний лікар має бути сином свого краю і народу, повинен досконало знати побут і місцеву культуру, характер народних понять та поглядів, тобто душу народу» [156; 394]. Саме тому він найкраще відчував себе серед простого люду, на сільських вечорницях, весіллях; вивчав усі подробиці побуту, вірувань, легенд, переказів народних. Г. Коваленко називає його «запорожцем-характерником», скитальцем, який будучи засланий, і на півночі і на півдні Російської імперії сумував за Батьківщиною.

Завершуючи свій нарис про С.Д. Носа, Г. Коваленко намагається створити цілісний образ цієї непересічної особистості. Заключна частина авторського тексту перемежується з цитуваннями праць українського

фольклориста, його афористичними висловлюваннями, що найбільш яскраво презентують сукупний портрет ученого, етнографа, письменника і лікаря. Він наводить цілі абзаци із творів С.Д. Носа, які не були опубліковані і досі зберігаються в архівах. Серед них «Путешествие к родному краю» [62], «Данько Грабина» [31], «О народности в медицине» [71] та ін. Таким прикладом може слугувати наступний текст С.Д. Носа, який, безперечно, і був життєвим кредом справжнього українця: «Хто осягнув розум народу, всю його природу і історію пройденого життя, той не загинув у своїй країні. Будь-який крок приковує його, вітає і розмовляє мовою світла, рідства і знань. Той, хто черпав свідоцтва з мрій кабінетних, з ворожих до народу наклепів, з політичних мотивів, принижуючи його для більшого звеличування своїх привілеїв, той на першому ж кроці в народі зустріне замкнуту, упругу і ворожу силу...» [156, с. 392].

Початок ХХ ст. ознаменувався появою першої енциклопедичної статті про С.Д. Носа [225, с. 182], в якій наводяться дати його життя, зазначається, що він брав участь у виданні пісень А. Метлинського, публікувався в «Основі» та «Киевской старине» та видав книгу з народної медицини «У всякого народа своя природа» (Чернігів, 1888).

Другий історіографічний період (1918 – кінець 1980-х рр.) не позначився значною кількістю досліджень про Степана Носа, та й це зрозуміло: постать українця, увага якого була прикута до національної історії, усної народної творчості, традицій та побуту українського народу, - не була пріоритетною науковою проблематикою за радянської доби, а часто-густо й зовсім заборонена. Праці таких вчених – знавців української історії та культури як П.Куліш, М.Костомаров, М.Максимович та багатьох інших сучасників С.Носа, вплив яких був відчутний в інтелектуальному середовищі свідомої наукової еліти, інколи лякали урядовців своїми свободололюбивими ідеями, самостійними судженнями про Україну та її майбутнє.

Проте і в цей складний час постать С.Носа час від часу привертала увагу дослідників. У часописі «Наше минуле» за 1918 р. [164] вийшла друком розлога стаття О.Соловійова про етнографа, яка складається зі вступної частини, де власне наводяться факти його біографії та низка додатків до неї, які вміщують доповідну записку С.Д. Носа до Чернігівського губернатора, в якій він дає пояснення з приводу свого арешту у справі О. Андрущенка із наведенням витягу зі слідчої справи: показань в.о. інспектора Чернігівської лікарняної управи Решка, в якій останній, будучи присутнім при обшуку в квартирі Носа, свідчить про його емоційну поведінку стосовно поліцмейстера, який проводить обшук; листів С. Носа з Городні до сестри – Пелагеї Данилівни Герасимовської у Чернігів зі зверненням «пані Палазю» та підписом «кривний і нелукавий і прихильний родич Степусик» з проханням надіслати ліки («смолу») від кашлю. Лист написаний з властивим С. Носові гумором та іронією. Він пише: «Я все молодію: ни болезней, ни печали, ни воздыхания – рай земний...» [164, с. 140]. Другий лист - Ігната Лузанова до С. Носа, в якому йдеться про розповсюдження та продаж книжок, зокрема граматики П. Куліша та прохання надіслати ще деякі видання. Прикметною ознакою цієї статті є те, що в ній є чимало посилань на першу опубліковану після смерті С.Д. Носа біографічну розвідку про нього Г. Коваленка та того ж року опубліковану статтю С. Єфремова. Пізніше з'явилися згадки про С.Д. Носа в праці «Історія українського письменства» С. Єфремова [154, с. 298], а через декілька років вийшла друком низка публікацій В. Білого про різні аспекти життя та діяльності С.Д. Носа [145; 146]. У першій публікації автор акцентує увагу на діяльності С.Носа з розповсюдження української книги. У розвідці наголошується на важкій, проте вельми потрібній та «ідеологічно спрямованій» праці з поширення українських видань. На тлі висвітлення біографії етнографа та народного лікаря С. Носа автор статті підкреслює його роль у популяризації Кобзаря Т. Шевченка, творів

І.Котляревського, П. Куліша, Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Костомарова та ін. українських громадських діячів та письменників.

У статті, де йдеться про упорядкування збірки А.Л. Метлинського «Народные южно-русские песни» зазначається, що серед тих, хто подав свої матеріали був і С.Д. Ніс [144, с. 124-130]. Автор статті пише про великий вплив та роль професора Амвросія Метлинського у житті С.Д. Носа. Саме Метлинському належить розробка та удосконалення техніки записування пісень, якої і дотримувався Степан Ніс протягом свого життя.

На жаль, у виданні не зазначається, які з пісень подав С. Д. Ніс. До речі, відомо, що таким підходом до публікації пісень були незадоволені і інші учасники видання: М.О. Максимович та П.О. Куліш закидали А. Метлинському в не зовсім етичному використанні пісенного матеріалу, поданого різними авторами [144, с. 124]. Адже професор у вступі до видання обмежився лише загальною подякою усьому колективу авторів, не вказуючи на конкретні доробки кожного.

Аналізуючи збірку А. Метлинського, В. Білий наводить кількісні показники: скільки і яких пісень представлено повнотекстових, а скільки лише у заголовках [144, с. 125-130]. При порівнянні записів власне Носа і опублікованих Метлинським виявляється чимало розбіжностей як у назвах, так і в текстах пісень, інколи навмисних неточностях, як-то зміна імен на більш милозвучні тощо [144, с. 130]. Автор розвідки констатує, що таке «вільне» поводження з текстами народних пісень було характерне для етнографів того часу.

Наступна розвідка В. Білого присвячена опису судово-слідчої справи С.Д. Носа [146], де наводиться як історія її розгортання, так і чисельні документи (у вигляді додатків, які представлені під грифом «таємно» та «конфіденційно»), зокрема листування кн. В.А. Долгорукова, голови слідчої комісії та місцевого губернатора кн. С.П. Голицина, Міністра внутрішніх справ П.О. Валуєва та ін.

У розвідці відсутні авторські коментарі до оприлюднених документів, проте підкреслено необґрунтованість звинувачень С.Д. Носа в антиурядовій діяльності: констатовано, що закинути йому можна лише організацію т.зв. українського «клубу» – «Носівського куреня», діяльність членів якого характеризувалася романтичною закоханістю «реконструкції козацького запорозького життя у своєму побуті ... популяризацією української культурно-національної ідеї... народного вбрання та української мови» [144, с. 3-4].

Цього ж року світ побачило дослідження М. Возняка [147], в якому на тлі діяльності Чернігівської громади у 1861-1863 рр. представлено листування Л. Глібова з О. Кониським, зокрема наводиться програма щотижневої газети «Черниговский листок» (за рубриками), 6 листів С.Носа до О.Кониського (від 28 листопада 1861 р., 13 березня 1862 р., 9 вересня 1862 р., 18 жовтня 1862 р., 24 лютого 1863 р., 14 квітня 1863 р. [147, с. 115, 120-121], в яких йдеться й про журнал «Основа», діяльність якого красномовно визначена як «Основа кашляє» [147, с. 121], і про недільні школи, які необхідно забезпечити книжками, і про друкування навчальних видань і ідеї щодо заснування Чернігівського історичного товариства [147, с. 115, 120-121]. Листи подані без авторських приміток і тлумачень окремих фактів, що спричиняє до роздумів та оцінок.

У журналі «Україна» за 1929 р. опублікована невеличка замітка Б. Шевеліва [167, с. 46], в якій представлено віднайдений автором метричний запис з Вознесенської церкви в с. Понори Конотопського Духовного правління Чернігівської єпархії, де зазначено, що С.Д. Ніс народився 24 квітня (ст.ст.) 1829 р., а не «близько 26 квітня» як зазначено у розвідці Г. Коваленка. Цього ж року вийшла друком стаття К. Лазаревської, в якій наведені матеріали до створення біографії С.Д. Носа [159].

У наступні роки праць, присвячених життю та творчості С.Д. Носа не було і тільки у середині 1960-х рр. поновлюється інтерес до особистості українського етнографа. На сторінках періодичних видань виходять друком

декілька оглядових статей, мета яких привернути увагу до творчості фольклориста та народознавця С.Носа [257; 316], який заклав основи бібліотеки в Чернігові, залишивши їй у спадок свою власну книжкову колекцію. Низка розвідок відомого чернігівського історика та краєзнавця І.Дудка [276; 277; 278; 279; 280; 282; 283; 284; 285; 286] презентують постать С.Д. Носа та його роль у суспільно-громадському житті Чернігівщини другої половини XIX ст. Дослідник ґрунтовно вивчив життєвий шлях етнографа, наукову та літературну творчість, професійні інтереси тощо. Відчувається авторська приязнь, а, інколи, і захоплення силою духу Степана Носа, адже його восьмирічне заслання не зламало, а загартувало його, ще більше посилюючи любов до свого народу, національних традицій та культури.

Автор публікацій зосередив увагу на чернігівському періоді життєдіяльності етнографа (1858-1863 рр.) як найбільш плідному та активному; роках заслання (1863-1872 рр.), городнянському (1891-1901 рр.) - останньому в його житті. Свої наукові розвідки І.Дудко супроводжував і ілюстративним матеріалом, зокрема зображенням пам'ятника на могилі С.Д. Носа в Городні, колективній фотографії Чернігівського українського драматичного гуртка, в якому, як відомо, С.Ніс брав участь і, зокрема, грав роль Миколи в Наталці-Полтавці І. Котляревського. Зупиняється автор і на літературній творчості С.Носа, зокрема його працях, опублікованих в журналі «Основа» (розділ «Людська пам'ять про старовину»), на лікарняній проблематиці, а саме його виданнях «У всякого народа своя природа» [214], «Про холеру» [202] та «Про хвороби і як їм допомогти» [201].

Наприкінці 1960-х рр. у часописі «Народна творчість та етнографія» за авторства Олесі Коцюби у рубриці «Наш календар» була опублікована ювілейна стаття про С.Д. Носа [310]. Авторка досить стисло, проте ємко окреслила стан вивчення теми, зупинилася на з'ясованій в науці даті народження Носа, його світоглядних принципах, зазначаючи, що «він належав до тієї частини української демократично настроєної інтелігенції,

яка своєю практичною роботою активно сприяла розвитку української культури, її життєствердженню» [310, с. 55]. У статті зазначається, що найбільшою архівною збіркою документальних матеріалів С. Носа є зібрання Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського (далі ІМФЕ), де зберігається, за підрахунками авторки, 15 954 аркуші із записами С. Носа [310, с. 56]. Переважно це фольклорно-етнографічні матеріали, народно-пісенні переробки, матеріали про мову, побут, одяг, обряди, весілля, звичаї, повір'я, народну медицину, кулінарію тощо. У розвідці констатується, що свою фольклорно-етнографічну діяльність С.Ніс розпочав ще під час навчання на медичному факультеті Київського університету, де познайомився з професором А.Л. Метлинським і передав до його збірки чимало записів текстів пісень. Авторка статті зазначає, що з фольклористичних записів Носа можна почерпнути чимало зразків народної поезії, що складає його духовну спадщину.

Газета «Літературна Україна» до 150-річчя від дня народження С.Д. Носа на своїх сторінках оприлюднила розвідку українського історика та джерелознавця Г.В. Боряка [252], в якій автор висвітлює життєвий шлях етнографа, його світоглядні позиції, наукові зацікавлення. Г. Боряк зазначає, що С. Ніс навіть у період ув'язнення в Білозерську, не маючи можливості писати та отримувати листи, займатися лікарською справою вів щоденники, занотовував цікаві спостереження та афоризми.

Г. Боряк, як фаховий архівіст та джерелознавець, пише, що наукову спадщину Носа спіткала трагічна доля. На початку ХХ ст. було знищено томи фольклорних записів зібраних ним пісень, переказів, казок, що є безцінним скарбом української культури.

Наступного року у часописі «Народна творчість та етнографія» вийшло цікаве дослідження О. Бріциної [255], де предметом вивчення є фольклорна спадщина С.Д. Носа, яка уміщує і знання з історії народної пісні, музичного та театрального мистецтва, українських традицій та звичаїв, обрядів, переказів, матеріальної та духовної культури. Він був

знавцем казок, прислів'їв, приказок, опікувався збирацькою діяльністю пам'яток української народної культури. Авторка нарису зазначає, що ще на початку 1860-х рр. він улаштував у себе на квартирі бібліотеку, займався розповсюдженням українськомовних книжок, залучав багатьох спільників-ентузіастів, які і увійшли до чернігівської громади: Л.І. Глібов, О.В. Маркович, О.М. Лазаревський та інші діячі [255, с. 67-68]. Підводячи підсумки дослідженню, О. Бріцина зазначає, що осмислення фольклорно-етнографічної діяльності С.Д. Носа є не завершеним. Навіть не виявлені та не проаналізовані всі його твори, які зберігаються в архівах. Авторка наводить працю «Данько Грабина», яка досі є неопублікованою [255, с. 68]. Акцентована увага у статті також і на збиранні етнографом народних пісень (близько 1000), причому інколи наявні не лише текст пісні, а й записані ноти. Серед пісенного наративу найбільше народних українських пісень, історичних і суспільно-побутових, але є й думи, балади, обрядова пісенна творчість. Не залишились поза його увагою і такі жанри фольклору, як казки, легенди, голосіння, замовляння тощо [255, с. 69]. Серед матеріалів присутньо чимало записів рецептурного характеру з народної медицини та способів лікування. Багато відомостей представлено про лікарські рослини, їхній вплив на людський організм, зокрема горицвіту, який й досі використовується в сучасній медицині. Як висновок, у статті авторка пише, що «літературна творчість С.Д. Носа в усій повноті може бути вивчена лише після перегляду численних архівних матеріалів» [255, с. 70].

Одночасно з публікацією в журналі «Народна творчість та етнографія» в російському виданні «Альманах библиофила» [253] світ побачила оглядова публіцистична стаття, в якій автор акцентує увагу на збиранні, популяризації та поширенні С.Д. Носом українськомовних книг серед населення. Автор зазначає, що друковану продукцію С. Носа брав безпосередньо у видавництвах, часто за власні гроші. Особливо тісні контакти у нього були з Петербурзьким видавництвом Каменецького, яке друкувало українську літературу. У розвідці підсумовано, що хоча заслання

і переслідування значною мірою підірвало активність Носа у його культурно-просвітницькій діяльності, тим не менш його дух та віра в збереження культури та національних традицій залишилися непереможеними.

Кінець 1980-х рр. завершив радянський період історіографії життєдіяльності С.Д. Носа. Він позначився низкою невеликих статей – заміток у газетній та журнальній періодиці, які, як правило, були приурочені до 160-річчя від дня народження етнографа. В одній з них О. Ісаєнко наводить факти біографії С.Д. Носа, підкреслює його захоплення національною культурою, українськими традиціями, усною народною творчістю [293]. В іншій – «За що арештували етнографа» [294] автор, аналізуючи документи судово-слідчого процесу над С.Д. Носом, робить висновок, що етнограф «покараний...за любов до рідної культури».

Саме на зламі XX та XXI ст. формується «нова біографіка», метою якої стала реконструкція життєвого шляху діяча (як особистого, так і світоглядно-інтелектуального), який характеризується низкою чинників: умовами формування особи, становленням його поглядів, життєвими позиціями та цінностями, що врешті складають внутрішній світ героя. Перше місце посідають персональні тексти (его-документи), які найбільш достовірно характеризують особу, її світобачення, презентують усі аспекти творчості та рівень інтелектуального росту.

Якщо порівняти з традиційною біографістикою, де увага дослідника обмежується «*res gestae*» (лат.-діяння), нові методологічні підходи охоплюють вивчення інтелектуального середовища, кола спілкування та взаємовпливи особистостей, що врешті і створює те «контактне поле» [334, с. 9], що відіграло вирішальну роль у формуванні світоглядних засад митця.

За незалежності України розпочинається *третій історіографічний період* вивчення життєдіяльності С.Д. Носа. Вітчизняні історики, краєзнавці, етнографи та фольклористи сконцентрували увагу на

віднайденні і актуалізації джерел, які зберігалися в архівних сховищах, а відтак не були відомі широкій громадськості. Це стосується і творчості С.Д. Носа, більша частина праць якого є неопублікованою, недослідженою і, попри увагу науковців до його постаті, ще й досі не проаналізованою.

Від початку 1990-х рр. до сьогодні за нашими підрахунками усього оприлюднено понад 60 різнопланових публікацій, в яких вивчається життя та творчість українського етнографа, його оточення, оцінюється його місце і роль в українському культурному просторі. Задля чіткої систематизації та аналізу сучасної історіографії вважаємо за доцільне упорядкувати праці за наступними групами: 1) довідково-енциклопедичні статті; 2) спеціальні предметно-тематичні дослідження; 3) ювілейні та меморіальні розвідки у періодиці та місцевих (регіональних) виданнях та виступи на конференціях; 4) розвідки, в яких особистість етнографа досліджується дотично, у контексті інших питань.

До *першої* групи віднесемо низку коротких канонічних статей, опублікованих в енциклопедіях, календарях, довідниках та бібліографічних покажчиках. Серед них привертає увагу стаття В.Г. Сарбей [243], що посіла місце в рубриці «Призабуті імена» «Українського календаря», яка серед усіх розвідок в довідкових виданнях є найбільшою за об'ємом та інформативною за змістом.

Коротко окресливши біографічні віхи життєвого шляху Степана Носа, В.Сарбей зазначає, що, не дивлячись на тяжку долю (переслідування, два ув'язнення, заслання) він спромігся підготувати і видати анонімно у Києві дві науково-популярні брошури, які, як зазначає автор, «не втратили своєї практичної користі, і могли б як пам'ятки народної медицини бути перевидані». В.Г. Сарбей пише, що до найближчого оточення С.Д. Носа належали О.Лазаревський, П.Куліш, О.Кониський, О. Маркович, О.Білозерський, М. Вербицький, Л. Глібов, Г. Коваленко та ін. відомі свого часу громадські діячі [243, с. 145].

Про С.Д. Носа опублікував коротеньку інформацію С. Єсельчик [231], в якій йдеться про участь етнографа у розповсюдженні антиурядової літератури (прокламацій «Землі і волі», ж. «Колокол»), за що він відбував покарання на засланні.

Ім'я Носа увійшло і до «Словника видатних імен Городнянщини» [230], де серед плеяди таких різнопланових особистостей як Леонід Глібов, Михайло Коцюбинський, Григорій Полетика, Микола Попудренко, автор твору «Дети Арбата» Анатолій Рибakov (Аронов), маршал Костянтин Рокосовський, поети Володимир Сосюра та Павло Тичина, наявне ім'я С.Д. Носа. В декількох рядках автор зазначає, що народився С.Д. Ніс в козацькій родині, навчався в полтавській гімназії, вищу освіту здобув у Київському університеті (закінчив медичний факультет), останні 10 років свого життя мешкав у м. Городні, обіймаючи посаду повітового лікаря. Там він і був похований.

У 2000 р. був виданий бібліографічний покажчик «Степан Данилович Ніс» [244], де автори спробували віднайти та систематизувати усі наукові та літературні праці С.Носа та літературу про нього. Звісно, попри те, що він був упорядкований два десятиліття тому, і на той час багато питань життя та творчості С.Д. Носа ще не було з'ясовано, текст покажчика вимагає значних доопрацювань, як у рубриці творів Носа, так і оприлюдненої про нього науково-дослідницької літератури.

Про життя українського етнографа ми дізнаємося із енциклопедичної замітки О.Б. Коваленка [237], де йдеться про наукові та літературні здобутки С. Носа, про те, що одна з вулиць м. Городні названа на його честь.

У «Календарі знаменних і пам'ятних дат у галузі освіти і педагогічної науки на 2014 рік» [233], що був опублікований до 15-річчя Державної Науково-педагогічної бібліотеки України ім. В.О. Сухомлинського та у зв'язку із 185-річчям від дня народження С.Д. Носа

зазначається, що він «... один з фундаторів Чернігівської Громади і громадської бібліотеки» [233, с. 74].

У «Довіднику з української літератури» [348] також присутня значна за обсягом стаття про С.Д. Носа. Автор акцентує увагу на тому, що етнограф брав участь у заснуванні Чернігівської громадської бібліотеки, грав у театральному аматорському гуртку, зокрема роль Миколи у виставі «Наталка Полтавка» І.Котляревського. 1863 р. був ув'язнений в Олексіївському равереліні Петропавлівської фортеці, а у липні 1864 р. за антиурядові погляди висланий до міста Білозерська Новгородської губернії. У статті зазначено, що творча спадщина письменника представлена різними родами й жанрами літератури: художня проза, поезія, нариси, театральні сцени, повісті, психологічна та соціально-побутова лірика, історична тематика тощо. Наведені такі твори С.Д. Носа як «Хуртовина», «Про Конотіп», поезія «Воєвода Кисіль», «Берестечко» та ін. Зазначено, що в оповіданні «Запорожець Абиух» (1897 р.) відчувається національна ментальність автора, народна філософія та етика, а в історико-психологічній повісті «Данько Грабина» (бл. 1872-1876 рр.) автор осмислив глобальну національну катастрофу на матеріалі долі українського козака, якого заслали 1723 р. на риття Ладозького каналу.

До другої групи ми віднесли спеціальні науково-дослідні праці (статті, розділи у монографіях), в яких предметно вивчається життя та творчість С.Д. Носа, його наукова та літературна спадщина, аналізуються документи, що зберігаються в архівних, бібліотечних та музейних установах, систематизуються за проблемним та жанровим спрямуванням його твори.

У 1991 р. у часописі «Дзвін» [290] вийшла друком стаття, яка привернула увагу науковців-істориків, краєзнавців та етнологів. Її автор Ростислав Засс у науково-популярному стилі виклав життєвий шлях С.Д. Носа, зазначаючи, що «це ім'я дивним (на перший погляд) чином проблискує у ... поважних медичних довідниках» [290, с. 120], а також

згадується у відомій «Справі І.Андрущенка», про яку свого часу докладно інформувала газета «Колокол» і підкреслює, що загалом ця постать не є врешті достатньо відомою навіть в колах гуманітарної інтелігенції. На наш погляд, ситуація не така критична. Адже і за радянської доби ім'я С.Д. Носа було відоме фахівцям, у тому числі воно посіло місце і в довідкових виданнях, і в енциклопедичних працях. Тим не менш, автор статті приводить маловідомі факти з біографії С.Носа, зокрема розкриває витoki його захоплення українською усною народною творчістю, етнографією, оцінює роль А. Солтановського у заохоченні С.Носа до участі в етнографічному гуртку, підкреслює приятні стосунки з професором А.Л. Метлинським [290, с. 121]. Автор розвідки розкриває чимало талантів Носа: співочий, гра на бандурі й скрипці, віршування... Він яскраво описує зовнішність С.Д. Носа: «кремезна статура, величезні запорозькі вуса, підголена у кружок голова... Місцева інтелігенція, в основному молодь, маючи наочний взірець і собі франтувала у широких як Чорне море, шароварах та вишиваних сорочках...» [290, с. 122]. Йдеться у статті і про «Справу І. Андрущенка», яка відіграла знакову роль у долі С.Д. Носа і яка спричинила до його ув'язнення на багато років [290, с. 123]. Закінчуючи свою розвідку, Р.Засс так характеризує особистість етнографа: «За будь-яких обставин, у житейській суєті й життєвих перипетіях Ніс був і залишався інтелігентом, і саме тому він найбільше заслуговував на звання народного лікаря. Він високо цінував, уважно вивчав і чудово знав народноцілющу емпірику. Сміливо й широко використовував її досвід в особистій практиці, - за що ортодокси лаяли його й докоряли, - мовляв лікар, котрий опустився до знахарства... Щоправда, Ніс у боргу не залишався: «... кабінетні мрійники, штучні людиська, книжні євнухи...» [290, с. 124].

Колективна публікація в газеті «Новини Городнянщини» [331] (у рубриці «Світлі постаті») розповідає про засідання клубу «До народних джерел», члени якого ведуть пошукову роботу з виявлення писемних творів

своїх земляків з метою їх оприлюднення. До кола віднайдених матеріалів потрапили і праці С.Д. Носа, значна кількість яких не була опублікована за життя етнографа. Автори констатували, що «все своє життя Степан Ніс присвятив збиранню народної творчості, старовинних документів, переказів. Літератора цікавило все: і пісня, і загадка, і прислів'я, і анекдоти, і вуличні афоризми». У статті підкреслюється, що навіть у страшний 1892 рік, коли вирувала епідемія холери, лікар С.Д. Ніс, не рахуючись із власними інтересами, 4 рази на добу їздив на Городнянський залізничний вокзал, щоб перевірити усіх, хто приїжджав у Городню [331].

У часописі «Сіверянський літопис» того ж року виходить друком стаття Я. Ковальця [308], в якій акцентується увага на становленні світогляду С.Носа, його захопленні козацькою старовиною, народним побутом, українськими піснями і переказами. Автор підкреслює товариську вдачу С.Носа, лідерські якості, які проявилися ще у студентський період, коли він організував «курінь», навколо якого згуртувалася свідомо українська молодь.

Виписуючи біографічну канву С.Д. Носа, автор зазначає, що прадід Степана Даниловича – Григорій Антонович Ніс був у Запорозькому війську полковим хорунжим, а жив у селі Красний Колядин, де одружився із сестрою полкового лікаря Карповського [308, с. 79]. Аналізуючи життєвий шлях Степана Носа, дослідник підсумовує, що найбільш плідним, яскравим і популярним для нього як особистості, був чернігівський період його життєдіяльності, який став злетом його професійної праці та суспільної публічності. Випускались навіть листівки із зображенням народного лікаря і громадського діяча [308, с. 79].

У статті наводиться архівний документ про арешт І.О. Андрущенка та С.Д. Носа, яким інкримінували участь в організації товариства «Земля і воля» та розповсюдженні листівок антиурядового змісту [308, с. 80]. Закінчується розвідка словами самого С.Носа: « ... дух рідного краю

приковує чутливих і талановитих людей, напуває диханням своїм і на цілий вік стає другою матір'ю» [308, с. 81].

На початку 2000-х рр. виходять друком дві наші розвідки [268; 269], присвячені етнографічній та фольклорній спадщині С.Д. Носа. В них увага зосереджується на життєвому шляху вченого та народного лікаря, на його збирацькій діяльності усної народної творчості, перших публікаціях в «Черниговских губернских ведомостях», зазначається, що його записами зацікавився Південно-західний відділ Російського Географічного товариства і він передав туди чимало записаних ним казок, загадок, пісень [269, с. 225]. Особливо багато він зібрав редакцій пісенних пам'яток, причому записував не тільки слова, а й мелодію до них. Серед них переважно родинно-побутові та соціально-побутові пісні, а також календарно-обрядова та родинно-обрядова лірика [269, с. 228-229].

Етнографічна діяльність С. Носа досліджувалася і у статті С. Чибирак [343], яка на тлі біографії вченого аналізує його наукові праці, зазначає, що за його життя в тогочасній літературі про нього було мало відомостей. Наприклад, про нього навіть не згадав О.Піпін в «Истории русской этнографии» та М. Сумцов у розвідці «Діячі українського фольклору» [343, с. 83]. Авторка зазначає, що С. Ніс опублікував близько десяти наукових творів [343, с. 84], з чим не можемо погодитися. За нашими підрахунками їх набагато більше: адже тільки в часописі «Киевская старина» за життя автора їх було 13; а в журналі «Основа» - 5, в «Черниговских губернских ведомостях» - 20 подач, дві окремі (анонімні) брошури (1874 р. та 1875 р.) та ін. Проте, прикметною ознакою статті С. Чибирак є використання документів С. Носа, що зберігаються в його особовому фонді в Архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (далі АНФ РФ ІМФЕ) .

Наступного року вийшла друком стаття Н.П. Слобожаніної [335], предметом дослідження якої стали праці С.Д. Носа, опубліковані у часописі

«Киевская старина». Авторка підкреслює, що і досі не завершена робота з виявлення його творів, вказує на неточності, які вкралися у наукові дослідження останніх десятиліть, і наголошує на необхідності оприлюднення невідомих науковцям праць С.Д. Носа, що зберігаються в архівосховищах.

Наступні роки позначилися низкою статей, в яких аналізувався увесь науковий спадок етнографа, зокрема і в низці медичних журналів. Серед них невелика замітка доктора медичних наук, професора Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького О. Кіцери, опублікована у часописі «Мистецтво лікування» [303]. Автор наводить витяги з листування Марка Вовчка з О.В Марковичем (1862 р.), спогади М. Кононенка про поїздку з Тищинським та С. Носом в Городню задля зустрічі з Т.Шевченком, підкреслює дружні стосунки С.Носа з хірургом М.І. Пироговим, з яким вони разом працювали у польових госпіталях під час Кримської війни. Наявні у даній розвідці і біографічні факти з життя С.Д. Носа, його культурно-просвітницька діяльність, зокрема участь в організації недільних шкіл, розбудові Чернігівської громади, колекціонуванні української старовини (зокрема одягу), записів українських народних пісень тощо. Автор констатує, що С.Д. Ніс брав участь у виставах чернігівського театру «На валу», разом із М. Вороним, В. Самійленком та Б. Грінченком організовував у Чернігові гастролі театру П. Саксаганського [303, с. 74]. Йдеться і про звинувачення С. Носа у розповсюдженні прокламацій «Землі та волі», і в пропаганді революційних ідей, за що вчений був засланий до Білозерська на 8 років (1864-1872) [303, с. 74].

Інформативними є дві розвідки В. Шекун, опубліковані у «Сіверянському літописі» [345; 346]. В статтях дослідниці висвітлюються невідомі науковій громадськості документи, що зберігаються в архівних та бібліотечних сховищах, наводиться низка витягів із автобіографічних праць С.Д. Носа, які свого часу були опубліковані. Авторка актуалізувала формулярний список про службу С.Д. Носа за 1898 рік, протокол

медичного обстеження С.Д. Носа, витяг з метричної книги Василівської церкви м. Городня (1900 р.), клопотання удови С.Д. Носа про призначення пенсії їй та її синам (1901 р.) та інші документи.

В останні роки вийшла друком низка наших публікацій, в яких аналізується сучасний рівень досліджень істориків, етнологів, краєзнавців життєвого та творчого шляху Степана Носа, зокрема його етнографічної та фольклорної спадщини, актуалізуються малознані праці, що зберігаються в архівосховищах [266; 267; 269; 270].

До *третьої* групи ми віднесли ювілейні та меморіальні публікації, зокрема низку виступів на наукових конференціях, семінарах, читаннях, зібраннях з нагоди ювілейних дат у житті С.Д. Носа.

Від 2010 р. щороку в м. Городня, де останні 10 років жив С.Д. Ніс, проходять Носівські читання як данина пам'яті українському етнографу та фольклористу. Започаткована ця етнокультурна традиція була вченими Чернігівського національного педуніверситету ім. Т.Г.Шевченка, де 15 травня 2010 р. зібралися етнографи, фольклористи та дослідники життя та творчості С.Д. Носа з усієї України. В Історико-краєзнавчому музеї м. Городня відбулися «Читання», де виступила учениця районної гімназії Тетяна Кислуха з доповіддю «Степан Данилович Ніс і національно-культурний рух II половини XIX ст.» [350]. У наступні роки на науково-практичній конференції «Другі Флорівські читання» з доповіддю «Внесок С.Д. Носа в національно-культурне життя Чернігівщини» виступив В. Клопот [305].

Носівські читання проводилися, як правило, у приміщенні Городнянського Історико-краєзнавчого музею спільними зусиллями працівників музею та Центральної бібліотеки. На жаль, не вся інформація оприлюднюється в ЗМІ, проте відомо, що 6 травня 2014 р. з нагоди 185-річчя від дня народження етнографа такий захід почався з доповіді завідувача кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка Ю.А. Русанова, який охарактеризував творчість С.Д. Носа та

його внесок у розвиток української етнології та фольклористики. На читаннях виступили також бібліограф Центральної бібліотеки В.П. Ільяс, учитель історії Городнянської районної гімназії В.Ф. Лепень, завідувач відділом обслуговування центральної бібліотеки Л.С. Дитина та ін. На цих читаннях відбулася презентація книги І.П. Дудка «Збирач скарбів народних Степан Ніс» [281].

У 2015 р. на базі Городнянської центральної бібліотеки у рамках програми «Бібліотека згуртовує громаду» також відбулися «Носівські читання». Їхньою особливістю та ознакою значимості проведення таких заходів стала пропозиція завідувача кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка Ю.А. Русанова заснувати Етнографічне товариство імені Степана Носа. Учасників читань привітав директор Історико-краєзнавчого музею О.Г. Смаль, виступив учитель української мови та літератури Городнянської школи-інтернату для дітей-сирот М.І.Шуляк, який розповів про результати пошукової роботи членів клубу «До народних джерел» [352].

Про Степана Носа неодноразово доповідалося і на «Джерелознавчих читаннях» в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Авторка даної праці протягом 2008 – 2019 рр. виголосила низку доповідей, зокрема: «Дослідження Різдвяної обрядовості у документах фонду С.Д. Носа» (2009); «Щоденник» С.Д. Носа як джерело дослідження української етнографії ХІХ ст. (2010); «Історіографія дослідження фольклорно-етнографічної діяльності С.Д. Носа» (2011); «Архівні документи про фольклорно-етнографічну діяльність Степана Даниловича Носа» (2014); «Дослідження народної медицини на сторінках «Щоденника» С.Д. Носа» (2015) та ін.

До праць найчисельнішої *четвертої* групи, де особистість С.Д. Носа не є основним об'єктом дослідження, проте висвітлюються окремі сюжети історичних подій, фактів, вчинків людей, які в різні часи були причетні до

долі етнографа, ми віднесли лише незначну частину праць, проте найбільш ґрунтовні та інформативно насичені публікації, в яких побіжно розглядається і постать С.Д. Носа.

У статті В. Ткаченка та М. Ігнатенко [339] йдеться про діяльність Чернігівського наукового товариства, створеного у 1920 р. На його засіданнях, як секційних, так і загальних зборах, влаштовувалися урочистості, присвячені пам'яті видатних діячів української культури, життя яких було пов'язано з Чернігівщиною: Т. Шевченка, П. Куліша, Г. Барвінок, С. Носа та багатьох інших [339, с. 55].

Є згадки про С. Носа і в збірнику Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя «Література та культура Полісся», де у статті Г.В. Самойленка [332] у контексті перебігу культурного життя у Чернігові серед громадських діячів наявне і прізвище С. Носа поруч із О. Марковичем, М. Вербицьким, О. Лазаревським та ін. Автор зазначає, що «Громада» у Чернігові виникла на початку 1860-х рр. і була пов'язана із діяльністю письменника, етнографа, лікаря С.Д. Носа і членів його «Куреня», письменника Л.І. Глібова, публіциста О.М. Білозерського... та ін. [332, с. 21]. Цього ж року була передрукована стаття Марка Антоновича «З історії громад на рубежі 1850-1860-х років» [249] з наукового збірника на пошану професора Олександра Оглоблина, де цей текст вийшов друком під назвою «Коли постали громади». М. Антонович зауважує, що дослідники по-різному трактували появу Полтавської, Харківської та Київської громад. Автор припускає, що заснуванню громад в регіонах передувала діяльність численних гуртків, зокрема і Київського гуртка С.Д. Носа, який він, будучи студентом медичного факультету Київського університету св. Володимира організував із свідомої студентської української молоді, яка разом мешкала і носила український одяг. І заснування згодом Чернігівської громади дослідник також пов'язує з ім'ям С.Д. Носа, коли останній наприкінці жовтня 1858 р. переїхав до

Чернігова, оскільки був призначений на посаду оператора Чернігівської лікарської управи.

Наприкінці 1990-х рр. вийшло друком ґрунтовне видання А.М. Катренка «Український національний рух ХІХ ст.» [301], у якому також висвітлюється діяльність С.Д. Носа і наводиться лист П.О. Куліша до нього з проханням надсилати матеріали до журналу «Основа»; лист О.Я. Кониського до С.Д. Носа, в якому він жадав більш радикальної позиції журналу і писав: «Якщо не виправить її (В.М. Білозерський - А.Д.), то ми повинні добити її українськими руками, тому що Україна пішла далі, ніж сягає панське око «Основи» [301, с. 54].

Відомо, що О.Я. Кониський у 1862 р. звернувся до Петербурзького комітету грамотності з обґрунтуванням необхідності поширення освіти серед народних мас, за впровадження української мови у школах, підготовки для них підручників й популярної літератури. У зв'язку з цим, він запропонував «українським письменникам, передусім С.Д. Носу, підготувати українською мовою природознавчу книгу і видати її від імені комітету» [301, с. 51]. Дивно, проте комітет погодився на реалізацію такої пропозиції: «Якщо С.Д. Ніс підготує такий підручник... то комітет погодиться на його видання» [301, с. 51], зазначає А.М. Катренко, посилаючись у свою чергу на працю М. Гніпа [261].

Вивчаючи діяльність Чернігівської громади, яка постала 1861 р., а у 1863 р. через переслідування припинила свою діяльність, А.М. Катренко наголошує на одному з активних напрямів збирацької праці, а саме фольклорно-етнографічних пошуках, якими опікувався С.Д. Ніс. Йому належить і провідна роль в організації аматорського театального колективу, і заснуванні «Товариства, кохаючих рідну мову або шановців своєї народності» [301, с. 57]. А. Катренко називає членів товариства: С.Д. Ніс, О.В. Маркович, Г.І. Паливода, П.Г. Борсук, І.П. Вовк, П.Ф. Глібова, О.М. Шрамченко, М.О. Загорська, О.О. Ходот та ін. [301, с. 57] Вони

ставили п'єси І.П. Котляревського «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник», вистави з народного життя, виконували хорові твори.

Чимало біографічних даних та інформації про друковані праці Степана Носа в журналі «Киевская старина» ми знаходимо у дослідженні М.Г. Палієнко. У трьох томах, присвячених висвітленню місця та ролі «Киевской старины» у громадському та науковому житті України наприкінці XIX – початку XX століття зустрічається ім'я Степана Носа. [321; 322, с. 170; 323, с.248, 298-299 та ін.].

Не оминули постать С.Д. Носа автори збірника наукових праць «Скарбниця української культури» Г. Арендар та І. Ситий [250], опублікувавши дві фотографії: на першій зображено колектив чернігівського хору, де у групі виконавців є і Степан Ніс (1863 р.); на другій – родина Носів (Доброносів): дружина Юстина Назарівна, Степан Данилович зі скрипкою та їхній маленький син (бл. 1887 р.).

Про С.Д. Носа знаходимо чимало інформації у статті О. Дудар [275], де у контексті підписання горезвісного Валуєвського циркуляру, спрямованого на заборону поширення української мови, розгортання національних культурницьких проєктів зазначається, що під нагляд влади потрапили і регіональні гуртки, які працювали в губерніях. Так, авторка пише, що у Чернігові лідером та провідником українського руху був лікар Степан Ніс і саме його квартиру П. Куліш назвав «куренем», а самого С.Носа – «курінним отаманом». У «курені» збиралася місцева інтелігенція: Л. Глібов, О. Тищинський, О. Маркович. І. Дорошенко, О. Білозерський та ін. громадські діячі [275, с. 78]. Зазначається, що його оселя була «центром зустрічей місцевих українофілів. С.Ніс збирав кошти на україномовні видання для селян, на придбання старовинних речей народного побуту, розповсюджував патріотичну літературу, був організатором і учасником любительських театральних вистав» [275, с. 78-79].

Цього ж року була оприлюднена стаття Ж. Янковської [347], в якій описано стосунки П. Куліша з українськими фольклористами XIX ст.

Дослідниця ще раз наголошує на тому, що у виданій збірці А. Метлинського «Народные южнорусские песни» (1854 р.) є і пісні, що були записані та надіслані С. Носом . Усім авторам А. Метлинський висловив вдячність на початку збірки [347, с. 21].

У статті В.Терлецького «Уродженці Чернігівщини на сторінках «Основи» (з нагоди 150-річчя появи першого українського часопису)» [338], автор також згадує про С.Д. Носа, який надрукував декілька статей в журналі «Основа». Він виступав на її шпальтах під псевдонімами «Волошин» (1861 р.), «Благовіст, Стецько» (1862) [338, с. 95].

Цікавою є стаття О.Кіцери та Р.Кіцери «Лікарі в житті Тараса Шевченка» [304], де в енциклопедичній формі також представлена інформація про С.Д. Носа. Дотично про С.Носа йдеться і в статті Л.В.Мохір [315]. Розвідка присвячена аналізу історико-краєзнавчих досліджень на Чернігівщині, проведених Південно-західним відділом імператорського Російського Географічного товариства. Авторка зазначає, що провідне місце серед представників Відділу займали діячі Київської та Чернігівської губерній, від останньої до складу Відділу увійшов і С.Д. Ніс. Він опікувався етнографічними та фольклорними дослідженнями.

До цієї групи видань слід віднести, на нашу думку, і професійно підготовлене біографічно-культурологічне дослідження Є. Нахліка та О.Нахлік [319]. Немовби присвячене іншій проблематиці, в ньому постійно згадується ім'я Носа у контексті життя Чернігівської громади, стосунків з П. Кулішем, І. Андрущенком, Леонідом Глібовим та Параскою Глібовою, О. Лазаревським, Г. Коваленком, М. Чалим, О. Кониським, М. Лисенком та багатьма іншими діячами освіти та культури України. Значним здобутком цього видання є його насичена джерельна база, як архівних документів, так і музейних колекцій, зокрема з російських архівів; листування, яке вперше вводиться до наукового обігу; поглиблена аналітика та атрибуція багатьох документів, в тому числі і фотографій [319, с. 27, 29, 31-32, 90, 114] .

Дотично можна віднести і розвідку А.Мирончука, де проаналізовано місце журналу «Киевская старина» у формуванні історіографічної традиції Законодавчої комісії 1767-1768 рр. Зокрема, наводиться публікація С.Д. Носа «Благодарственное письмо Гр. Андр. Полетики своим выборщикам за избрание в звание депутата в комиссию для сочинения проекта нового уложения» [314].

Отже, характеристика стану вивчення проблеми, систематизований нами комплекс наукових праць, в яких об'єктом дослідження є життя та творчість вченого дає можливість зробити висновок про наявність достатньої кількості праць різного жанру, в яких аналізуються різнопланові питання наукового спадку С.Д. Носа. Характеристика та узагальнення усього фактичного матеріалу дає змогу констатувати, що попри наявність розпорошених за темами оглядових розвідок про життєдіяльність етнографа, інколи в контексті вивчення творчості інших осіб, або побіжно в працях етнографічної проблематики, на сьогодні відсутнє цілісне комплексне дослідження про етнографічну та фольклорну спадщину Степана Носа; не визначені предметні та метричні параметри його творчості; залишається не упорядкованою повна бібліографія опублікованих праць етнографа; не проведено джерельний аналіз усіх записів та нотаток вченого, що зберігаються в рукописних відділах бібліотек та інших інституцій; не визначено внесок Степана Носа у розвиток етнографічної науки, зокрема фольклористики, етномедицини та загалом традиційної національної культури. Це дослідження є першою спробою заповнити ці лакуни та презентувати цілісний образ українського етнографа, фольклориста, народного лікаря Степана Даниловича Носа.

1.2 Характеристика джерельної бази та методи дослідження

Джерельну базу вивчення етнографічно-фольклорного доробку С.Д. Носа складає комплекс різновидів документів, які акумулюють

інформацію про життєвий шлях та творчість етнографа, становлення його поглядів, громадянську позицію, фахову лікарську діяльність та те коло однодумців, що оточувало етнографа в різні історичні періоди.

Наявні документи можна систематизувати за наступними групами: а) неопубліковані (архівні) матеріали; б) актуалізовані (видані друком) твори Степана Носа в галузі етнографії та фольклористики; в) джерела особового походження: листування, щоденники та спогади етнографа. Кожна з названих груп джерел розглядається за предметно-хронологічним принципом, а сукупно вони складають базову основу дослідження етнографічно-фольклорного наративу вченого.

Опрацьовані нами архівні документи про життя та творчість С.Д. Носа зберігаються в Архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (АНФРФ ІМФЕ), Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ), Центральному державному архіві України у м. Києві (ЦДІАК України), Архіві відділу рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (ІЛ ВРФТ), Державному архіві Чернігівської області (ДАЧО).

Основний комплекс джерел – неопубліковані матеріали, що зберігаються в архівосховищах та рукописних відділах бібліотек. Аналіз складу та змісту віднайдених документів дає змогу систематизувати матеріал за тематичним спрямуванням – принцип, що покладено у структуру дисертації.

Найбільша за обсягом та інформативністю колекція документів зберігається в особовому фонді С.Д. Носа в АНФРФ ІМФЕ. Фонд С.Д. Носа сформовано і описано у 1960 р. Матеріал згруповано за проблемно-тематичним принципом, деякі записи етнографа об'єднано у комплекси під назвами «Різні нотатки», «Етнографічні матеріали...», «Замітки та нотатки...», що не завжди відображає зміст текстів документів.

Фонд складається із 187 окремих справ загальною кількістю близько 16 тис. аркушів. Переважно це рукописні матеріали, написані власноруч С.Д. Носом і досі не актуалізовані. Найбільш ранній документ датується 1831 роком, а останній 1897 р. Проте, хронологічні межі значно розширюються завдяки тематичному спрямуванню текстів документів, зокрема висвітленню родоводу Степана Носа.

Фронтальний перегляд усіх справ особового фонду сприяв систематизації матеріалу за змістово-тематичним спрямуванням:

а) загально-етнографічні тексти (матеріальна та духовна культура, український національний побут, традиції, свята, народний одяг, обряди, звичаї);

б) усна народна творчість (український фольклор, пісні, вірші, прислів'я, повір'я, прикмети, притчі, говірки, байки, приказки, казки);

в) народна медицина (лікарська справа, ветеринарія, епідеміологія, санітарія, травництво, медична практика земського лікаря);

г) українська традиційна кухня, поварське мистецтво, рецепти та технологія приготування національних страв;

д) літературні твори з етнографічною тематикою.

Тексти творів С.Д. Носа написані українською та російською мовами, інколи наявні 2 редакції (перша – чернетка), часто зустрічаються повтори. На жаль, не всі тексти можна прочитати, що пов'язано як з нерозбірливим почерком С.Д. Носа, так і тим, що подекуди текст написано простим олівцем, інколи чорнилами, які з часом вицвіли, що ускладнює прочитання тексту.

До першої групи – загально-етнографічні матеріали – ми віднесли низку справ, в яких вирішуються загальні питання етнографії: про сутність етнографічної науки [33], про народний побут [51; 56; 57; 79], про український одяг та вбрання [2; 7; 24; 29; 75; 78] тощо. До прикладу: у справі 4 (21 зошит різних розмірів) йдеться про домашню оселю, процес

будівництва хати, прибудови для домашньої худоби, пасіки, ведення господарства тощо.

Про одержу та вбрання українців С.Д. Ніс пише у своїх нотатках, зазначає, що «щоденна одержа українця полотняна, сорочка з стоячим, чи одкладним, висвіченим усякими вишивками, коміром...» [2, арк. 1]. Йдеться у записах і про кравецьку справу [77, арк. 3], про сільське господарство: хліборобство [77, арк. 5-8] , городництво [77, арк. 40-41], садівництво [77, арк. 42], птахівництво [77, арк. 12], бджільництво [77, арк. 13], скотарство [77, арк. 16], риболовлю. Автор наводить чимало даних щодо цінової політики, зокрема у пошитті одягу: «за свитку, що пошіє, бере кравець 7 гривень міддю, за юбку копу, за корсетку пів копи, за кожух трьохрубльовик ... за аршин простого сукна – копа, сім гривень, або й руб...» [77, арк. 41] .

До другої групи – усна народна творчість – віднесено жанрові різновиди матеріалів, де йдеться про українську народну пісенну та віршовану творчість [1; 4; 5; 10; 11; 15; 17; 20; 21; 22; 83; 84; 85; 86; 87; 88], народні звичаї, обряди [5; 100], прислів'я та приказки [1; 136], байки, казки [2; 3; 7; 40], повір'я та прикмети [7; 12; 16; 89; 95].

До третьої групи – народна медицина – належать рукописні записи, в яких висвітлюються питання про стосунки лікаря та хворого та про народну рецептуру та зцілення багатьох хвороб [2; 3; 7; 40]; про використання трав у медичній практиці [14; 42; 68; 69; 70]; про методику лікування від сказу [52], холери [14; 16; 19; 24; 42; 43; 46; 48; 49; 52; 53; 54; 55], лихоманки [44], сезонних хвороб [132; 133] та багатьох інших питань в лікарській справі.

До четвертої групи – українська національна кухня – відносяться записи С.Д. Носа про народні страви, їх приготування, наводяться рецепти різновидів борщів, галушок, вареників та ін. блюд традиційної української кухні. Це рукописні записи від назвою «Поварство Українське. Народна кулінарія» [2; 8; 81], «Історичні матеріали» [6], «Етнографічні записи» [24;

29; 38; 40; 56; 62; 76], «Різні нотатки і замітки» [23; 25; 26; 30; 32; 34; 35; 36; 41; 47; 50] тощо.

П'ята, заключна група – літературні твори С.Д. Носа з етнографічною складовою, різного спрямування і змісту; частина з них опублікована, а деякі праці досі в архівосховищах.

Документи щодо особистості С.Д. Носа, його записи та наукові дослідження зберігаються у фондах ІР НБУВ. Це і документи про життя та творчість Степана Носа [117; 118], і праці самого етнографа [133; 134], і його листування [107; 109; 110; 111; 124; 125; 127; 128; 129; 130; 131], і праці інших осіб про С.Д. Носа [119; 120]. Розпорошені по різних фондах, сукупно вони складають потужний комплекс джерел з даної теми.

Привертають увагу упорядковані чотири збірки творів С.Д. Носа [95; 96; 97; 98]. Це підтверджує думку дослідників про те, що за життя етнограф планував видати свої праці, ймовірно, у 4-х частинах (збірниках), які сам укомплектував.

У першій збірці викладення матеріалу розпочинається філософським роздумом етнографа про людину та її сутність: «Всякая семья, всякий народ имеет свою историю... Всякий человек, всякая семья носит на себе общую идею творения, и личную, свойственную ему одному. Если он носит идею личную и отличается особенным оттенком, то этот оттенок, эта специальность есть его сущая принадлежность, которою он должен дорожить, как сокровищем, как предметом, который вручен ему творцом» [95, арк. 1]. Тут йдеться і про українську мову (мову русинів) [95, арк. 115], і про українських письменників і поетів: Т. Шевченка, І. Котляревського, С. Гулака-Артемовського, Є. Грибінку та ін. [95, арк.116]. Є і чимало записів Степана Носа з етнографії: «О значении предания в жизни народа с. Поноры», [95, арк.71] «України чи Русини» [95, арк.112-115].

До другої збірки творів увійшли щоденники С.Носа, які він вів у Таганрозі (записи за період з 12 січня 1855 р. по 7 лютого 1856 р.) та у Ростові (до 14 березня 1857 р.), і деякі інші замітки, зроблені С. Носом у

Харкові з кінця квітня – у травні 1857 р., коли він здавав там іспити на звання хірурга, і у Понорах (з 25 травня 1857 р. до 30 березня 1858 р.).

Окрім щоденникових записів тут є упорядкований етнографом власний родовід [96, арк. 18-21], його спогади про дитячі та юнацькі роки («О себе») [96, арк.176-186], декілька замальовок «О Гладком», «Черноморец Галушка», «Переселение крестьян в Крым», «Людські обичаї» [96, арк.2-5; арк. 9-36] та ін.

Третя збірка праць Степана Носа уміщує найбільше записів етнографічного спрямування: «Прислів'я» [97, арк.1-2] , «Родини і хрестини» [97, арк. 15], «Всяке місто має своє добро» [97, арк. 96-107], «Етнографія. Понори» [97, арк. 8, 9, 12, 16, 23] , «Етнографія. Чернігів» [97, арк. 18], «Вдача людська» [97, арк. 11, 108, 243] , «Наші люде» [97, арк. 16, 25] та ін.

І остання, четверта збірка праць С.Д. Носа [98] складається з різних оповідань, новел, етнографічних записів: «Багата кутя» [98, арк. 75-78], «Різдвяні святки» [98, арк. 79-82], «Про Гриця Мірошника» [98, арк. 169-177], «Привісти старого Цимбала» [98, арк. 178-187] , «Чоловік та розум». [98, арк. 211-212] тощо.

Деякі з праць, які увійшли до названих чотирьох збірок є і в окремих справах, наприклад «Різдвяні святки» [101, 6 арк.; 102, 10 арк.]. Серед писемних джерел особливо значущими є розвідки С.Д. Носа етнографічного та фольклорного спрямування, які вчений записував у різні роки. Це стаття «Этнографические очерки праздников» [100, 6 арк.], «Этнографические рассказы о Конотопщине» [99, 20 арк.], «Записи українських пісень» [106, 226 арк.], «Весільні пісні» [105, 58 арк.]. Знаходяться на зберіганні і праці інших авторів про життя та творчість С.Д. Носа. Серед них стаття К. Лазаревської «Матеріали до біографії Степана Даниловича Носа» [117; 118], М. Возняка «З Чернігівської громади 1861-63 рр.» [116], Б. Шевеліва «До сотих роковин народження С.Д. Носа» [119;120].

Є у фондах і коротеньке «Родословное древо врача и оператора Степана Даниловича Носа», упорядковане етнографом у 1894 р [136].

Серед епістолярних джерел привертає увагу листування С.Д. Носа з І. Лучицьким [113], О. Лазаревським [111], О. Лашкевичем, [110], В. Данилевичем [126], М. Костомаровим [124; 125], О. Кониським [116], П. Житецьким [109], А. Кримським [108] та ін. респондентами. Всі вони свідчать про спільні справи і інтереси, які об'єднували С.Д.Носа з відомими істориками, етнографами, письменниками.

У Державному архіві Чернігівської області також знаходиться декілька документів. Зокрема, «Клопотання С.Д. Носа про призначення пенсії» від 14 вересня 1898 р. [142, арк. 1], «Формулярний список про службу С.Д. Носа за 1898 р.» [142, арк. 57-61], «Протокол медичного обстеження С.Д. Носа» від 4 листопада 1898 р. [142, арк. 4-5 зв.], «Витяг з Метричної книги Василівської церкви м. Городні про смерть С.Д. Носа» [143, арк. 219 зв.- 220].

У Центральному державному історичному архіві України в м. Києві залишився цікавий документ щодо арешту С.Д. Носа у справі І.О. Андрущенка [140, арк. 1-2], витяг з якого Я. Ковалець опублікував у «Сіверянському літописі» [308], де йдеться про обшук на квартирі Степана Носа 19 липня 1863 р., а саме наводиться «Доповідна записка поліцмейстера губернатору про арешт землеміра І.О. Андрущенка та інших за розповсюдження листівок народницької організації «Земля і воля». У документі зазначається, що під час обшуку було знайдено брошури про декабристів із закликом до повстання, номер «Колокола», відозви «К молодому поколенню» та «Долго нас помещики душили», малоросійські вірші і твори, листування. Саме з тексту листування, знайденого при обшуку, було зроблено висновок, що С.Д. Ніс належить до таємного товариства й іменується «чернігівський курінний батько», через що він разом з І.О. Андрущенком і був ув'язнений. У цьому ж архіві, у фонді 294 зберігається розпорядження Головного управління у справах друку від 14

лютого про заборону видання збірника С.Д. Носа «Байки та притчі»: «... прохання лікаря С. Носа і рукопис на малоросійському наріччі під назвою «Байки та притчі» ... не має бути дозволена до друку» [139, арк. 4]. Подібне прохання С.Д. Носа стосується і публікації його статті «О народности в медицине», яка також була підготовлена до друку.

До блоку опублікованих джерел відносимо, перш за все, науковий доробок С.Д. Носа, праці якого побачили світ як за життя етнографа, так і після його смерті. Це твори, що були опубліковані у газетній та журнальній періодиці та ті, що вийшли друком окремими виданнями. До них ми віднесемо 13 опублікованих статей в ж. «Киевская старина», 5 публікацій в ж. «Основа», 20 подач в газеті «Черниговские губернские ведомости», три окремі книжки [201, 202, 214] та публікації в інших періодичних виданнях [193]. Бібліометричний аналіз творчості С.Д. Носа засвідчив, що перу вченого належить щонайменше 53 опублікованих розвідки.

Низка статей, що опубліковані у ЧГВ стосуються різних тем: народної медицини [191, 192], ветеринарії [194], етнографічних записів, віршів [220], історичних розвідок [198; 203; 204; 205; 207], фрагментів родинної генеалогії [175], українські загадки [215], які, на думку С.Д. Носа, дають поживу для розуму та душі. Тут опубліковані праці «Село Поноры (Конотопского уезда)» [207], «На чужині» [188], «Историческая заметка о лицах, принадлежащих к фамилии Нос (18 столетия)» [175] та ін.

До джерел вивчення життєдіяльності С.Д. Носа відносимо і публікації газ. «Колокол», де докладно висвітлювалася справа Андрущенко – Носа з приводу їхнього арешту і ув'язнення за розповсюдження антиурядових прокламацій. У восьми номерах за 1865-1866 рр. [151] викладено увесь процес судово-слідчої справи, допити свідків, проведення очних ставок тощо. Ці публікації дають не тільки інформацію власне про арешт С.Д. Носа і висунуті йому обвинувачення, а й про світогляд етнографа, його любов до українських традицій, культури, побуту.

Отже, джерельна база з досліджуваної проблеми дає підстави констатувати про наявність достатнього документного комплексу для дослідження етнографічно-фольклорного доробку Степана Носа.

Дисертаційна робота ґрунтується на низці теоретико-методологічних принципів, що конкретизують концептуальні основи дослідження. Нами було використано комплекс методів, принципів та підходів до вивчення етнографічного доробку С.Д. Носа.

Методологічною основою роботи стали фундаментальні принципи наукового пізнання: історизм та наукова об'єктивність, що є запорукою проведення достовірного аналітичного дослідження з метою з'ясування внеску С.Д. Носа у розвиток української етнології. Принцип історизму передбачає розгляд усіх історичних фактів, явищ і подій відповідно до конкретно-історичних обставин, у їх взаємозв'язку та взаємообумовленості, тобто, будь-яке історичне явище або подію слід розглядати у динаміці, перебігу історичних подій. Принцип об'єктивності передбачає опору на фактичний матеріал, не підігнаний під схему, та не спотворений умисно або випадково. Цей принцип базується на розгляді кожного явища в його різноманітності, сукупності позитивних та негативних чинників. Дотримання цього принципу в дисертації дало змогу використати різні групи джерел, зокрема першоджерела у їх співставленні з опублікованими та підготовленими до друку. Це дало змогу порівняти автентичний текст С.Д. Носа з опублікованими фактичними даними, зокрема з приводу його родоводу, дитячих та юнацьких років.

Основоположними у дослідженні стали комплексний, системний та історичний підходи, що цілісно презентували усю сукупність творчого доробку етнографа. Принцип системності передбачає пізнання історичних процесів у логічній послідовності, що врешті приводить до комплексного розуміння проблеми. З вище зазначеними принципами органічно пов'язаний принцип усебічності, який застерігає дослідника від необґрунтованої вибірки, упередженого ставлення, неточностей.

Були застосовані і основні спеціально-наукові методики: порівняльно-історичний метод застосовано з метою відстежити еволюцію поглядів С.Д. Носа, з'ясувати зміни оціночних критеріїв та акцентів у наративістиці етнографа; методи критичного налізу та синтезу дали змогу визначити джерельну цінність наявної документної бази, провести узагальнення і виокремити спектр найбільш актуальних та пріоритетних тем у творчості С.Д. Носа; типологічний метод дозволив укласти періодизацію в історіографії проблеми, з'ясувати етапи життя та діяльності С.Д. Носа, а також провести систематизацію й групування народних прислів'їв, приказок, загадок та інших паремій, виокремлених з рукописних та друківаних праць С.Д. Носа.

Використовувалися і етнографічні методики. Основним у вивченні наративних джерел застосовувався історичний метод, який дозволив отримати первинну інформацію у датуванні подій і фактів діяльності С.Д. Носа, а також реконструювати не тільки життєвий шлях етнографа, а й визначити його наукові інтереси та дослідити проблематику його наукових праць та чисельних етнографічних записів.

Застосовуючи метод порівняльного мовознавства вдалося зіставити використані С.Д. Носом антропологічні характеристики та топонімічні назви місцевостей, які вживалися в різні періоди, з'ясувати, чим власне українська мова відрізняється від галицького діалекту та від русинської мовниці. Порівнюючи побутування татарських, турецьких слів та іншомовної лексики в українській мові етнограф припускає, що вони потрапили в українську мову через багатовікові зв'язки давніх українців з мешканцями інших регіонів, що і визначає ступінь їх спорідненості.

Був використаний і метод вибіркового обстеження при фронтальному перегляді періодики та профільних видань ХІХ ст. на предмет збору та упорядкування бібліографії праць етнографа, його особових документів, зокрема листів, автобіографічних записів та генеалогічних пошуків. Широко застосовувався і метод комплексного

підходу задля сукупного вивчення складових етнографічної проблематики у творчості С.Д. Носа, до неї віднесено питання традиційних та сімейних обрядодій, що розглядалося у контексті побутової культури, традицій та звичаїв українців, з використанням елементів усної народної творчості, пісенної та віршованої.

Авторка дослідження послуговувалася і біографічним методом, що сприяв моделюванню процесу вивчення етнічної сфери культури та ролі особи в ньому, обрядових типів, етномедицини та ін. чинників, що сприяють створенню сучасної концепції етнографічного виміру.

Отже, проаналізований сучасний стан дослідження теми, систематизована та опрацьована джерельна база та обрана методика роботи дають підстави для вирішення завдань дисертаційного дослідження.

Підсумовуючи, можна констатувати, що вивчення історіографії проблеми дослідження етнографічно-фольклорного наративу Степана Даниловича Носа показало, що предметом наукових розвідок істориків та етнологів були різні аспекти життєдіяльності та наукової творчості С.Д. Носа, проте узагальнюючої аналітичної праці досі не створено.

Аналіз наявних архівних джерел та їх часткова актуалізація свідчить про постійний науковий інтерес дослідників до постаті Степана Носа, пошук нових документів, які б пролили світло на маловідомі сторінки його біографії, збирання та записування пам'яток українського фольклору, народної рецептури в лікуванні, загалом наукових інтересів та творчої лабораторії.

Дотримання сукупності принципів та методів при дослідженні теми забезпечили науковий підхід та достовірність у висвітленні обраної теми. Методологічний інструментарій дослідження уміщує загальноісторичні засадничі принципи (історизму, системності, об'єктивності, усебічності, наступності), міждисциплінарні спеціальні методи (історико-хронологічний, біографічний, аналізу та синтезу), етнологічні підходи та методи (компонентного аналізу, вибіркового, порівняльного мовознавства)

та емпіричні методики: порівняння, систематизації, узагальнення. Обрана методологія дає змогу оцінити факти у часі та просторі, зіставляти локальні явища із загальноісторичними процесами.

РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ТА СТАНОВЛЕННЯ СВІТОГЛЯДУ СТЕПАНА НОСА

2.1. Основні етапи життя та діяльності

В історії української етнографії є чимало імен науковців, які своїм життям і плідною діяльністю прислужилися розбудові української культури, збереженню її історії, традицій, народної творчості як знакових атрибутів національної самоідентичності. До таких постатей належить і український етнограф, фольклорист, народний лікар та письменник Степан Данилович Ніс, який за своє 70-річне життя залишив десятки томів етнографічних та фольклорних записів, більша частина яких на початку ХХ ст. була втрачена, а решта і досі не досліджена.

Життя та творчість Степана Носа умовно можна поділити на декілька етапів, кожний з яких є яскравим свідченням обдарованості етнографа багатьма талантами, неабияким літературним хистом, ґрунтовними знаннями народних звичаїв, пісенної творчості, традицій та побуту народу. Окреслюється 6 етапів його свідомого життя: перший – полтавський (навчання в гімназії, 1839-1848); другий – київський (студентський, 1849-1854); третій – чернігівський (поділяється на підетапи, 1858-1863; 1886-1890); четвертий – час заслання (1863-1872); п'ятий – період мандрівок (з перервами, 1873-1886); шостий – городнянський (1891-1901).

Народився майбутній етнограф 24 квітня (6 травня за н.с.) 1829 р. у селі Понори [136; 353], що розташувалося на межі Полтавської та Чернігівської губернії (нині Талалаївський район Чернігівської області). Вперше метричний запис з книги Вознесенської церкви с. Понори про народження С.Д. Носа опублікував Б. Шевелів у ж. «Україна» за 1929 р. у статті з нагоди 100-річчя від дня народження С. Носа [167, с. 46]. Проте він помилився при переведенні дати на новий стиль, додавши 13 днів, а не 12,

як має бути для XIX ст. Тому у низці праць про С.Д. Носа наводяться неточні дати: Г. Коваленко пише, що С.Ніс народився «близько 26 квітня» [306, с. 366]; І.Дудко у городнянській газеті «Колгоспний промінь» наводить також цю дату [286]; О.Коцюба [310] у статті з нагоди 140-річчя від дня народження етнографа пише, що в УРЕ помилково вказано дату народження 8 квітня 1829 р. а насправді він народився 7 травня; врешті, обидві дати невірні.

Село Понори було розташоване на річці Ромни і належало до Красноколядинського повіту. Хоча це село і не велике, проте мало багатовікову історію. Заснування його сягало 1666 р. і входило до складу Красноколядинської сотні Прилуцького полку. Ще 1714 р. на прохання прилуцького полковника Івана Носа (діда С.Д. Носа) гетьман Іван Скоропадський передав село Красноколядинському сотнику Леонтію Лашинському у тимчасове користування, проте згодом воно перейшло у спадок до його нащадків. Село Красний Колядин – станове козацьке містечко, засноване у 1630-х рр. на території давньоруського городища Глібль. Воно згадується в Іпатіївському літописі під 1147 роком. У часи Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. козаки Красноколядинського полку брали участь у битві під Зборовом (1649), Берестечком (1651) та Жванцем (1653). Це містечко було батьківщиною гетьмана Івана Самойловича (1630-1690), який там розпочав свою кар'єру військовим писарем Красноколядинської сотні Прилуцького полку.

На карті інженера Гійома-де-Боплана містечко Красний Колядин нанесене під назвою «Красной». У ньому, за даними перепису 1764 р., жило 6623 особи, було три дерев'яні церкви, 257 дворів з передмістями і 351 хата [351].

Геоположення Красного Колядина яскраво віддзеркалювало типову українську природу зі степом, давніми курганами, хуторами з видом на р. Ромну, лісами і садами. Таку картину малює Г.Коваленко, підводячи читача

до опису садиби родини Носів, які, як зазначає автор, належали до здрібнєлих панів, володіли декількома кріпаками і близько 100 десятинами землі [156, с. 366].

Родина Носів мала глибоке козацьке коріння і пишалася своїм родоводом. Прадід С.Д. Носа – Григорій Антонович був запорожцем, 22 роки провів у битвах і в походах [313, с. 39]. А після ліквідації Запорозької Січі (1775 р.), прослуживши ще три роки (до 1778 р.) під керівництвом генерала Петра Текелі, повернувся додому у званні полкового хорунжого і оселився у Красному Колядині [136, арк. 3]. Автори монографії Є. Нахлік та О. Нахлік пишуть, що дід і прадід С.Д. Носа писали своє прізвище «Ніс», а уже батько, Данило Іванович, приписав суфікс «ов» і користувався прізвищем «Носов», під яким малий Степан у 1839 р. поступив у Полтавську гімназію та вчився на медичному факультеті Київського університету св. Володимира. Після закінчення навчання С.Ніс повернувся до свого історичного прізвища [319, с. 27].

У 1894 р., живучи у Городні, С. Ніс складає свій родовід [136], де наводить свідоцтва з архіву, почерпнуті з Чернігівського дворянського зібрання, в якому зберігаються акти, подані на затвердження дворянського титулу роду Носів за 1789 рік Григорієм Антоновичем Носом, полковим хорунжим, де зазначено: «принять его с его детьми в число дворян здешней губернии и внести в дворянскую родословную Киевского наместничества книгу, а затем выдать на дворянство грамоту. Свидетельство от Дворянского собрания Киевского наместничества 1789 г., марта 23 дня...» [136, арк. 2]. Грамоту на дворянство він отримав лише у 1791 р. Свідоцтва на дворянство підтвердив товариш по службі Г.А. Носа підполковник Василь Пишмич [136, арк. 1].

У складеному С. Носом родовідному дереві він пов'язував своє походження з Андрієвським (священнослужителем), з військовим товаришем Федором Осиповичем Шворою, з родом військового товариша

Ніжинського полку Яковом Павловичем Мовчаном, яких вважав своїми пращурами [96, арк.18].

Про прадіда С.Носа – Григорія Антоновича пам'ятали у селі: хоч він і був неписьменним, його поважали за гарну вдачу, надзвичайну фізичну силу, сильний голос, добре ставлення до дітей тощо. Ще батько Степана Носа – Данило багато розповідав про свого діда Григорія, який мав двох синів – обидва Івани, один з яких і став батьком Данила. Саме він виріс в родині Шворів, про яку згодом написав Степан Ніс [221].

Початкову освіту малий Степан отримав у дядка, як і його однолітки. М. Малюк пише, що діти вголос читали «Псалтир», виводили крейдою на дощечках перші літери, карались «стоянням на гречці» за невивчений урок або непослух [313, с. 40].

Коли Степану виповнилося 10 років (1839 р.) його віддали вчитися до Полтавської гімназії (там у ці роки в Полтавській Палаті кримінального суду працював дядько С.Д. Носа – Захарій Іванович), що, ймовірно, послужило однією з причин такого вибору. У 1848 р. Степан Ніс закінчив гімназію і у наступному, 1849 р. поступив на медичний факультет Київського університету св. Володимира, який закінчив у 1854 р. Це був період, коли проходило формування його світогляду, обрання професії, становлення особистості.

У студентські роки С.Д. Ніс організовує свій «курінь» - «Носівську партію», до якої входило близько 20 студентів-українців, які жили разом у невеличкому будиночку неподалік Хрещатика. У цьому «курені» був демократичний уклад життя: плату за житло ділили між усіма, разом харчувалися, ходили в українському вбранні, досліджували українську культуру, записували та співали українські пісні.

Задля матеріального забезпечення діяльності «куреня» вони тримали декілька т.зв. карнавок (скарбничок), в які усі гості та мешканці будинку клали добровільні внески – пожертви «на поповнення бібліотеки, на хліб – сіль, на придбання старовинного одягу та зброї, на друкування народних

книжок» [319, с. 32]. Члени «Носівської партії» дійсно були патріотами своєї Батьківщини, прагнули віддати всі свої сили та життя на користь рідного краю та народу [164, с. 121].

У цей час у суспільстві ще були пам'ятні події, пов'язані з діяльністю Кирило-Мефодіївського братства, передавалися з вуст у уста вірші Тараса Шевченка, плекалися українські традиції та усна народна творчість. Степан Ніс збирав власну бібліотеку, твори з української історії, краєзнавства та етнографії. Залишився список придбаних С.Д. Носом книжок, які власник умовно поділив на дві групи: українські та медичні. Перелік українських книжок налічує 30 позицій (зокрема, «Українські народні пісні», «Народні оповідання» Марка Вовчка, «Ужиток» та ін.), а медичні 20, серед яких «Анатомия» (1848 р.), «Оперативная хирургия» (1870 р.), декілька чисел «Военно-медицинского журнала» (1856 р.) [9]. Він відшукав і документальні матеріали, зокрема ті, що стосувалися генеалогії роду Носів, походження його дідів – прадідів, їхньої історії. Вже на початок 1850-х рр. припадає значна частина його етнографічних записів, зібраних пісень, казок, переказів.

Під час студентського життя йому вдалося зблизитися з етнографічним гуртком, яким тоді керував старшокурсник – філолог А. Солтановський. Програма гуртка ставила завданням «вивчити рідний край, аби через збирання та вивчення пам'яток народної творчості досягнути душі й свідомість народу» [290, с. 121].

Перебуваючи на канікулах, гуртківці занотували все, що вдавалося почути «починаючи від пісень, історичних оповідок, висловів народної практичної філософії, де відображаються усі напрямки народної діяльності, побутових прикмет і закінчуючи тим, що їсть, п'є, чим живе, дихає рідний край» [290, с. 121]. Усі нотатки передавалися А. Солтановському, як старшому. Згодом останній закінчив університет, отримав призначення учителем-словесником Ровенської гімназії. Він забрав із собою понад тисячу самих лише пісень, серед них і записаних С.Д. Носом. Степан

Данилович пізніше турбувався збереженням цих записів і з'ясував, що вони потрапили до одного із синів А. Солтановського, проте даних, чи вдалося С.Д. Носу їх повернути, нажаль немає [310, с. 55]. Після закінчення А. Солтановським університету, керівництво по збиранню та занотовуванню пам'яток усної народної творчості перебрав на себе Степан Ніс. Він тоді уже став примітним майже на весь Київ [269, с. 224-225].

Свою щирю приязнь і дружбу до нього виявив професор Амвросій Метлинський, який запрошував С. Носа до себе додому, заохочував до наукової роботи. Ймовірно, саме А. Метлинський спонукав талановитого студента збирати та систематизувати українські народні пісні задля їхнього збереження та публікації. У вступній частині видання «Народные южнорусские песни» (1854 р.) А. Метлинський висловлює подяку усім, хто надав свої матеріали для видання, зокрема і С.Д. Носу [162, с. IX].

Сучасники згадували про Носа як про чудового знавця народної пісні, побуту та звичаїв народу. «Він знав силу-силенну народних пісень, з безмежною різноманітністю наспівів... співав з надзвичайною енергією, особливо деякі думи і бурлацькі пісні» [255, с. 68]. Його записами зацікавилися дослідники Південно-західного відділу Російського Географічного товариства, і він передав туди згруповані за тематикою записи: 81 казку, 158 загадок, 1173 пісні [213, с. 511; 269, с. 224-225].

Степан Ніс і в повсякденні, і в свята був одягнений у вишиванку, носив вуса і козацьку зачіску. За його прикладом багато українців також почали одягатися у шаровари, свитки, вишиті сорочки. Так одягалися і мешканці носівського «курень», яких об'єднували спільні інтереси та захоплення.

Особлива увага приділялася виданню українськомовних книг. Ті, які вдалося видати, треба було якось поширювати. Г. Коваленко пише, що найбільш успішно продавалася література з історії України і книги про видатних українців. Так, протягом 1861-1862 рр. було продано «70 книжок та 15 видань біографічного характеру» [306, с. 377]. Відомо, що саме зібрані

С.Д. Носом та його однодумцями книги заклали початки Чернігівської публічної бібліотеки (нині Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека імені В.Г. Короленка).

Час закінчення С. Носом медичного факультету Київського університету св. Володимира співпав із розв'язаною Кримською війною (1853-1856 рр.), яка вимагала фахових лікарів для роботи у польових госпіталях. Так, з грудня 1854 р. С.Д. Ніс працював у Таганрозі ординатором у військовому госпіталі, а згодом у Ростові-на-Дону.

Після закінчення Кримської війни Степан Данилович переїхав у Харків, де у квітні-травні 1857 р. здав іспит на звання повітового судового лікаря і оператора (хірурга). 30-го жовтня 1858 р. він обійняв посаду хірурга Чернігівської лікарської управи [243, с. 144]. Окрім нього в управі ще працювали інспектор та акушер. Григорій Коваленко зазначає, що його заробітна платня в управі була не великою, проте ця посада вважалася почесною і давала перспективи на майбутнє.

Це був час активізації земської медицини у містах та селах задля більш широких можливостей надати медичну допомогу населенню, підвищити її якість. Земські лікарі, які самовіддано працювали в Чернігівській губернії, були справжні подвижники. Серед них С. Ніс, С. Ковнер, М. Галицький, С. Семенов, І. Зеленін, Г. Іваненко та багато інших [341, с. 32].

Свої знання в народній медицині С.Д. Ніс застосовував у повсякденній лікарській практиці, зокрема використовував багато місцевих рослин, наприклад горицвіт, який і нині застосовується у фармакології. Методика використання горицвіту викладена С. Носом в його праці «О народной медицине южноруссов и об употреблении народном горицвіту (adonis vernalis) против серьезных скоплений в брюхе (водянки)». Відомо, що С.Д. Ніс вивчав властивості багатьох рослин (позитивні і негативні), часто залишав хворих у себе вдома, щоб спостерігати хід лікування.

У цей час С.Д. Ніс багато подорожував Україною, збирав усну

народну творчість, пісні, які згодом були оприлюднені у збірках П.Чубинського, В.Антоновича, М.Драгоманова. Друкує свої твори він і в журналі «Основа», де протягом 1861 -1862 рр. вийшло друком 5 його праць. Відомо, що у Чернігові користувалися популярністю театральні вистави, в яких активну участь брав і Степан Ніс. Він грав роль Миколи у постановці «Наталка –Полтавка», співав пісні і завдяки цьому був досить відомим у Чернігові. Місцевий фотограф успішно продавав його портрети.

Це спокійне та налагоджене життя змінилося 1863 р., коли у С.Носа в «курені» зупинився народоволець Іван Андрущенко, який у липні їхав з Москви у Васильків, щоб зайняти посаду васильківського повітового землеміра. За доносом у «курені» Носа був проведений обшук і у І.Андрущенка виявили прокламації політичного антиурядового змісту, що й послужило арештом обох: і Андрущенка, і Носа. Про «Справу Андрущенка - Носа» докладно проінформувала газета «Колокол» [151], де у декількох її числах за 1865-1866 рр. докладно описувався хід слідчої справи, результати допитів багатьох свідків, зокрема і С.Носа, який був ув'язнений і 9 місяців перебував у Петропавлівській фортеці; у 1864 р. його звільнили й він повернувся у Чернігів. Проте того ж року (у липні) його знову арештували і вислали в м. Білозерськ без висунення обвинувачення. Потяглися найтяжчі роки у житті С.Д. Носа. По-перше, м. Білозерськ було розташоване північніше від Петербурга, серед величезних болот, лісів і озер. Його мешканці мали хронічні захворювання легенів, поширеною була лихоманка, про що С.Д. Ніс звітував у медичних довідках для лікарської управи. Рятувала його лише можливість думати і писати. За ці роки ним було виписано десятки томів різнорідних текстів за змістом, формою, жанром, без будь-якої системи і спрямування. Більшість цих записів нині зберігаються в особовому архівному фонді С.Д. Носа в АНФРФ ІМФЕ.

Досліджуючи життя та творчість етнографа тих років, привертає увагу чимало красномовних цитат з його праць: «Що сьогодні приплило, те завтра одпливе, якщо не піймаємо»; «Народ український є народ поетичний;

з ним усі стосунки треба вирішувати через поезію, - навіть економічні»; «Прислужливий добряк небезпечніше ворога», «У веселій хаті веселий і чоловік» тощо. [156, с. 382.].

У Білозерську С.Ніс отримував 6 руб. в місяць; тому, щоб вижити, він займався медичною практикою, і це його підтримувало як морально, так і матеріально. Хоча важливішою в ті роки, мабуть, була психологічна підтримка.

Г. Коваленко звертає увагу на те, що в якості дозвілля Степан Данилович бавився грою слів: дворянство-дряństwo, своє прізвище «Ніс» моделював так: Утри-Ніс, Гуляй-Ніс, Сподобай-Ніс, Затули-Ніс та ін.

Для означення Північної частини Російської імперії етнограф користувався такими епітетами: Бородата Русь, Пітейна Русь, Немазана Русь, Тараканна, Банна і весь час відшукував нові і нові дивні терміни [156, с. 384-385].

Так йшли роки. С.Д. Ніс неодноразово звертався з проханням про звільнення і повернення із заслання додому, або хоча б переведення його в іншу місцевість, оскільки здоров'я погіршувалося. Після багатьох запитів у Сенат його прохання про помилування було задоволено, і нарешті у липні 1872 р. було прийнято рішення про його звільнення. Так закінчилось його заслання, яке тривало 8 років.

Описуючи враження і відчуття С.Д.Носа після повернення додому, Г. Коваленко використовує авторський текст С. Носа з його повісті «Данько Грабина», яка була написана, на його думку, протягом 1872-1876 рр. В ній автор відображає долю одного козака, якого заслали на Північ імперії рити Ладозький канал. Загалом у цьому творі є багато автобіографічних сюжетів, а найбільше роздумів героя, туга за рідною землею, домівкою, друзями. В ці роки С.Д. Ніс видає дві невеликі книги (без зазначення автора): «Про хвороби і як їм допомогти» [201] та «Про холеру» [202].

У 1876 р. він обіймає посаду повітового лікаря в м. Ярославлі, через два роки переїжджає у Вітебську губернію і живе у м. Люцин, Себеж,

Полоцьк, аж до 1882 р., коли він вийшов у відставку. Цього ж року, гостюючи у Чернігові у родичів він познайомився з молодою дівчиною Устиною Назарівною Пер'їною (за ін. джерелами Первиною) [319, с. 131-132] і одружився з нею. Вони мали двох синів: В'ячеслава та Ростислава. Наступні 4 роки він жив у Болгарії, поблизу Варни і працював там лікарем.

Деякі дослідники припускають, що інтерес до закордонних поїздок (Болгарія, Турція) спричинив не лише матеріальний зиск, а й бажання пізнати нові культури, виявити в українських традиціях, побуті, одязі, мові, усній народній творчості східний, зокрема турецький вплив. Це підтверджує і те, що у повісті «Данько Грабина» С. Нос у примітках пояснює значення всіх турецьких слів, які увійшли в українську мову і зустрічаються у повісті.

У 1886 р. він повертається додому, живе у Чернігові, займається медичною практикою.

Наприкінці 1890-го – початку 1891 р. С.Д. Ніс був призначений на посаду міського лікаря в м. Городня, де жив і працював до самої смерті 28 грудня 1900 р. Там він і похований. Його ім'я і сьогодні шанують у Чернігові та Городні. У 1903 р. на могилі етнографа встановлено чотиригранний гранітний обеліск (h 1,2 м.) з меморіальним написом «Український етнограф доктор Степан Данилович Ніс 1829-1900» і зображенням розкритої книги.

У 2016 р. вулицю Аркадія Гайдара у Чернігові назвали ім'ям Степана Носа. Вулиця Степана Носа є і у Городні.

Отже, аналізуючи життєвий шлях С.Д. Носа, можна умовно виокремити шість етапів його життєдіяльності, протягом яких відбувалося його формування та становлення як етнографа та лікаря. З'ясовано, що родовід Носів мав глибоке козацьке коріння, а також Грамоту на дворянство, яку отримав його прадід – Григорій Антонович Ніс у 1791 р. З студентських років С.Д. Ніс збирав та записував українські народні пісні, прислів'я, прикмети, притчі, загадки, які частково публікував у текстах

своїх творів та в газетних статтях. Отримавши диплом лікаря, все життя використовував свої знання в професійній роботі, зокрема широко застосовував народні засоби лікування, зокрема цілющі властивості трав в повсякденній медичній практиці.

Був засуджений за звинуваченням в антиурядовій діяльності та відбував восьмирічне заслання, що наклало свій відбиток на подальшу долю Степана Носа. Останнє десятиліття працював міським лікарем у м. Городні, де і похований.

2.2. Вплив українського інтелектуального середовища на становлення поглядів етнографа

Важливу роль у становленні Степана Носа як фольклориста, етнографа, народознавця, лікаря та письменника відіграло наукове оточення, спілкування з українською письменницькою елітою, громадськими діячами, щирими патріотами – українцями, серед яких було чимало однодумців, радників і друзів.

Відомо, що з студентських років С.Ніс збирав усну народну творчість, був залюблений в українську пісню і проніс це крізь усе життя. На ґрунті захоплення українською старовиною він у різні роки підтримував тісні зв'язки з А. Метлинським, П. Кулішем, О. Лазаревським, Л. Глібовим, О. Марковичем, О.Коваленком, П.Чубинським, О.Кониським, М. Коваленком та багатьма іншими науковцями, етнографами, фольклористами, громадськими діячами, редакторами періодичних видань.

Їхні стосунки справляли потужний взаємовплив на розвиток інтелектуального рівня всіх учасників, становлення наукових та світоглядних орієнтирів, обрання життєвих позицій тощо. Не всі їхні ідеї і погляди витримали перевірку часом, проте ми можемо прослідкувати їхню еволюцію, вплив окремих історичних подій на їх зміну або інтерпретацію.

Довголітня дружба поєднувала С.Носа з П.Кулішем. Вони познайомилися у червні 1860 р., коли П.Куліш був у Чернігові, зустрівся з С.Д. Носом і був захоплений цією людиною: «Дуже приємна людина – Ніс... Це ім'я буде в нас безсмертне. Це така людина, якої й історик, і поет найбільше потребують. Між народом він свій, без найменшої натягненості. Супроти його я вже джентельмен, тобто відрізнений від народу недостатністю народного виховання. Він учиться в народу, і чудесно вчиться. Вищого за нього немає етнографа» [347, с. 22-23; 324, с. 97-98] – це була найвища похвала. Залишилося багаторічне листування П. Куліша з С. Носом, що підтверджує, що вони завжди зберігали дружні стосунки. Відомо, що у листі від 2 жовтня 1890 р. П. Куліш звернувся до С.Носа як професійного лікаря з проханням надіслати йому народний рецепт «запорозької припарки» від сухого кашлю [166 с. 21-22], оскільки вірив у цілющі властивості народних ліків.

Добрим ставленням до П.Куліша відповідав і С.Д. Ніс. У спогадах українського поета Мусія Кононенка, з яким товаришував С.Ніс, знаходимо згадку про оцінку особи П.Куліша С.Носом, висловлену орієнтовно у 1886-1887 р.: «Єдиний у нас великий знавець народної української мови – Куліш. Правда він і мене вважає тямущим в народній словесності, та я, бачте, не наловчусь, Ви б сказали, не упражняюсь в цьому ділі і не пишу стільки, як Куліш» [319, с. 30]. Досліджуючи творчість С.Д. Носа, привертає увагу його листування з П.Кулішем за 1860-1892 рр., яке опубліковане у «Киевской старине» з подачі М. Чалого, який повідомляє про те, що Степан Ніс відомий як знавець українського фольклору, що він ще з студентської лави збирав народні думи, пісні і сам їх виконував «сильним баритонем» [166, с. 8].

У підбірці листів є 19 кореспонденцій, серед яких 3 телеграми П.Куліша до С. Носа. Їхній текст свідчить про тепле ставлення П. Куліша до етнографа. Він звертається до нього «Коханий приятелю», «Пане отамане курінний», «Високоповажний земляче», «Жива душе», «Любий

земляченьку Носе-Доброносе», «Дорогий мій басолюбнику й танцюристу», «Коханий чумаче», «Голубе мій буркотливий», «Любий Буй-Туре неВсеволоде» та багато ін., причому у зверненнях не повторюється.

У листах обговорюється чимало життєвих питань, проблем видавничої справи, наукових тем, зокрема йдеться про підготовку до друку історії русько-української літератури львівського професора О.М. Огоновського. Побіжно П. Куліш просить С.Носа «скомпонувати й власну автобіографію» [166, с. 17].

Останні листи П.Куліша датуються початком 1895 р.; автор листа розповідає С.Носу про свою роботу з перекладу Біблії, зазначає, що до кінця 1895 р. планує повністю закінчити переклад [166, с. 28]. Безперечно, спілкування з Пантелеймоном Кулішем відіграло вирішальну роль і значною мірою вплинуло на наукове і творче життя С.Носа. Українська народна творчість стала для етнографа джерелом вивчення старовини, давньої історії, легенд, поезії, мови. У першому опублікованому листі Куліша до Носа від 15 липня 1860 р., Пантелеймон Олелькович пише: «Чув я через люде, що Ви, пане курінний, написали про чумаків, та й дуже гарно. То прошу ж Вас – присилайте скоріше в «Основу...» [166, с. 8], а після виходу його книги «У всякого народа своя природа (Путешествие к родному пепелищу)» [214] писав у листі від 13 червня цього ж року: «Книжечку Вашу про те, що в кожного народа своя природа, читали ми з великою вподобою. Таким, як Ви, мусить бути врач, коли хоче бути знахарем...» [166, с. 15].

А у 1890 р. у листі П.Куліш пише: «поновлюю обіцянку мою – зредагувати ваші стіхотвори, як вернусь на битий культурний шлях. Перепущу їх через віялку, не жаліючи праці й часу...» [166, с. 20].

Щира дружба поєднувала С.Д. Носа із громадським діячем, педагогом, письменником, публіцистом, ученим – шевченкознавцем Олександром Яковичем Кониським (1836-1900). Залишилися листи С. Носа

до О. Кониського, підготовлені до друку М.Возняком, що яскраво демонструють їхні стосунки і спільні інтереси [138, арк. 72-76].

Коли 13 лютого 1873 р. у місті Києві в приміщенні Державного банку відбулося офіційне відкриття Південно-західного відділу Російського Географічного товариства, до його складу від Чернігівської губернії увійшов і С.Д. Ніс [315, с. 411]. Це дало йому змогу близько познайомитися із В.В. Тарновським, Л.О. Милорадовичем, О.І. Ханенком, О.М. Лазаревським та ін. діячами та науковцями. За роки своєї діяльності Відділ перетворився на потужний науково-дослідний центр, у якому вивчалися етнографічні, фольклорні, культурні особливості життя українського народу. Так, етнографічним та фольклорним напрямом займалися І. Новицький, М. Левченко, М. Вербицький і М. Юзефович, з якими С.Ніс мав досить дружні відносини. Степан Данилович гостював у Юзефовича, де познайомився із І.С. Аксаковим, який вивчав у той час українські ярмарки. Про цю зустріч С.Д. Ніс написав у своїх спогадах; він згадав про те, як у М.В. Юзефовича в присутності І.С. Аксакова він виконував «різні малоросійські пісні, щоб ознайомити іменитого гостя з їхніми наспівами. Це настільки вразило присутніх, серед яких був і відомий багатий місцевий землевласник М.А. Рігельман, що А.Метлинський разом із останнім висунули бажання видати з нотами українські пісні, задля чого запросили чеха Голі для покладення їх на ноти, які і були передані їм, всього здається 200» [213, с. 512].

Л.В. Мохір, досліджуючи діяльність Південно-західного відділу Російського Географічного товариства зазначає, що для опрацювання записів С.Д. Носа у Відділі була організована спеціальна комісія, до якої входили В.Антонович, Ф.Вовк, М.Драгоманов, Я. Новицький, В. Беренштам та ін. етнографи та фольклористи, які систематизували пісні за змістом (напр. Ф. Вовк і Я.Новицький досліджували родинні пісні; В. Антонович – політичні; М.Драгоманов і В. Беренштам – мистецтво і навчання) [315, с. 412-413].

Багато пісень і розвідок С.Д. Носа потрапили до В.П. Науменка, дійсного члена Відділу [330]. Загалом, саме молодші учасники Південно-західного відділу Російського Географічного товариства – П. Чубинський, М. Драгоманов, С. Ніс і О. Кониський – задавали тон і тримали працездатність цієї установи. На жаль, тільки 3,5 роки проіснувала ця інституція, а після Емського указу (інколи наз. «Закон Юзефовича»), вона припинила своє існування.

З Олександром Кониським С. Носа також єднали наукові інтереси та дружні стосунки, про що яскраво свідчить їхнє листування. У ж. «Україна» за 1927 р. було опубліковано 6 листів С.Носа до О.Кониського за період від 28 листопада 1861 р. (перший лист) до 14 квітня 1863 р. (шостий лист) [147]. В них йдеться про відкриття недільної школи, на яку слід зібрати гроші; про підготовку О. Марковичем до друку приказок і прислів'їв; про пожертвування на купівлю українськомовних книжок; про «Чернігівський листок», який видавав Л.Глібов; про плани заснувати Чернігівське історичне товариство [147, с. 120-121]. У вересні 1862 р. він пише, що «Основа» «кашляє», тобто близько її закриття, а у листі від 14 квітня 1863 р. йдеться про повісті Квітки-Основ'яненка, про постановку (з партитурою) Наталки-Полтавки тощо. Підпис: «Щирий земляк доброхотний Стечик» [147, с. 124].

Як і С.Ніс, О. Кониський друкувався у ж. «Основа», в якому виступав під псевдонімом «Переходовець». Проблематика його праць подібна до тем, які хвилювали Носа: здобуття освіти рідною мовою, відкриття недільних шкіл, підготовка підручників з історії та географії.

Щирі симпатії єднали С.Носа з Марком Вовчком. Майже однолітки (Марія Вілінська була на 4 роки молодша), вони обидва вивчали і записували український фольклор, усну народну творчість, народну мову та звичаї. З С.Д. Носом Марко Вовчок познайомилася у 1851 р., коли вперше відвідала Київ. В одному з листів до свого чоловіка - Опанаса Марковича, який на початку 1860-х років жив у Чернігові, Марко Вовчок писала: «Що

робить Ніс?... Поклонись від мене цьому славному чоловіку Носу. Чи не варить він меду, як колись у Києві?». Постійно передавав вітання письменниці через О. Марковича та І.Дорошенка і С.Д. Ніс [281, с. 13]. Марко Вовчок була захоплена співом Степана Носа, знання ним незліченої кількості українських народних пісень, прислів'їв, говірок, казок, легенд, народних прикмет тощо.

Багаторічний дослідник творчості Степана Носа журналіст Іван Дудко пише, що С.Ніс розповсюджував на Чернігівщині і Полтавщині книги – метелики з творами М. Вовчка, зокрема і книжечку «Народні оповідання», яка побачила світ у грудні 1857 р. До неї увійшли оповідання «Козачка», «Сестра», «Сон», «Свекруха» та ін., які у 1858-1859 р. були перекладені на російську мову і надруковані у журналі «Русский вестник». Всі ці оповідання не просто високо цінував С.Д. Ніс, а й багато в чому наслідував манеру письма та літературного стилю М. Вовчка, проте не копіював їх, а зберігав власну особливість викладення матеріалу, використання у творах народних говірок, прислів'їв, побутуючих прикмет, які Степан Ніс чудово знав і які супроводжують усі праці етнографа.

Іван Дудко пише, що спільні фольклористичні риси творчості Марка Вовчка та Степана Носа одразу ж помітила тодішня критика. Так, московська газета «День» в №23 за 1862 р. підкреслювала, що слідом за Марком Вовчком пішли Ганна Барвінок, М. Номис (М.Т. Симонов), Степан Ніс та інші [281, с. 13].

Принагідно слід констатувати, що якщо М.Вовчок використовувала фольклорний матеріал для написання художніх творів, то С.Д. Ніс застосовував українсько-фольклорну спадщину при підготовці праць з медицини та лікарської справи, традиційної національної кухні, рецептури народних страв та технології їх приготування.

Однодумцями С.Носа у справі збирання фольклору були М. Білозерський (1833-1896), О.Маркович (1822-1867), М. Номис (1823-1901) та ін. етнографи. Псевдонім М.Номис належав українському фольклористу,

етнографу, письменнику і педагогу Матвію Терентійовичу Симонову. Він друкувався в «Основі», закінчив із срібною медаллю I відділення (словесне) філософського факультету Київського університету св. Володимира (1847), отримав ступінь кандидата (1848). Викладав у Ніжинській, Немирівській гімназіях, був урядовцем у Санкт-Петербурзі, з 1873 р. – директор гімназії у Лубнах, згодом мировий суддя. До його збірки «Ураїнські приказки, прислів'я і таке інше» (1864 р.) С. Ніс також подав свій матеріал, який був опублікований.

Це був період відродження національних культур, їх взаємодії та взаємопроникнення. В першій половині – середині XIX ст. ці процеси проходять інтенсивно, що змінює духовне обличчя слов'янських країн. І в особах С.Носа, П.Куліша та ін. діячів доби яскраво відображаються загальні тенденції з чітко вираженим фольклорним спрямуванням [347, с. 24].

На 1890-ті рр. припадає листування Степана Носа з багатьма громадськими діячами, фольклористами, письменницькою елітою та науковцями. Серед респондентів Олександр Васильович Шишацький – поет та етнограф, земляк Степана Носа. Збереглося три листи С.Д. Носа до О.В. Шишацького за 1857-1858 рр. [127; 128; 129], в яких йдеться про отримання книжок С. Носом, про підготовку друкування О.Бодянським пісень, про видання О. Шишацьким нової книги «Українська квітка». Є у фондах ІР НБУВ і два листи С.Д. Носа до М.І. Костомарова (один за січень 1884 р. з Конотопа) [124], другий з Люцина [125], в яких етнограф, вибачаясь за те, що потурбував М.Костомарова, просить його надіслати адресу, за якою буде виставка, на яку С.Д. Ніс хоче (на прохання майстринь-вишивальниць) надіслати українські вишиванки та інші художні вироби на зразок «вышитой рубахи по народному вкусу – женской». Він ділиться з Миколою Івановичем своїми нагальними справами, пише, що готує свої твори до друку, зокрема серед них нарис «Як качка плаває у пана на помості» [124, арк. 1]. У другому листі йдеться про мандрівку С.Д. Носа пароплавом по Дніпру, зустріч з друзями і знайомими у Києві, збір багатого

етнографічного матеріалу, який він відправив М.К. Чалому. Принагідно він повідомляє М. Костомарова, що у М.К. Чалого вийшла друком монографія про Т. Шевченка. Він докладно аналізує зміст твору, пише, що у нього «Замечательная глава посвященная влиянию на Т. Шевченко Варвары Николаевны Репниной...» [125, арк. 1-2].

Також Степан Ніс пише, що у Чернігові він прочитав книгу про листування Л. Барановича з духовними особами та гетьманами (у перекладі з польської мови), зазначає, що ці листи були віднайдені в бібліотеці семінарії м. Чернігова.

Наявний один лист С.Д. Носа до П.І. Житецького [109, арк. 1], в якому йдеться про «старовинний циганський документ...», з якого треба зняти копію. Зберігся і лист до О.С. Лашкевича, в якому етнограф повідомляє про те, що він надіслав в журнал «Киевская старина» для друку свою розвідку про Прилуцького полкового суддю [110]. Окрім атрибутованих листів є чимало до невідомих осіб, зокрема п'ять листів «Пану Олельку» за підписом «Добро-Ніс», в яких також вирішуються проблеми про друкування праць.

Отже, дослідження життєвого шляху етнографа та визначення чинників, що вплинули на його світогляд дають підстави дійти наступних висновків: на всіх етапах життєдіяльності вчений збирав український народний фольклор, вивчав традиції та звичаї українського народу, опікувався збереженням пам'яток української культури.

Творча співпраця та дружні стосунки поєднували Степана Носа з багатьма істориками, етнографами, громадськими діячами, про що свідчить його листування з П. Кулішем, О. Кониським, П. Житецьким, М. Вовчком, М. Костомаровим та ін. відомими вченими – істориками, етнографами та фольклористами, яких об'єднала любов до української національної культури, бажання зберегти народні традиції для нащадків. Спілкування з ними, вирішення спільних питань, обговорення власних інтересів та творчих проєктів, безперечно, відіграло вирішальну роль у житті Степана

Носа і впливало на становлення його світоглядних позицій, творчих планів, оціночних критеріїв.

РОЗДІЛ 3. ЕТНОГРАФІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА У ТВОРЧОСТІ СТЕПАНА НОСА

3.1. Народознавство та мовний колорит творів письменника

Питання народознавства розглядається у багатьох працях С.Д. Носа. Самобутність та неповторність української культури, традицій, світобачення, що склалися протягом багатьох віків, боронилися у складних умовах етнічного розмежування земель, поневолення народу, що привело до ще більшої згуртованості нації, зміцнення віри в необхідність духовної незалежності, протистояння загарбникам задля вільного розквіту держави.

У багатьох записах дослідника, що фігурують під назвою «Етнографічні матеріали» [2; 3; 7; 12; 24; 33; 38; 39; 40; 56; 57; 62; 75; 79], вирішується чимало різноманітних питань з народознавства, зокрема і українознавства: про світоглядні уявлення українців, народне українське вбрання, українську народну кухню, звичаєву культуру тощо. У нарисі «До пахаря. На новий рік» етнограф пише: «...чоловік сується, вештається, строїть і воздвигає мури на славу свого життя... і не помічає, що відбувається навкруги» [12, арк. 1-13]. Він розмірковує над тим, що за повсякденними справами втрачаються вікопомні пам'ятки нашої історії: «... а тут наступає Новий рік, нова робота, приходить новий вік, настануть нові думки, зашумить, запорощить всяк по-новітньому, прокричить віковічну славу своїй порі, а старожитності скорій насипає могилу, скорій одвертається од неї, як од непотрібної скіпки; насипає могилу старожитності, співає вічну пам'ять ... поки нове покоління не засипле і його прахом, і тільки похитуючи головою промовить «вічна пам'ять тобі, старина похилая!» [12, арк. 1] .

Роздуми над людськими діями, сподіваннями, характерами є прикметною ознакою творчості С.Д. Носа. Він неодноразово підкреслював

у своїх працях, що «в верованнях и обрядах бытовая религия народа» [56, арк. 1]. Цікаві його роздуми над людськими забобонами, які займали суттєве місце у народній побутовій культурі та традиціях. Він ставить запитання: « Чи дійсно т. зв. забобони є істиною, що висловив народ у своєрідній та лише для нього зрозумілій формі?». І далі пояснює свою точку зору з цього питання: «Під назвою забобони мається на увазі хибне вірування про будь-який предмет. Забобони у прямому сенсі були і будуть в усі часи, в усіх народів і в усіх станах. Поза знанням потрібна віра, те, що недоступно знанню, там живе народ духовним відчуттям, переконанням» [56, арк. 1] .

Етнограф вважає, що знання безмежне, він наводить відомий вислів Сократа «Я знаю тільки те, що я нічого не знаю» [56, арк. 2] і розмірковує так: «Чи може людина охопити закони і причини всіх таємничих і незліченних видозмін природи, які кожної миті рухаються і змінюються. Ледве людина встигає спрямувати свою увагу і зрозуміти предмет, як цей предмет за законом постійного руху відійшов від нього та змінився. Все у світі живе та рухається» [56, арк. 2] .

Впадають в очі носівські тлумачення різновидів забобонів, які він розрізняє: «Треба відрізнати словесні перекази, в яких наводяться неправдиві дані від тих словесних переказів, які несправедливо називають також забобонами, проте в них заключається не помилкова думка, - а навпаки, часто правдивий факт або повчання, але висловлене по-чудернацькому, в кольорах фантазій народу та його переконань; наприклад, перевтілення брата і сестри у квітку – Іван да Мар'я:

Ходім, сестро, горою,
Розійдемося травою:
Ой, ти будеш жовтим цвітом,
А я буду синім цвітом
[56, арк. 3].

С.Д. Ніс логічно пов'язує традиційні елементи в житті та культурі народу з новими, що з'являються на кожному етапі історичного розвитку.

Він писав: «Хіба ми мало бачимо змін в їжі, одязі, в домашньому побуті, і відносно всієї оточуючої природи. Вже немає тих – горобиних ночей, – тих впливів, за яких ми в постійному міжнародному зв'язку з турецько-грецьким світом знаходились. А між тим людина встановлювала свої діяння відносно оточуючого світу різними правилами, які, як не дивно, можуть нам здаватися не зрозумілими у вигляді забобон, проте і ними не слід нехтувати, а шукати в них істину. Народ – величезний басейн вічного життя, жива історія давніх внутрішніх та зовнішніх стосунків, що заключаються в передачі знань про цілющу траву, їжу, який-небудь виріб, наприклад «мережка-ляховка», то в цілющій траві *adonis vernalis* (грецький Адоніс) ... у назвах, у предметах можна побачити всеминуте життя за формою черепа і загальних рис обличчя, носа та співвідношення однієї частини з іншою, верхньої над нижньою і навпаки. – Можна побачити родинну спорідненість. У назвах рік, урочищ можна побачити зв'язок між народами: наприклад річка Сула (турецька місцевість), Азов (турецьке гирло річки), Дон (також турецьке), Самара (татарське, сідло віслюка)» [56, арк. 4-6] .

І тут автор зачіпає підняту ним тему про те, що кожна людина по-своєму сприймає одне і те ж саме явище або подію: «Хіба ми не бачимо, що один і той самий предмет кожна людина розуміє і бачить по-своєму: один задовольняється ідеєю, іншому цієї ідеї недостатньо, йому думку слід зобразити в образі, і образ його задовольняє так, як іншого думка». [56, арк. 7]».

Далі вчений веде мову про роль просвітництва та знань у розвитку людства. Він пише, що чим більше людина обізнана з науковими знаннями, тим краще вона орієнтується у Всесвіті: «освічений не повірить тому, що кит-риба землю держить» [56, арк. 8] .

До проблеми народознавства можна віднести і низку праць ученого, які він, ймовірно, готував до друку. На це наштовхує публікація «Заяви» С.Д. Носа в «Киевской старине» про пошук майбутнього видавця своїх творів. Етнограф почав активно працювати над упорядкуванням своїх

праць. Він уклав їх у 4 збірки, які зберігаються в ІР НБУВ [95; 96; 97; 98]. Вони уміщують розвідки з української народознавчої та етнографічної проблематики.

Перша збірка творів [95] уміщувала статті, підготовлені і частково опубліковані протягом 1859-1885 рр. С.Д. Ніс назвав її «Книжка усякої усячини», де присутні різнопланові розвідки етнографа. Праці, зібрані автором, написані українською та російською мовами; привертають увагу нариси «О значении преданий в исторической жизни народов», «О значении предания в жизни народа с. Поноры», «О Конотопе. История города. Предания записанные у старухи» [95, арк. 82-85], «Старость не радость» [95, арк. 77-81], «О влиянии Шевченка на украинскую литературу» [95, арк. 86-89], «Про мову русинів», де автор пише, що усіх русинів можна поділити на дві великі купи: українців та галичан [95, арк. 115] тощо.

Щодо окремих народознавчих елементів у творчому доробку С.Д. Носа, привертає увагу декілька його текстів, які присвячені українському народу, його мові, місцевій антропоніміці, яка завжди цікавила С.Д. Носа. В його статті, яка готувалася до друку в газеті «Киевский телеграф» у 1859 р. – «Несколько слов об отношении панов к поселянам» йдеться про досить невірні і, як пише С.Ніс, «грубі поняття панів про український народ і його мову». Він пише про мову українців та русинів, витоки їхніх прізвищ, пояснює, що це єдиний народ, що населяє Південну Русь. Він наводить приклади у часі, коли москалі звали українців черкасами, а тепер звуть малорусами, а й «по-книжках южнорусами, а ляхи і раніше і тепер звуть русинами, що є наше стародавнє ймення» [95, арк. 112]. Етнограф пояснює, що жителі Правобережжя звуть мешканців Полтавщини і Чернігівщини – задніпрянцями і гетьманцями. Останнє стосується і мешканців степової України (С. Ніс пише, що інколи їх кличуть «Степовик») [95, арк. 112]. Подолян, а подекуди і всіх правобережних українців називають польщаками, панів католиків – ляхами; селян католиків – мазурами.

Литваками українці звать «білорусців» (задесенців, тобто жителів Чернігівщини на північ від Десни, «той край люди звать Литвою» [95, арк. 112]).

До Слобідської України етнограф відносить Харківщину і Воронежчину і пояснює: «бо там були слобідські козачі полки... тому звать – Слобожанами» [95, арк. 113]. Автор наводить ще багато етнографічних та антропологічних назв мешканців земель, на яких проживають українці. Він пише: « Ганьщиною люд зве стягу землі між Дністром і Південним Бугом (Ананьївський, Тираспільський і Одеській повіти) мабуть з того, що у [тамтім] столітті се було володіння Кримського Хана, а жительців тієї стяги звать ганьчуками. Роянами звать жительців Хотинщини (у Бесарабії), що у [тамтім] столітті звалось Росією. Їх дразнять ще патлачами, бо вони ззаду одпускають довгі патли, так що уся шия закрита. Самі ж себе вони звать Руснаками» [95, арк. 113].

Розглядаючи регіон Воронежчини, автор правомірно зазначає, що там живуть мешканці «московської породи», проте «живучи з роду в рід межі українцями, прийняли їх мову і звичаї» [95, арк. 114]. Їх і досі дразнять цуканами чи талагаями. А від жителів Сіверщини (Північної Чернігівщини), хоча і рідко, але можна почути назву «севруки».

В Галичині побутує назва народу, що там проживає – русини та русняки; а між Галичиною та Угорщиною ще проживають племена русинів, що відрізняються один від одного одягом, звичаями і мовою. Степан Ніс пише, що за мовою усіх русинів можна поділити на дві великі групи: українців і галичан. До першої автор відносить усіх русинів окрім رایн (селяни Хотинщини) і незначної частини жителів Поділля.

Далі він наводить окремі приклади того, як відрізняється українська мова від галицького діалекту. Він пише, що приставка «ся» від глагола з кінця слова переноситься наперед. Наприклад, замість «втомився» у Галичині кажуть «я ся втомив», замість «обернувся» - «ся обернув» та ін. [95, арк. 115]. Подібне до цього і письмо, яке має і деякі відмінності.

Етнограф пише, що у регіонах, де переважає руська мова, зокрема і у викладанні різних наук, там є своя абетка (мовниця) русинської мови. В регіонах, де «учать тільки по-московськи» україномовних книжок майже немає. Проте можна прочитати вірші Т. Шевченка, твори І. Котляревського, Є.Гребінки та ін. сучасних поетів [95, арк. 15 зв.-16] .

Далі у праці йдеться про наявність іноземних слів в українській мові. Степан Ніс пише, що грецькі слова прийшли до вжитку разом з християнською вірою із стародавньої Візантії : євангеліє, лавра, архієрей, панікадило та ін. [95, арк. 119] . Латинські слова увійшли в українську мову з появою польських шкіл, бо Польща була дуже «наквашена латинню»: такі слова, як інвентар, індікти, універсал, статут, юрист... [95, арк. 120]. Татарські слова побутовали у мові через багатовікові зв'язки русинів з татарами: наприклад, табун, чабан, базар, килим тощо.

Окремою темою у творчості С.Д. Носа проходить національний одяг та місцеве вбрання українців. Автор пише про те, що повсякденна одяг українця – це полотняна сорочка зі стоячим або одкладним, висвіченим усякими вишивками коміром і вишитою пазухою і чохлами (кінці рукавів або нарукавників). Більш за все вишивки на пазусі; застібають сорочку червоною або іншого кольору стьожкою. Штани носять українці широкі, як інколи кажуть – матнисті, завжди на очкурі; в будні штани полотняні, а у свята пестрові або китаєві. У степових районах чабани носять штани з овечих шкур, вовною до тіла , що називають мишинами. Ці мишини носять, щоб волохатий степовий павук не вкусив, бо він боїться овечого духу. Шапки українці носять смухові чорні. На Лівобережжі заможні парубки носять шапки із сивих смушків, а на Правобережжі частіше їх носять заможні цигани та молдовани. Білі смухові шапки, носять незаможні люди. Можна спостерігати, що чим далі від Дніпра на захід тим вищі носять шапки [78, арк. 1-1зв.] .

Далі Степан Ніс описує верхню одяг, яка побуває в різних українських регіонах. Він зазначає, що білі свитки чоловіки носять тільки

на Поліссі. А в інших місцях їх одягають жінки та дівчата. Широку та довгу свитку, за коліна вдягають тільки в дорогу або в негоду, підперезуються, як правило, шерстяним (на Правобережжі називають волозьким) поясом; парубки частіше носять червоний пояс, а господарі – синій або зелений. Характерною ознакою верхнього одягу на Поліссі є білий полотняний пояс. Приділяє увагу С.Ніс і зачіскам, яких дотримувалися на українських землях. Він пише про те, що голову в районах Південної Русі стрижуть у кружок, місцями знизу підголюють, залишаючи зверху голови чуприну. Дітей також стрижуть коротко, над лобом залишають чупринку, що звуть оселедцем. Етнограф занотовує, що справжній запорізький оселедець в ХІХ ст. траплявся досить рідко, і побачити його можна було на Черкащині, Чигиринщині та Катеринославщині [78, арк. 2-2 зв.] .

До питання дослідження народознавчої тематики можна віднести низку сюжетів з праць етнографа, які були опубліковані у журналах «Основа», «Киевская старина», газетах «Черниговские губернские ведомости» та ін. виданнях.

У першій публікації С.Д. Носа «Хуртовина» описується зимова подорож приятелів Петра та Трохима. Під час снігопаду та заметілі, щоб скоротити час, учасники поїздки розповідали один одному різні пригоди, які траплялися з ними а, інколи, за чутками і з їхніми знайомими. Головна «героїня» нарису – хуртовина (заметіль), яка ніяк не вщухне, «куйовдить», «крупить та стріхи рве». Вражає яскрава, «смачна» українська мова письменника: «корови чмишуть», «на дворі хурá піднялась», «унишкла хуртовина», «думка думку пошибає», що характеризує не тільки письменницький стиль автора, а й мовні особливості твору, глибокі знання С.Носом української народної словесності а, відповідно, до змістового насичення і знання народного побуту. Одна із сюжетних ліній оповіді – з'ясування того, хто із звірів розумніший та хитріший: «Ти кажеш, Петре, заєць хитрий? Над лисицею нема, мабуть, і хитрішого звіра. Їхав я восени, – да не сам, а забралась валка чимала. Я дивлюсь – коли лисиця біжить;

тільки зуздріла нас, так і прилягла, як грудочка; я тоді: он-он, он-он, он-он, лисиця! – Де? – Он прилягла! – Да то ввиділось тобі, так! – Дивлюсь, коли і друга побачила, і та прилягла; а далі третя, четверта так і поприлягали. Як тільки ми поминули, – вони тоді повставали, да так, стопа в-стопу, й біжать...» [219, с. 70-71].

Привертає увагу використання живої української мови, слів, що побутували в даній місцевості: «лягла в борозенці», «лучаються привиденції» (привиди – А.Д.), «полом'я огню», «понюхав табáки», «злякався так, що і себе не знаю», «хвижа» (хуртовина – А.Д.), «козирить ушима» тощо [219, с. 71].

А ось інша оповідь, де йдеться про хитрощі вовків, до яких вони вдаються: «... Тільки що посхоплювалися ми на віз, аж табун коней біжить – гнали вовки; от і погнали аж у Миронів яр; тіж погнали, а один перебіг навперейми та засів; як тільки порівнялись коні, він як прискочив до лошака, як ухопив за горло, так і повалив! і почав тут їсти» [219, с. 71].

Так за розмовами і доїхали приятелі до місця ночівлі, розповідаючи один одному різні пригоди і ховаючись від хуртовини. Зупинилися на ніч у хаті, і коли вже полягали спали, спитали у господаря чи є на селі вовки, на що хазяїн відповів так: «...може воно колись і правда була, та тепер за брехню править... Собаки та й зробили договір з вовками, щоб вовки у село не ходили; вовки й дали розписку собакам, що уже, бач, вони не будуть ходити у село. А собаки та й отдали цю розписку на схованку котам, а коти мишам, а миші візьми та з'їж! От і завелась сварка: собаки на котів сердятця, а коти на мишей, а вовки все-таки ходять у село; як тільки собаки скажуть вовкам: А чого ви ходите у село? Ви ж дали розписку! – дак вовки і кажуть: «А покажіть розписку!» [219, с. 72].

Знання українських народних переказів, легенд характерне для творчості Степана Носа, про що свідчить текст даного нарису. Закінчується розповідь прощанням Петра та Трохима з хазяями: «Спасибі ж вам за хліб, за сіль, і за вашу ласку! Дай, Боже, вам здоров'я!

–Богу святому дякуйте!» [219, с. 74] .

У коротенькій замітці «Вісточка з Непитай-города» [206, с. 169-170], написання якої датується 12 квітня 1861 р. звучить заклик зберегти історичні пам'ятки Чернігова, які від часу та недбальства руйнуються, і ніхто, на думку автора, не опікується їхнім збереженням. С.Д. Ніс, посилаючись на публікацію в «Черниговских губернских ведомостях» за 1852 р. пише, що зберігся будинок П. Полуботка, який терміново вимагає реставрації. Під псевдонімом «С. Волошин» Степан Ніс зазначає, що злодії зривають покрівлю з дахів старих будівель, знищують внутрішнє оздоблення приміщень, в яких подекуди зберігаються документи губерньського правління, які, через недбале ставлення, також можна втратити, а з ними і історію Гетьманщини [206, с. 170]. Він звертається до усіх небайдужих об'єднати зусилля задля збереження для нащадків нашої історії, закликає хоча б «змалювати на папері» ті історичні споруди Чернігова, які ще збереглися і уособлюють «дідівську пам'ять потомньому часу» [206, с. 170].

Ще одна прикметна і найбільша за обсягом публікація в журналі «Основа» у рубриці «Людська пам'ять про старовину» - «Шворин рід» [221], в якій С. Ніс виступає і як історик, і як генеолог, і як дослідник родоводу, до якого і сам був причетний. У примітці до видання нариса «Шворин рід» редактор написав: «Добре той робить, хто з старосвітськими людьми розмовляє та все стародавнє списує: це він готує на дальші часи скарб такий, що дається не всякому. Багато де-чого й не до-ладу старі люди плещуть, та все те треба вислуховувати, поки дороге яке зернято тобі з їх оповідання випаде. Таких зернят є доволі у писанні пана Носа, котре подаємо до уваги людям, до старовини охочим. Може й інші письменні люди, вслід за Носом, що так гарно вміє старого чоловіка розпитати, те ж саме чинитимуть, і вихоплять, мовляв із Лєти, що досі ще не потонуло» [221, с. 26].

За переказами, історію засновника роду Степан Ніс розпочинає з Йосипа Швори, котрий був Красноколядинським козаком і жив у селі Красний Колядин, яке мало багатівікову історію, а вперше описав його в XVII ст. Павло Алеппський.

Йосип Швора, як пригадував батько С.Носа, був управителем у поміщика Крижана (за ін. джерелами Крижанівського), який володів землею та «жив худобою» [221, с. 26]. Згідно свідчень, які були у розпорядженні етнографа, Крижан, як владна та заможна особа, ставив собі за мету закріпачити Йосипа, проте останньому вдалося уникнути такої долі: «випручавсь од його, покинув управительство, та й жив хутором під Понорами» [221, с. 27]. Село Понори – батьківщина Степана Носа, вперше згадується у літературі під 1666 р.; воно входило до Красноколядинської волості Конотопського повіту. Автор нарису переповідає таку сімейну оповідь: приїхав поміщик Крижан до Швори «щоб ограбувати його, забрати усю худобу» [221, с. 27]. Проте усе село стало на захист Швори: Кгнипи, Головки, Хорошкі... «такий був чоловік, що ціле село його слухало... сказати, що голова всьому: що скаже Йосип, так тому й бути...» [221, с. 27]. Усю худобу, що належала Шворі – відстояли, а самому Крижану ще й ребра добре перелічили. С. Ніс пише, що у Швори було два сини: старший Андрій, менший – Федір. З Андрієм у батька стосунки не склалися, не шанував він батька, тому останній прогнав його з хати і так і не пробачив до кінця життя.

А от другого (меншого сина – Федора) Швора любив і залишив йому у спадок усі свої статки. Він його навчив грамоті, згодом Федір служив писарем у Прилуцькій полковій канцелярії. Зовнішністю син був подібний до батька, а характером відрізнявся – був м'яким і «сердобольним». Степан Ніс пише, що Федір був трохи старший за нього і «був справний чоловік, настоящий козак» [221, с. 28].

За змістом тексту прослідковується, що немов-би він «був часто на посилках» при князі Рум'янцеві та «семи конів з'їздив», мав чин «військового товариша» [221, с. 29].

Після служби Федір Швора повернувся додому, одружився із донькою диякона Андрієвського – Гапкою (Гапличе) з Талалаївки. Молода родина була працьовитою і досить швидко стала заможною.

Степан Ніс пригадує: «Простий був чоловік Швора... зимою ходив у нагольному тулубі ... шапка з сивою околицею, з п'ятаком у денці, чоботи було Микита пошіє; так було і в церкву іде; літом у чимерці синього сукна, або чорної байки, або у карсетці, поясом синім підперезаний...» [221, с. 30]. Заможньо і дружно жив Федір з дружиною, проте дітей у них не було. Порадившись, взяли до себе Домасю – дочку Варки – сестри Гапки (дружини Федора Швори), яка була одружена з Михайлом Челюком, який був випивохою і ладу у сім'ї не було.

Підросла Домася і посватався до неї Іван Булеженко – син полкового хорунжого, що був на Січі, носив оселедця і одягався у козацьке вбрання. Його і прозвали Булегою, бо голова була поголена [221, с. 34].

С. Ніс детально розповідає про родовід Булеженка: сильний та сміливий був цей чоловік, мав двох синів – двох Іванів, один з яких і став за чоловіка Домасі. Проте він швидко спився і у родину прийшло горе. Степан Ніс констатує: «... не щаслива уродилася Домася» [221, с. 36]. Недовго вона прожила, почала хворіти і згодом вмерла, залишивши трьох маленьких синів: старшого Петруся, середнього Данилка та молодшого Захарка, які стали за онуків Федору та Гапці. Швори забрали до себе дітей і ростили їх. Федір, будучи вже у похилому віці вчив дітей грамоті, бавився з ними, що і було для старого розвагою. Усіх трьох онуків старі виростили у любові, проте спіткала їх різна доля. Петрусь помер молодим (за переказами, через проклін його матір'ю Домасею); Данилко оженився на Галі Мовчанівні. Зісватав їх старий Федір Швора, який написав листа Мовчану: «У тебе, наче, є дочка, а у мене онук, чи не будемо сватами?». Сватання вдалося і

молоді побралися: «Боже, світе! Народу, сказано, нігде й пучкою ткнуть...»[221, с. 39] .

Сподобалася Шворам невістка Галя, оскільки хазяйновита була і шанувала старих. Зверталася до них «батюшка й матушка». Згодом у Данилка й Галі народився син, якого бавили Федір з Гапкою. Але роки йшли і Федір згасав. Він навіть не хворів, а втрачав сили; не міг вставати, слабів. Степан Ніс називає час смерті Федора Швори: «У двадцять сьомому годі переставився покійний» [221, с. 41]. Йому йшов 90-й рік. Автор зазначає, що «старинні люди були кріпкі. Преже люди лучче шанувались, тим і здоров'я лучче держалось». На похорон приїхав і онук Захарко, який жив у Конотопі. Старий Федір Швора «... усіх благословив, з усіма попрощався, усякому він напутствіє прочитав...»[221, 41].

Дружина Федора ще чотири роки пожила, а потім пішла до чоловіка. На цьому етнограф закінчує свою розповідь про Шворин рід і зазначає, що господарювали далі Данило і Галя. Стаття датується січнем 1860 р. Це одна з перших написаних нарисів С.Д. Носа.

Елементи народознавства присутні і в низці опублікованих творів С.Д. Носа в «Киевской старине». Щонайменше на двох з них слід зупинитися докладніше. У нарисі «Курта» [177] автор наводить, як він сам вважає «былину... от одного подолянина, любителя украинской народности» [177, с. 385]. Йдеться про курту – собаку-вівчарку, яка стереже стадо овець і яка є єдиною, хто може допомогти чабану в разі небезпеки. Проте основна лінія тексту - це народна оповідь, сюжет якої розгортається навколо чабана, який втомлений сонцем і роботою заснув, а прокинувшись, не побачив ні курти, ні стада. Окрім орла й вітра «що гуляє в полі з травою і в морі з водою» йому звернутись нема до кого, і тут автор передає красу і естетику природи українського степу, яскраві поетичні образи народної творчості «хватающей за сердце», що супроводжує чабана в його нелегкій праці: «кругом безбрежный як море степ». Він пригадує своє козацьке життя, «згадує недобром» Брюховецького і «ласкавим словом» Кошового

Сірка. Автор в поетичній формі пише, що «... ой заснув я на хвилинку, а проснувся в обідню годинку», а за цей час і вівці, і курта зникли. Тоді чабан звертається до орла:

Ой ти, сизий орел,
Ти всюди літаєш,
І на горах і на скелях спочиваєш,
З високості у ті бездни прозріваєш,
І гадюку і казюку – усе бачиш,
Чи не бачив моїх овець?
[177, с.386].

Не отримавши відповіді від орла, він звертається до вітру:

Ой ти, буйний вітре,
Ти всюди гуляєш,
І по степу ту ковилу,
Ту билину знай гойдаєш,
Перекоти-поле – те качаєш,
І те море розбиваєш,
Сиві гриви підіймаєш,
І з тим морем розмовляєш,
І ті чайки, мов ті стружки, розметаєш,
І ті люльки, ті бурульки розкурляєш,
Шапки на бік заломляєш,
І ті чуби розвіваєш,
Горде буб'є нагинаєш...
[177, с. 386-387].

І тут чабан не отримав відповіді. Він пригадує батька – Сірка, якого ласкаво називає «козацький барвінку» і просить його допомогти; за допомогою він звертається до могил полеглих, яких вітер обвиває і з вершин яких видна долина. Раптом він чує лай курти і бачить, що вона веде отару. Тут змінюється ритміка поезії, вона стає радісною, переможною, «починається танок, програвання і приспіву козачого» [177, с. 387] .

Ще одна народознавча праця С.Д. Носа «Конотопская старина по устному преданию» була опублікована в час, коли редакція «Киевской стрины» отримала звістку про смерть С.Д. Носа [176, с. 1-3]. Насправді твір

складають 11 маленьких замальовок про народний побут та окремі ситуативні моменти, що характеризували ставлення поміщиків до селян, хабарництва попів при хрещенні, вінчанні, похоронах, отримання титулу дворянства «за голову сахару або бочонок вина» тощо [176, с. 2].

Цікава побутова замальовка про те, як П.П. Скоропадський був в Чернігові і відпочивав. Губернатор вирішив дізнатися про здоров'я Петра Петровича і прислав до нього поліцмейстера. Коли поліцмейстер сказав П.П. Скоропадському про те, що пан губернатор хвилюється про його здоров'я, П. Скоропадський дістав з кишені гривеник, звернув його у трубочку і сказав, щоб передали губернатору: «стало быть здоров, коли звернув у трубочку гривеник» [176, с. 3]. Закінчується нарис найкоротшою замальовкою: «було хоронять, который богатый: видовбає суцільного дуба і положить...» [176, с. 3].

Отже, підсумовуючи підсумки, ми можемо констатувати, що народознавча тематика займає провідне місце у творчості етнографа. Аналіз змісту текстів опублікованих та тих, що знаходяться у рукописах, дає змогу стверджувати, що найбільша увага вченого була приділена висвітленню українського побуту, людських стосунків та характерів, дослідженню традиційних легенд – переданнях, які живуть у століттях і підтверджуються фактами. Етнограф вивчав антропоніміку та топоніміку, пов'язуючи географічні назви з історією місцевості, а людські прізвища з прізвисками, які дали сусіди та односельці і які супроводжували людину протягом усього життя. Тексти народознавчих творів вченого свідчать про знання ним української історії, природи, пам'яток архітектури і культури, переказів.

Виступає С.Д. Ніс і як демограф, генеолог, дослідник родоводів, зокрема і власного – який знається на веденні генеалогічної лінії по висхідній, не перериваючи сімейні зв'язки. Він не цурається правди, легко висміює існуючі недоліки, зокрема хабарництво та брехню.

Характеристика мовних особливостей творів етнографа доводить глибоке знання ним живої української мови, і навіть в працях, написаних

російською мовою відчутний вплив української. Вчений свято зберігав народні традиції, спостереження, вважав безцінними етнографічні надбання народу, які передавалися від прадідів до правнуків.

3.2. Народна медицина у науковому спадку етнографа

Знання з народної медицини традиційно передавалися з покоління в покоління. Перший народний лікар – знахар (від слова – «знати») лікував хворих найрізноманітнішими методами: травами, настоянками, мазями власного виробництва, пусканням крові, замовляннями, лікуванням в лазні тощо.

Відомо, що ще в «Ізборнику Святослава» медицина розглядалася як вид мистецтва – «искусьи искусьиным». І вже там йшлося про те, що для успішного лікування захворювання слід з'ясувати причину хвороби, а для її подолання необхідно знати всі умови життя хворого: «Осмотри життя его, ходження, седания, едения и всего обычая его пытай» [320, с. 112]. Вважалося, що тільки тоді лікар зміг би поставити правильний діагноз.

С.Д.Ніс у своєму нарисі «Вплив матеріальних і побутових умов та середовища на захворювання (Конкретний розгляд на прикладі Себежського повіту Вітебської губернії)» [67, арк. 1-14] охарактеризував становище мешканців цього регіону за соціальною та національною ознаками, зазначив, що Себежський повіт населяють вихідці з білоруських та московських губерній, старообрядці (розкольники), іудеї. Якщо порівняти їх між собою за станом здоров'я, то найбільш здоровими виявилися іудеї, за ними старообрядці, а останнє місце займають переселенці з Білорусії [67, арк. 1] .

Етнограф наводить дані смертності та народжуваності за 1878 р.: померло 84 людини, а народилося 71 [67, арк. 2], що свідчить про зменшення населення. Причин цьому він вбачає чимало. Одна з них полягає у харчуванні людей. С.Д. Ніс пише: «Здешнего приготовления хлеба, по-

своему свойству нельзя назвать хлебом - хоть он из хорошей муки, не умение и незнание приготавливать, делает искони из него нездоровую, кислую пластырную массу, которая и для взрослого не здорова, а что – [] для младенца? дитяти ?» [67, арк. 3] .

Ще одну причину перевищення смертності над народжуваністю етнограф вбачає в епідеміях: віспи (описує щеплення «зручні і не зручні») [67, арк. 5], корі [67, арк. 9] та ін. хвороб, які періодично спалахували і приводили до обезлюднення території. Він описує низку хвороб, які часто зустрічаються у цій місцевості: «катари желудочно-грудные», хвороби очей (що інколи приводить до сліпоті). У цьому випадку Ніс пише, що «применяю операцию поднятия века...»; нервово-ревматична хвороба – колтун, про яку згадує французький інженер Гійом-де-Боплан; головний біль тощо. Розповсюдженню цих хвороб сприяють умови життя та праці: зокрема, грудні катари часто бувають у селян від постійного перебування на повітрі, з різкими перепадами температури, «переходами от духоты до холоду и обратно», тобто народно-побутові протяги [67, арк. 10, 13] .

Згадує він і про таку поширену хворобу як мозоль. Стаття С.Д. Носа «Про мозолі» розпочинається словами: «Майбутнє належить медицині». Автор цю невеличку розвідку [72] присвячує ювілею М.І.Пирогова, який припав на 24 травня 1881 р. Він порівнює мозолі із зубним болем, зазначає, що причинами виникнення мозолів може бути незручне взуття. І тут же питає: «Чому турецькі сандалі, навіть дерев'яні, не приводять до появи мозолей?» І далі пише, що пластирі і мазі не виліковують мозолі, проте роблять їх м'якшими. А причиною появи мозолів він вважає «охайність і не охайність – ось два двигуна здоров'я і не здоров'я» [72, арк. 2]. Лікар С.Д. Ніс вважає, що мозолі, як правило, з'являються у теплу пору року в глухо замкнутому просторі, при терті і потінні ніг. Він розмірковує над тим, що якби такий закритий простір був на руках, на носі, на вухах і якби там також було тертя, чи були б там мозолі? І відповідає, що були б, однак при супутніх умовах. Він дає поради як не допустити на ногах появи мозолів:

«знавці одягання портянок (краще бумазейних) не обертають ними великого пальця, залишають немов би віконце для входу повітря, попереджаючи цим іншу замкненість» [72, арк. 3]. Загалом професійний лікар С.Д. Ніс велику увагу приділяє народним методам лікування. На цю тему у нього чимало досліджень, зокрема нарис «О народности в медицине» [71, арк. 1-18]. Він пише про те, що наука «докторства», яка покликана охороняти здоров'я людей, інколи зустрічається у суспільстві «негостинно» через непорозуміння серед самих лікарів з приводу з'ясування діагнозу та методів лікування. Цей нарис багатий на роздуми С.Д. Носа щодо особи лікаря, його ставлення до пацієнтів, ролі знахарства, можливості застосування дорогих та дешевих ліків, лікування травами, заговорами та оберегами на здоров'я тощо. Вчений вважав, що від свідомості у суспільстві залежить рівень медицини. Його теза «чим більше користі, тим більше довір'я» [71, арк. 2] тлумачиться автором протягом усього тексту розвідки. Йдеться і про те, що в кожній місцевості свої специфічні умови, які і провокують появу відповідних хвороб. Тому треба «не перебирати зря чуже, а скористатися ним... і як портний з кожної людини знімає мірку, щоб пошите плаття підійшло, так можна сказати і про докторство, щоб воно підходило, було народним» [71, арк. 2] .

Далі автор пише про ставлення хворого до лікаря, про його подяку за вдале лікування, або навпаки, якщо хворий бачить, що результату немає, переходить до іншого лікаря, «що погано впливає на хід лікування», вважає С.Д. Ніс і ділиться своїми думками щодо системи т.зв. повізитної медицини, коли пацієнт багато разів відвідує лікаря. Таку практику Степан Ніс вважає вигідною для «невмілого лікаря», який методом «заговорювання зубів» завжди може ухилитися від пояснень та відповідальності, сказавши, що у хворого «печінка тріснула, нирки опрокинулись та іншу ерунду» [71, арк. 2]. І далі він пише: «Якби комісія, що була призначена медичним департаментом для визначення лікарям винагороди (віддячення) за візити виходила не із зарубіжної практики (тобто візитної), а з місцевих

особливостей і поглядів на здоров'я та лікування, тоді б система «правильно винагороджуючи лікаря, підняла б і науку». [71, арк. 2]. І продовжуючи цю тему, С.Д. Ніс зазначає, що тільки той, хто знає минуле, може зрозуміти сучасне і чітко визначити, що являє собою «новоиспеченный доктор, прямо зі студентської лави, з Університету, не практикувавший, хоча би трьох років у госпіталях, – і що значить безталанний, або без покликання, – діяч рецептних каракуль, медичинський чиновник!... [71, арк. 2]. Вчений пише, що є справжні лікарі, а є книжкові буквоїди, які не мають здібностей узагальнити симптоми та поставити діагноз, хоча і мають «законний диплом». От у такій ситуації, зазначає Ніс, «народний лікар буде світилом». І далі він пише про проблеми незаможних та малозабезпечених хворих, які не в змозі купити дорогі ліки. Він вважає, що для того, щоб здешевити процес лікування, треба опанувати секрети народної медицини – «багату скарбницю народних засобів, перевірених віковими дослідями, а не таких швидкоплинних, як книжкові» [71, арк. 2]. При повазі до народної медицини, пише С.Д. Ніс, можна «двома, трьома гривнями закінчити все лікування. Хіба те лікування, яке зараз називається безкоштовним насправді безкоштовне?» [71, арк. 2]. І далі він розмірковує про призначення лікаря, критикує сучасні йому підходи до лікування і ставлення самих лікарів до хворого. Він, наприклад, пише: «Легко відрізати ногу або руку, як пропонують прихильники операцій: різати – справа не важка. Але врятувати хворому життя, не полишаючи можливості прогодуватися, - це найвище і благодатне мистецтво» [71, арк. 2]. Для того, щоб лікар дійсно міг допомогти хворому, необхідно, на думку С.Д. Носа, в сільських та міських училищах викладати предмети, які б давали знання про природу, сприйняття та розуміння процесу лікування, основ гігієни, харчування, тобто зробити те, «що сам пахар робить: спочатку підготувати почву, а потім сіяти» [71, арк. 1]. Він акцентує увагу на тому, що слід використовувати і виховні елементи у лікуванні: пояснити хворому природу його занедуження, намітити необхідні кроки в лікуванні, вказати, коли

саме наступить полегшення, які мають бути створені для цього побутові умови, яка має бути їжа, повітря та ін. – це зможе уникнути багатьох помилок у лікуванні [71, арк. 4] .

Етнограф наводить інформацію з рукописного лікувальника 1774 р., де йдеться про пізнавальні функції медичного знання під заголовком «Рассуждение о врачебной науке, которую называют докторством», а далі пише, що таких лікувальників і загалом різних рукописних трактатів залишилось чимало. Але і їх слід використовувати з розумом. Лікар пригадує, що перебуваючи в Білозерську (Новгородська губернія), він знайшов місцевий «Лікувальник», в якому йшлося про використання виноградного листя для лікування низки хвороб. І тут С.Д. Ніс пише: «Виноградне листя і в Білозерську, яка іронія ... Звісно, що такий лікувальник прийшов з півдня, передавався з рук в руки по монастирям і розповсюджуючи лікарняні знання, дійшов до Білозерська» [71, арк. 5].

Особлива увага С.Д. Носа була приділена питанню використання домашніх ліків «народних», а не шукати «чужих дорогих». Він писав: «Мені відомі десятки народних засобів, які і дешевше, і зручніше книжкових ліків» [71, арк. 4].

Загалом його пристрастю було лікування травами, які він добре знав і залишив чимало записів про них. Етнограф пише, що лікувальні властивості трав давно відомі з грецької міфології, констатує, що від греків ці знання передалися іншим народам, з якими наші предки мали тісні економічні та торгові зв'язки. Особливо докладно він зупиняється на траві під назвою «Adonis Vernalis» – по-народному горицвіт, який відомий як лікувальний засіб від багатьох хвороб. У 1860 р. у декількох різних виданнях вийшла друком його стаття [14; 191; 192; 193], в якій подаються загальні міркування про горицвіт і його властивості, наводяться рецепти, як його збирати, зберігати, заварювати та вживати. Автор пояснює як треба харчуватися під час лікування. Він дає рецепт приготування лікувальної настоянки з горицвітом від «затвердження шлунку»: «Навесні, до грому,

нарви деревію з коренем, горицвіту з коренем да візьми верби свяченої і зваривши пий і плечі маж» [14, арк. 14 зв.]. Із змісту текста відчувається глибоке знання лікаря усіх властивостей горицвіту. Він цікавився тим, хто з перших лікарів/знахарів звернувся до горицвіту як лікувального засобу, наскільки вдалим були перші спроби зцілення хворих. У кінці розвідки автор наводить розгорнутий рецепт лікування горицвітом: «у перші 10 днів взять кварту води, налить у полив'яний горщик і положить туди три корінці горицвіту, закрить горщик покришкою, та й замазати, і варити доти, поки вивариться з кварти п'ята частка; і давати пити цього зілля по 3 чайних чашки рано, в обід і ввечері. На другі 10 днів взяти стільки ж води і покласти 4 корінці горицвіту і знову варити, і пити по три чашки в день. За час до ліків і після нічого їсти не можна. Після цих 20 днів пити по 2 чашки на день. Риби і м'ясного їсти не можна. Зілля держати в холодному місці (погребі) не більше трьох днів» [14, арк. 16-16 зв.]. Закінчує свою статтю СД. Ніс побажанням краще дослідити всі корисні властивості горицвіту задля використання його при лікуванні.

Етнограф описує багато трав, які можна застосовувати в медицині. Він наводить чимало переказів, де йдеться про ту чи іншу рослину, пише про сон-траву і пригадує легенду, в якій йдеться про те, що в сиву давнину мачуха не любила свою падчерку і бідна дівчина попросила у Бога перевтілити її у квітку. Так з'явилася сон-трава, про яку є немало свідчень в українському фольклорі. С.Ніс наводить слова із думи про гетьмана Свирговського:

Чи та мамо, Сон-трава
Козацька сила?
Чи та мамо, Сон-трава
Козацька могила
[71, арк. 5].

Пише він і про чар-зілля і пригадує таку легенду: хвора дівчина Маруся просить «із-за моря привезти чар-зілля».

Маруся в недузї лежала,
Чорним шовком голову зв'язала
Із-за моря Чар-Зілля бажала,
Ой хто мені Чар-Зілля достане,
Той зі мною на рушнику стане.

Окрім травництва йдеться у цьому нарисі і про ладанки, які можна купити у Києво-Печерській Лаврі, які впливали на «душу народу» і несли «оздоровчі якості». Автор вважає, що вони прийшли до нас зі східних країн і служили засобом очищення повітря. С.Д. Ніс порівнює тогочасну йому дійсність з народною медициною у давній Індії, Єгипті, де також існували свої культи і були розповсюджені зображення хворих. Лікар посилається на видання С.Г. Ковнера «История медицины» [157] і зауважує: «... ми самі бачили в скромних наших дерев'яних церквах вилиті із срібла кінцівки людей, що висіли біля образів святих» [71, арк. 7]. Вчений зазначає, що в його родині також використовували це народне повір'я коли хтось захворював. Зберігалися в родині і обрізані пасма волосся. С.Д. Ніс пише, що часто вважають, що «волосся на пам'ять» є символом закоханих, особливо коли доля їх розлучила, проте з «Історії медицини» С.Г. Ковнера відомо, що пасмо волосся було елементом жертвоприношення в давньому Єгипті в подяку за зцілення від хвороби. С.Д. Ніс проводить паралель із сучасним йому періодом, коли «панянка на пам'ять своєму коханому дарувала локон волосся, яке було символом дівочої краси»:

Ты расти моя коса,
До шелкова пояса!
Вырастешь моя коса -
Будешь девичья краса!
[71, арк. 7].

Далі згадується Лубенський Ботанічний сад (м. Лубни Полтавської обл.), в якому росте чимало трав. Він називає цей сад «Пам'ятник прагнення народу до своєї самобутності», який поступово перетворився на

пустелю. Етнограф згадує ім'я лікаря Августиновича, який був управляючим у Ботанічному саду і залишив опис відомих місцевих трав: розривтрава, золототисячник, диво-сил, драго-люб та ін. Автор нарисувважав, що предмет травознавства слід було б увести у земських медичних училищах, оскільки знання трав не тільки здешевлює лікування, але й виховує любов і повагу до рідного краю, розширюючи знання народу про історію і природу. Тут же йдеться і про кар'єризм у медицині, і про благодійність і про необхідність видання праць з медицини, які були так необхідні.

С.Д. Ніс писав про те, що він знайомий з 8-ма рукописними лікарськими довідниками, які складені у формі літописних хронік і які чекають на своє видання, оскільки зберігають чимало важливих методик лікування. Деякі з них лікар отримав від О.І. Ханенка; дещо привіз із заслання з Білозерську, і всіма рецептурними записами він користувався у своїй повсякденній практичній діяльності.

Автор пише про епідемію холери у 1830-му році, коли аптекар Трохимовський збирав трави і продавав їх у чернігівських аптеках. Цікаво, що С.Д. Ніс використовує терміни «художество» і «докторство» як синоніми. Він розмірковує про «медичинську топографію», тобто прив'язку поширених хвороб до місцевості. Він наводить вірш про лікарів:

Всего на свете боле
Страшитесь докторов,
Ланцеты все в их воле,
Хоть нет и топоров!
Не можно смертных рода
От лавок их оттерть,
На их торговлю мода,
В их лавках жизнь и смерть!
В их лавках жизни вечной
Они не продают,—
А жизни скоротечной
Купи хотя 100 пуд!
В их меньше гривны точка -
В продаже николи,

А рукописи строчка
Ценою три рубли...
[71, арк. 2].

Чимало праць Носа присвячені дослідженню травництва в Україні. Свої рецепти лікування травами він записував під назвами «Цветник...». Інколи поміщав і рецепти інших травників, наприклад А.Федютіна – члена Ярославського статичного комітету [70, арк.5]. В одній з праць вказано 68 трав і дані інструкції, як їх збирати, готувати, зберігати та у яких випадках використовувати. Так, автор пише, що існують трави, які допомагають при жіночих хворобах, при зубному болі, при простуді, від різних дитячих хворобах, від серцевої недуги, від хвороби очей та ін. Є й такі, які охороняють від подружньої невірності, від нечистого духу, сприяють у господарстві, на полюванні тощо. Вчений пише, що трава постріл росте в лісі або на пахотних землях. Збирати її треба 24 квітня маючи на руці золоту або срібну каблучку (або іншу прикрасу), та перед цим з'їсти пасхальне яйце, потім носити із собою постійно цю траву – тоді «втікає від тебе нечистий дух» [70, арк. 2]. При розумових відхиленнях рекомендується трава Іван, яка росте в стрілу і має 2 квітки: одна-синя, а друга-червона з маленькими листками. Треба цю траву тримати при собі, а хто хворий - робити з неї сік і пити. При хворобах очей, подружній невірності та при полюванні на птицю та звіря слід мати при собі траву царські очі, яка збереже від хвороби та допоможе на полюванні. При грижі та невралгічних захворюваннях С.Д. Ніс застосовував траву ворона, яку слід настояти та пити з молоком та медом [71, арк. 1]. Йдеться і про траву під назвою грива ідимова. Автор пише, що вона росте у лісі та на болоті, висотою приблизно 25 см кущами, квітка темно-червона. Коли її збираєш, треба при собі мати хрест та 3 рази прочитати молитву «Господи, помилуй». Вона допомагає при безплідді, а також якщо покласти її «в головах у подружжя», дружина зізнається, чи зраджувала вона чоловіку чи ні. [71, арк. 3] .

Степан Ніс наводить багато трав, на яких, безперечно, він добре знався та використовував у лікарській практиці. Це і бронець, плакунь, лапушник, остання з яких добре допомагає при побутових травмах; ревіка (ревока) – трава, завдяки якій людина на воді не тоне; молоовник – заварити та пити, якщо хворий на кір; пирей – при укусі бджоли [71, арк. 3-4]. С.Д. Ніс наводить цікаві властивості трави під назвою скопи: якщо цю траву мати з собою на базарі, то вона допоможе вигідно продати та купити товар. Автор пише: «положи под праву пазуху – недорого купиш, а будеш продавати – положи под левую пазуху» [71, арк. 4]. Чемериця, як зазначає етнограф, допоможе виграти судову справу; узалома врятує від утрів на обличчі; матища – викликає материнську любов у мачухи до не рідної дитини; трава сорочий щавель – використовується як лікарський засіб при сказі або від укусу змії. Цю траву треба прикласти до рани разом із квітками кропиви - допоможе. Трава бакаут (бакаю) допомагає при зубному болю: її треба настояти на вині або ромі і цим настоєм полоскати рот [71, арк. 4].

Використовується у ветеринарії ребіна трава – вона допомагає вилікувати свійську худобу, коли нападає мор [70, арк. 3]. Тут автор наводить текст заговору, який слід промовляти, коли збираєш траву: кого славити та яку молитву треба прочитати. У кінці праці Степан Ніс зазначає, що переписаний ним текст був взятий з рукопису, який зберігався у приватній садибі. Етнограф пише, що за змістом рукопису не зрозуміло, чи знав укладач про те, чи існують описані в літературі властивості цих трав, як, наприклад, №32 (ревіка), №42 (узалома), № 59 (мурива) [69]. До речі, остання використовується під час покосу трави – коли поранишся; а взагалі її слід тримати в хаті від пожежі.

Залишив етнограф і інші нотатки про травознавство. Одна з них «Цвітнік. Нотатки про трави» [69]. Увесь текст умовно поділений на глави. Усього 84 маленькі (від 7 до 15 рядків) глави. Кожна глава присвячена опису властивостей окремої трави. Під назвою «Цвітнік» у С.Д. Носа декілька праць, в яких досліджуються трави та вказуються їхні лікарські

властивості. Зокрема автор називає групу рослин, кожна з яких привертає на любов: якщо траву любим або любов висушити, а потім заварити і пити – то тебе будуть любити, і все твоє життя проходитиме в любові [69, арк. 9]. Подібними властивостями володіють трави чемириця і царівна – обидві можуть стати у нагоді людині, яка знаходиться під слідством [69, арк. 10]. Траву чертополох слід використовувати, коли в хаті живе нечиста сила або домовий нападає на худобу. Цю траву треба мати завжди з собою, коли відправляєшся у мандрівку, – тоді будеш захищений від злих людей і вона буде тебе охороняти від будь-яких забобонів: «сей трави всегда носить при себе» [69, арк. 12-13]. Від найбільш поширених хвороб (кашель, біль у горлі) добре допомагає трава дев'ясил, яку треба заварити в оцті і пити натщесерце.

С.Д. Ніс повідомляє, що в Ярославлі йому до рук потрапив рукопис, в якому повідомлялись свідчення про трави, які мають не тільки лікувальну силу, а їх також можна використовувати у домашньому побуті. Він знову посилається на «Цветник 68 травам, к чему какая годна, – от мудрецов» [70]. Ніс пише, що досить часто на ярмарці можна зустріти рукописні «Травники», які допомагають вивчати життя народу з усіх боків, його звичаї та традиції... Вчений ґрунтовно аналізує текст рукопису, зазначає, що ймовірно він був створений в Ярославському повіті, оскільки мова й стилістика викладення змісту відповідає цьому регіону, тим не менш етнограф припускає, що укладач збірки користувався старослов'янськими джерелами, що зберігалися або у рукописах, або шляхом усного передання, інтерпретуючи їх до своїх потреб [68, арк. 1].

С.Д. Ніс, вивчаючи цю збірку трав, пише, що, на жаль, текст зберігся без початку і без кінця. Він описує трави з вказівками коли їх збирати, де і як вони ростуть і при яких захворюваннях їх можна використовувати. Не зупиняючись на лікувальних якостях усіх наведених лікарем трав, приведемо лише деякі з них. Перед безпосереднім викладенням властивостей трав вчений розмірковує про роль і значення етнографії, яка

«поставила собі завданням вивчати дух і побут народу в можливій повноті, в усіх проявах темних і світлих, з багатьма особливостями. Ця наука продовжуватиме збирати писемні пам'ятки до тих пір, поки предмет не буде вичерпаний до дна». [68, арк. 1]. Етнограф пише, що ця збірка віднайдена в Ярославлі, проте оскільки перші сторінки втрачені, залишається невідомою її назва. Написана вона півуставом з заглавними літерами слов'янською азбукою. Вчений припускає, що цей збірник був укладений не дуже давно, проте в його основу покладені давньослов'янські джерела. Серед багатьох наведених трав привертає увагу трава під №10 – богородська. Її дають немовлятам разом із козиним молоком, щоб здоровими росли, а дорослим з ладаном аби вилікувати від паління [70]. Трава плакунь, про яку йдеться в главі 80, вважається основною травою, яку треба мати при собі, коли збираєш усі інші трави. Трава перев'язка допомагає жінкам при пологах: «дай в вино или в теплом пиве, неимушим – в воду теплую» [68]. Трава ребіна застосовується при обвітренні: її треба натовкти с хмелем і пити, можна давати і домашній худобі.

Автор наводить низку трав, які допомагають у ветеринарії: так, коней лікують травами петров-хрест, копитцо, хиновник, які додають в овес; корів – матицею, яка стимулює збільшення надоїв молока; добре корови сприймають і траву баклан, яка допомагає при різних хворобах. В бджільництві використовується трава цареві очі при обкурюванні вуликів.

Якщо в хаті завелися таргани, то слід використовувати трави бухань та варохіль: їх треба розставити по хаті, тоді таргани пропадуть. Трава гнида, яку можна посадити на межі городу, сприятиме гарному врожаю. Текст закінчується переліком трав (36 назв) без розширеного опису їх властивостей.

Серед проблематики травництва та народної медицини окремим блоком виступає тема епідеміології, яку зачіпає С. Д. Нос у своїх записах. Він пише, що в м. Білозерську (Новгородська губернія) є свій «цикл хвороб, переважаючих, до яких він відносить трясучку (лихоманку) [27, арк. 7],

золотуху [27, арк. 9-15], чахотку [27, арк. 16] та ін. Ці хвороби лікар вважає характерними для тих кліматичних умов, оскільки там «болотиста, сира місцевість» [44, арк. 4] і, особливо, було велике скупчення народу, коли ри́ли в Білозерську канал. Це спричинило виникнення ряду хвороб. У своїх працях С.Д. Ніс не тільки описує ці хвороби: «блідо-жовтий колір обличчя» [44, арк. 4], а й наводить методи лікування. Зокрема, коли людина хвора на лихоманку, треба провести такий обряд: зрізати нігті з рук та ніг та в цибулю їх повпихати, пожувати і на третій день на перехресті через себе перекинути [77, арк. 93], або ж «взяти золототисячник і очиток, настояти, процідити і пити» [77, арк. 94]. Наводить ще і такий рецепт: «зробити кашку з кропиви, залити її горілкою і пити два рази» [77, арк. 96]. В народі люди кажуть, пише С.Д. Ніс, як нападе лихоманка треба надіти тенетку та штани драні, піти під вербу, все скинути з себе і додому повернутися голим» [77, арк. 96]. Якщо хворий на золотуху, то треба гарно харчуватися, їсти «масло, сир, молоко, рибу, домашню птицю» [27, арк. 16] та «... вигрітися гарно на грубі тиждень, другий» [27, арк. 11]. При чахотці він радить взяти «лопух» (чирнобиль) без батогів, настояти на горілці або воді й пити» [77, арк. 91]. Загалом ця справа досить цікава, оскільки крім основного тексту, що написаний чорним чорнилом, є чимало авторських поміток на полях, зроблених простим олівцем. На жаль, прочитати увесь текст досить складно.

Не можна оминати тему, що заторкує С.Д. Ніс серед медичної проблематики – це народні методики лікування таких розповсюджених у народі хвороб, як біль у горлі, хрипота, обморожування та ін.

При болі у горлі слід «обгорнути шию руном овечим, а зверху зав'язати платком, натирати на ніч, пареного малока або окропу розтопити з медом...» [16, арк. 22]. Щоб позбутися хрипоти, лікар пише: «беруть малини сушеної дві жмені, меду 2 ложки, оливи 2 ложки, дають пити рано й увечері по стакану аж до того часу, поки не минеться хрипота» [16, арк. 22]. Є й

інші рецепти: «натруть хрону з медом, та й їдять ложкою потроху, поки не минеться» [16, арк. 23].

У цих записах С.Д. Ніс, звертаючись до своїх пацієнтів, пояснює, як лікар обирає методику лікування: «Ваш брат іноді думає, що лікар навпопад лікує: візьме одне зілля, да й дасть, - не допоможе те, от він тоді друге – не допоможе, він тоді третє – так аж поки не попаде на своє. Ні, лікар так не робить, а так робить: прийде до нього недужий, він розпитає, дізнається яка болість, а дізнавшись знає, що він у цім разі зробить із хворобою того чоловіка, знає і зілля те, котре надасть поміч у сім разі, - не догадками, а наукою він свого доходить, він умом бачить, що в середині робиться; а як би навпопад давав хворій, то він би порчі більше людині наробив, а ніж користі тим, що перве зілля, котре навпопад дано уже робить порчу чоловікові... хоч ми очима того і не бачимо...» [16, арк. 158].

В архівних установах зберігається рукописний текст статті, в якій йдеться про лікування від сказу. Стаття була написана у 1886 р. у Чернігові для публікації, про що свідчить звернення у кінці тексту. Автор розмірковує над тим, як можна вилікуватися при укусі хворої на сказ собаки. Він наводить випадки, коли хазяїн винен у тому, що випускав хвору собаку з дому, що привело до смерті людини або домашньої худоби. Проте, зазначає С.Д. Ніс, поки це питання не буде врегульовано на законодавчому рівні, його вирішити буде важко. Щодо лікування водобоязні, коли організм отруєний, він рекомендує вживати корінь *Euphorium Niceahsis* (вид молочаю), який знайшов аптекар Шлегель* біля церкви Іллі в Чернігові і який, як з'ясувалося, допомагає в таких випадках [135, арк. 4]. Далі С.Д. Ніс пише, що у випадку захворювання можна звертатися до аптекаря. Він наводить народні засоби, які допомагають відігнати від себе і від своєї оселі хвору на сказ собаку: «треба взяти відро води, шматок хліба покрити і цим покропити» [77, арк. 97].

* Про К.Ф. Шлегеля більш докладно див.: Чернігівський базовий медичний коледж 1868-2008 рр. / М. Шевела, М. Л. Самойленко, Л. Шевела, Л. Беляєва. – Ніжин, 2008. – С. 149.

Чимало записок С.Д. Носа стосуються і інших різнопланових напрямів лікарської діяльності. Під назвою «Народна медицина» автор залишив нам побутові рецепти з приводу того, як позбутися тієї або іншої хворі, болі, зокрема вилікувати ячмінь. Лікар пише, що серед народу побутує думка, що хворому на ячмінь треба показати дулю [77, арк. 91]; зупинити кровотечу – снігом ніс розтирати [77, арк. 92], полегшити зубний біль [77, арк. 90] – «стовкти перцю та цукру по чайній ложці, розвести горілкою та потроху прикладати до зубу» [77, арк. 93], при кашлі «зернята перцю ковтати» [77, арк. 91], при ломоті в ногах [77, арк. 99] – прикладали кисляк [77, арк. 90-92] тощо. Слід зазначити, що одні й ті самі рецепти часто повторюються в різних записах Степана Носа, у статтях, нотатках, нарисах.

До проблематики народної медицини та лікарської справи слід віднести і доробок С.Д. Носа в галузі ветеринарії. У рукописній статті «Про падіння скота в Чернігівській губернії» [63] автор пише: «падіж скота вже триває декілька років... лиш тільки селянин встиг замінити втрачену худобу новою скотиною, знову розпочинається падіж та знищує худобу» [63, арк. 1]. Дійсно це було великою втратою для простого селянина, що приводило до злиднів. С.Д. Ніс писав, що худоба для селянина – «хліб насущний», без якого не можливо існувати. Автор розмірковує про давні часи, коли проста людина жила в гармонії з природою та християнськими заповідями, за основами любові та людяності. Етнограф пише, що знищення лісів впливає на повітря, на якість води, рослин, зокрема лікарських трав, що є життєвою необхідністю у побуті та здоров'ї людей [77, арк. 3-4]. Автор припускає, що хвороби тварин у губернії значною мірою залежать і від епідемії чуми, яка швидко поширюється і при відсутності карантину може охопити величезну територію, навіть коли осередок її в одній місцевості. Чума розповсюджується з південних районів, з Дону та Криму, куди їздили чумаки; особливо захворювання активізується влітку під час польових робіт [77, арк. 5-6]. Далі С.Д. Ніс приводить приклади з власної практики. Він

розповідає, що під час жнив села стають безлюдними; так, один хворий просив Бога, щоб померти до жнив, бо «нема кому буде могилу викопати» [63, арк. 7]. Вчений неодноразово повертається до теми розповсюдження холери, яка лютувала в 30-х роках XIX ст. Він проводить паралель та взаємозалежність появи холери та падіння скота. І тут знову наголошує на тому, яку велику роль відіграють ліси та трави. Пишучи про працю ветеринара, він підкреслює, що ними мають бути освідчені, науково підготовлені лікарі, які володіють знаннями лікування худоби різними народними засобами; тоді можливо буде зупинити епідемію. Етнограф розмірковує про стан ветеринарного лікаря і зазначає, що для здоров'я худоби необхідно мати вільні землі, де вона могла б випасатися та їсти чистий корм [63, арк. 8-12].

Проблемі лікування холери лікар С.Д. Ніс присвячує видану у Києві 1875 р. книгу «Про холеру» [202], в якій описується перебіг хвороби, як вона передається, які існували на той час методи лікування і що, власне, спонукає епідемію холери; наводить поради, як можна запобігти її поширенню. Структурно видання не поділене на розділи або частини, що дало змогу автору вільно викласти своє бачення про витoki холери та її розповсюдження. Він наводить чимало прикладів того, при яких умовах можна вберегтися від цієї хвороби. Етнограф наголошує, що «достаток лучче усяких ліків поможе» [202, с. 5] і далі розтлумачує свою думку: «Панів менше вмирає од холери ніж мужиків... Чому воно так? У панів єсть достатки помагати собі у всякій пригоді, друге те, що пани знають як оберігатися од холери, чим помогти собі...» [202, с.5]. Розмірковуючи над цим питанням, вчений писав: «чим лучче люди живуть, чим вони заможніші, розумніші, тим і повальних і других болістей менш, а коли і бувають, то більш людей видужує, ніж між людьми убогими, темними» [202, с. 40-41].

Лікар розповідає, що в давнину на наших землях цієї хвороби не було. З'явилася вона в Індії і «п'ятдесят вісім років тому обійшла увесь

Індійський край. Спочатку вона була дуже люта, багато людей вмирало од неї, потім все менше та менше» [202, с. 9]. Згодом, майже за десять років вона дійшла до Астрахані. Вчений пов'язує це з ти, що по Волзі їздило багато торгового люду : бурлаків , рибалок та ін. і, таким чином, саме рікою з Астрахані завезли холеру у Москву, а звідти вона поширилась і в інші регіони. Вчений підсумовує, що « найчастіше і найбільше холери бувають по таким городам , містечкам та селам , що стоять близько ставів, річок, в низинах, в долинах ... де живе багато людей» [202, с. 18] .

Степан Ніс пише про те, що холеру розносять ті, хто вже наразився на неї. Проте, навіть занесена хвороба не завжди поширюється: «Треба, щоб зараза посіялася в гождому для неї місті і в слушну для неї пору» – пише С.Ніс [202, с. 9]. Він підкреслює тезу про те, що слід дотримуватися гігієни як необхідного компоненту для того, щоб уберегтися від зараження. Лікар констатує, що « не нападала холера, коли шпиталі держали чисто» [202, с. 10]. А далі розмірковує про те, яким чином переноситься хвороба: «Треба стерегтися гнізда, де народилася зараза, ніж людей, що заразилися холерою» [202, с. 11], « ... тих людей, що перебралися на нову квартиру, де перед тим були холерні недужі, або померли, або вибралися з тої квартири на другу» [202, с. 12], «...холерна зараза заноситься нечистою одежою » [202, с. 13] тощо.

Автор пише, що «холерну заразу може занести і здорова людина, наприклад прочанин, арештант, робітник, що ходить по наймах...» [202, с. 17]. Щодо оселі, де живе родина, то С.Д. Ніс вважає, що «холерна зараза ... може довго продержатися в хаті , дворі та інших місцях , де були холерні слабі , або де розвелася зараза» [202, с. 17-18].

Щодо пір року, то лікар вважає , що найбільш загрозливими є осінь і літо. Серед симптомів, які першими з'являються у хворого він називає пронос, блювоту, що призводить до западання очей, втрати голосу; ноги стають холодними, болить живіт. Якщо такі симптоми з'явилися, треба лягати у ліжку, зігрітися: обкластися пляшками з гарячою водою, мішками з

гарячою мукою , гарячим піском, міцно розтерти все тіло суконками, гірчицею, або камфорним спиртом, врешті кусками льоду перемішаного з сіллю [202, с. 41]. Слід давати хворому пити відвар з липового цвіту, оберігатися від переохолодження та застуди [202, с. 23] .

Він застерігає не довіряти якимсь «таємним лікам», чутки про які починають ходити під час епідемій. «Таких ліків не було і нема», – пише С.Д. Ніс. Він наголошує, що найкращі поради дасть чесний і розумний лікар. А загалом «треба їсти в міру, не наїдатися і не голодувати. Треба їсти страву поживну, ситну ... бо холера найчастіше нападає на людей млявих, слабосилих, п'яниць та людей, що мало їдять, або їдять аби-що, ніж на здорових кремезних людей... Не їсти багато сала, олії, не пити огіркового росолу... Нехай кожен їсть те, що йому до смаку – то й добре буде» [202, с. 24-25].

Окрему, увагу лікар приділяє питній воді, яка дуже потрібна для здоров'я людей. Він пояснює, що, якщо у криницю потрапили нечистоти, особливо після дощу, то таку воду пити не можна, або хоча б пити переварену. Окрім цього в оселі треба підтримувати чисте повітря, провітрювати хату, щоб повітря було постійно свіже. Це також вбереже від зараження холерою. Окрім цього, треба частіше прати білизну, а ту, що носили хворі, краще спалити [202, с. 27].

С.Д. Ніс докладно описує, як треба дезинфікувати приміщення, помийні ями та нужники. Найкраще, рекомендує лікар, «взяти один фунт залізного купоросу і розвести його в трьох квартах води і цим розчином залити ями. Не жаліти, бо інакше не допоможе» [202, с. 35]. Далі дослідник каже про те, що можна використовувати і дьоготь, і вапно, і перепалений та стовчений вугіль, який слід засипати у брудні місця.

Вчений дає поради як себе поводити з хворими на холеру, або у якому стані тримати приміщення, де є хворі. Перш за все, ні до чого не торкатися, а коли виходиш від хворого, нічого із собою не брати. Якщо треба провести дезинфекцію у хаті, то слід її, перш за все, очистити від усіх

речей та меблів. Зачинивши вікна і двері, взяти горщик або макітру і там запалити багато сірки, щоб уся хата наповнилася димом. Самому швидко вийти з хати і зачинити міцно двері. Хату не відчиняти два дні. Потім, відкрити всі вікна і двері, добре провітрити, все перемити, і тільки через два тижні можна туди перебиратися [202, с. 38-39].

Степан Данилович наводить статистику смертності від холери. Він зазначає, що маленьких дітей (до 1 року), коли вони захворіють на холеру, врятувати практично неможливо, а у дорослих людей з 10 хворих 3-4 людини одужують. Він наводить приклад, коли холера була у Петербурзі, то увесь царський двір виїхав у Петергоф і у Царське село, звідти ніхто не виїжджав і ніхто не в'їжджав. Це і врятувало – ніхто не захворів [202, с. 41].

Закінчується дослідження С.Д. Носа «Про холеру» порадою: у випадку захворювання звернутися до досвідченого лікаря, який найкраще допоможе.

У 1870-1880-х рр. С.Д. Ніс видав ще дві праці, присвячені різним побутовим хворобам і порадам, як можна вилікуватися, якщо захворів. У першій праці «Про хвороби і як їм допомогти» [201] йдеться про сезонні хвороби, на які часто хворіють селяни. Книги написані доступною зрозумілою для простого народу мовою, передусім тексту невеликий літературний вступ, в якому автор пише: «... якби народ не був забитий, затертий, у його єсть своя літописна повістниця, своє життя народне, свій мислотвор, свої свідки, з яких видно не тільки суму і підйом його просвіти, - а видно й самород, самовид його ума, дознавання, розрост, на котрі налягав і напливав примус сил нахожих, вага і примус сил законних своєї тягучої природи – землі» [201, с. 4]. Ця книга в літературі і в працях самого С.Д. Носа часто фігурує під назвою «Ліки своєнародні, - з домашнього обиходу і в картинах життя». Проте таке формулювання знаходиться лише на сторінці 6 видання і ним розпочинається висвітлення розділу «Весна» у тексті. Дослідники помилково вказують на нього як на назву книги. Втім на

обкладинці чітко вказана назва: «Про хвороби і як їм допомогти» (Київ, Типографія М.Г. Фрица на Владимирской ул., в собствен. доме 1874 р.).

Автор структурував текст книги за порами року: він починає висвітлення різних хвороб із приходом весни: називає 8 найбільш поширених недугів: кров із носа; потріскалися губи (обвітрювання); волос; тріщини на руках і ногах; чиряк (чирька); лішай; гусяча кожа; (порикожакурчата), і наводить рецептуру їхнього лікування. Зокрема, якщо з носа пішла кров (причинами можуть бути перегрів на сонці або головний біль), слід до голови прикласти щось холодне, або хустинку, змочену у холодній воді. Якщо кров пішла з носа без видимої причини – можна носом втягувати холодну воду з розведеним оцтом, замочити золототисячник і пити натщесерце і їсти більше капусти, цибулі, хрін, риби, тобто сучасною мовою - вітамінів.

Взагалі, лікар пише, що пускання крові відоме здавна. Для цього використовують і п'явки, і деревій, і серпорізник, який закладають у ніс, щоб пішла кров.

Щодо хвороби «губи репають» або «порикожак на губах» лікар С.Д. Ніс радить змастити губи гусячим жиром або оливою, а можна прикласти лист подорожника або лист буряка [201, с. 10].

При наливі (опуху) допомагає третій буряк, морква, лист буряковий і капустяний (які слід прикладати до цього місця), а як прорве – то печену цибулю [201, с.11] .

Коли шкіра потріскалася на руках або ногах від вітру і сонця, треба змазати гусячим смальцем або закип'ятити молоко і заварити в ньому муки і це прикладати до ран або листом буряковим обгортати [201, с. 11]. При лишах Степан Ніс радив узяти свіжий буряк, розрізати його і шматочками прикладати до лиша, як варіант – настояти горілку з липової кори і цим розчином змащувати.

Окремою темою наводяться «літні хвороби» у період косовиці і жнив. Серед них буває нудота – через те, що людина у цей сезон споживає

городину – овочі, фрукти, зелень, що і викликає нудоту. Лікар радить сісти на дієту: «не їсти нічого, а коли на тошноту верне, узять теплого окропу, тай пити... можна настрогати зеленої кори із бузини, натовкти соку... або молока з горілкою випити – виблює; а як чоловік викидає із себе лишнє, тоді зараз йому полегшає» [201, с. 20].

Влітку буває і пронос, від якого існує чимало народних ліків: пити заварену м'яту замість води, горілчану настойку на м'яті, деревій, полин та інші заварені трави пити чарочками. Особливо допомагає сік із м'яти або деревію, який треба перекип'ятити, а потім пити [201, с. 26].

Окремим розділом С.Д. Ніс виділяє «Рани (прості)» [201, с. 28], де розповідає як можна вилікувати будь-які глибокі порізи: від серпа, від сокири, від коси, з необережності.

Етнограф робить екскурс в історію, зазначаючи про те, що під час воєн з турками, татарами та ін. ворогами українці вміли лікувати рани від шаблі, від пищаль, кулі яничарської: тобто і порубані, і посічені, і постріляні... Ніс пише: «По всяк час, по всяку годину, єсть своє лихо, своє горе, свої болесті; коло якого діла ходиш, з яким ділом обертаєшся, од того діла і прибиток і користь і болісті маєш ...» [201, с. 30]. Він пише, що саме життя заставило навчитися лікувати рани, про що залишилося чимало пісень:

. . .
Що там три брати рідненьких
Як голубоньки сивеньки
Постреляні да порубані спочивали, -
То там вони спочивали
Що на рани постріляні,
Да порубані,
Дуже знемагали...
.
Чи не одна нас шабля порубала?
Чи не одна нас куля постріляла?
Що маю я на собі дев'ять ран – рубані широкі.
А чотири – стреляні глибокі!
[201, с. 30-31].

Вся книга Степана Носа побудована таким чином, що автор повсякчас підтверджує свої тези про рецепти загоювати рани за допомогою пам'яток усної народної творчості, зокрема пісень, які залишилися в пам'яті народу. Він наводить народну думу на смерть отамана Федора Безрідного:

То малий чура до казака прибуває,
Рани йому глибокії промиває...
[201, с. 32].

Степан Ніс пише, що коли з рани тече кров, то її спершу треба зупинити: «рану окропить, охолодить водою, а як од води не pomoжеться, узять, затоптати порхавкою, або з ветоші попелом, або табакою...» [201, с. 33]. Він це підтверджує словами з думи про Федора Безрідного і зазначає, що ця дума представлена у збірці пісень А. Метлинського:

А із низу Дніпра
Прехолодної води доставає,
Своєму пану, Хведору Безрідному,
Безплемінному
На серденько возливає:
Ой слуго вірняя моя!
Коли ти добре дбав,
Да мені пану Хведору Безрідному
Безплемінному
Тепла мені согрівав,
Рани мої смертельні промивав,
М'якенькою бавовною закладав
Чирвоною китайкою завивав
[201, с. 32-33].

Проте порівнявши цей текст з тим, що дійсно представлений у А. Метлинського, можемо констатувати, що це інша редакція думи:

Під вербою
Похилою,
Хведор бездильний, осаула Богуславський,
На смертелни рани знемагає,
И стиха словами промовляє:

«Ей, джура мій малий, невеликий!
Пойди ти до річки Самарки,
До криниці Салтанки,
Казанок у руки взявши...

Далі: начерпай води холодної и постав на огонь, - согрій літепла, і промий мої смертельніє рани... Джура приніс води, согрів; промив йому рани смертельні...» [162, с. 442].

Йдеться у праці С.Д. Носа про траву ранник, яка «мов лаком наведе рану» [201, с. 34] і жар витягає і оберігає від повітря та інших чинників. Принагідно зазначимо, що і в сучасній етномедицині широко використовують «ранник вузлуватий» (*Scrophularia nodosa*), який заготовляють в період цвітіння рослини (сушать стеблі і корневища) і застосовують як протизапальний засіб, такий, що втамовує біль та прискорює загоєння ран.

С.Д. Ніс пише, що від ран і різних виразок треба робити настоянку на бузкових квітках і мазати нею ушкоджене місце. Серед народних засобів лікування С.Д. Ніс дає наступні поради: при наривах прикладати липовий лист, попередньо розпаривши його у теплій воді; сік раннику; печену цибулю, а у тяжких випадках шматочки сирого м'яса, заячу шкурку, шматочки сала тощо.

Окремий розділ «Од гадини» присвячений лікуванню від укусу змій та павуків (тарантулів) під час жнив, особливо у лісних та болотистих місцевостях. Якщо вкусила змія або павук, С.Д. Ніс так описує стан людини: « як укусить гад, зараз нога стане пухлою, горить, болить, а далі по всьому тілі жар піде, у роті висохне, голова стане боліти» [201, с. 38]. У таких випадках, зазначає лікар, не можна гаяти часу: якщо вкусила гадюка – найкраще висмоктати яд з рани аж до появи крові, потім це місце або водкою залити, або сіллю промити, після цього помазати світлячком, або березовою настойкою і закрити рану тканиною [201, с. 38].

Від укусу змії, за народними переказами, ще допомагає шептання. Але Степан Данилович зазначає, що воно допоможе лише у тому випадку,

коли людина вірить у це. Вважається, що зашептування впливає на людину і вона заспокоюється: «душі помагається, то й тілу, бо душа – ум, орудує тілом, воно своє почування відкидає на тіло, - як тіло на душу, по суміжності, одну зачепиш, і на другій одклинеться» [201, с. 39] .

Щодо укусів павука – тарантула у степових районах, С. Ніс пише, що в хатах на такий випадок тримають оливу настояну на цьому ж самому павуці: «візьмуть його, укинуть у пляшечку, дай нальють оливи повну, от він там і мокне» [202, с. 40]. І тут С.Д. Ніс не стримується від власної ремарки: « видно тут більше помагає олива, а ніж сам тарантул» [202, с. 40].

Далі С.Д. Ніс розмірковує над здібностями і свідомістю людей. Він пише, що люди бувають «щонайменше трьох поступів (покладів) уми: розум сільський - невчений; розум напівграмотний; розум учений. Ті, хто відноситься до перших двох вірять у часи «важкі та легкі», у «шептанні», у «замовляння крові» [202, с. 41-42].

У тексті розділу «Під осінь» йдеться про «удуш'є». Цю хворобу С. Ніс вважає важкою, і пише, що вона з'являється від простуди. Найбільше нею хворіють хлібороби – селяни, які багато часу проводять на свіжому повітрі: « з холоду в піт, з поту в холод» Удуш'є, пише лікар, – неміч трудового, надвірного, хліборобного народу [202, с. 49]. В народі цю хворобу називають ядухи і вона з'являється від сирості і мокроти. С.Д. Ніс пише, що у кого ядуха – треба ковтати зернятко круглого перцю, поки не перестанеш кашляти. А ще допомагає зілля нечуй-вітер, його збирають навесні і прив'ялюють на сонці, потім разом із ягодами калини кип'ятять і по ложці п'ють поки не полегшає [202, с. 52]. Ще допомагає дьоготь на березі «догтяна вода» (свого роду горілка). Закінчується праця ще одним рецептом: пити настоянку на білій корі берези (світлуха).

Друга книга С.Д. Носа вийшла друком у Чернігові 1888 р. [214]. На екземплярі, що зберігся в ІР НБУВ, і яким ми користувалися, є дарчий напис, власноруч залишений вченим: «Елею моего сердца и вдохновителю

любви к родному, содружнику моему, Палію Олельковичу Кулішу, на память, мой скромный труд от Степана Даниловича Добро – Ніс».

Видання «У всякого народа своя природа» має підзаголовок «Путешествие к родному пепелищу». Принагідно зазначимо, що в АНФРФ ІМФЕ зберігаються дві справи, в якій фігурує назва «Путешествие к родному пепелищу» [40; 62]. Порівнюючи обидва тексти з опублікованим, можемо констатувати, що саме рукописні редакції лягли в основу видання. У кінці праці проставлена дата закінчення написання тексту книги: «июнь 1859 г., село По-Нори (Боже-Суденце). Побережье река Ромна».

На початку книги (після заголовку) автор навів теми 5 підпунктів , про які йтиметься у виданні: 1) питання лікарської допомоги населенню; 2) місце народної медицини в лікарській справі; 3) роль земської медицини і її народний характер; 4) про основи народної медицини; 5) застосування горицвіту при хворобі печінки. Він наводить вірш про лікарів, який ми вже цитували , коли аналізували працю С.Д. Носа «О народности в медицине». Автор зробив примітку, що вірші він узяв зі збірника народних пісень, билин та віршів, який знайшов у Білозерську і передав Віце-голови Імператорського Російського Географічного товариства П.П. Семенову.

Автор книги розмірковує над покликанням лікаря, особливо такого, котрий позиціонує себе як народний, знає і використовує народні методи і засоби лікування. Він наводить слова індійського лікаря Сушрути *: « в руках невежды лекарство – яд, и по своему действию может быть сравниваемо с ножом, огнем; в руках же людей сведущих оно уподобляется напитку бессмертия» [214, с. 7]. Він часто посилається на видання С.Г. Ковнера «История медицины» [157]. С.Д. Ніс неодноразово підкреслював необхідність глибокого знання народу, його побутуючої мови, якою лікар має спілкуватися з пацієнтом. Як приклад, наводить рекомендації земського лікаря, який приписав хворому «випити ліки у воді». Пацієнт зрозумів це

* Сушрута (прибл. кін. VIII ст. н.е.) – індійський лікар і письменник, засновник індійської медичної школи. Йому належить один із перших трактатів, де викладена повна система індійської медицини.

буквально: пішов на річку і у воді випив ліки, про що доповів лікарю. С.Д. Ніс цей випадок охарактеризував як «з хворої голови на здорову» [214, с. 11]. Він пише про популярність «лікувальників», зокрема авторства П.М. Єнгаличева.** В них ще раз підкреслюється, що медицина має бути народною, економною і розумною. Про це неодноразово писав С.Д. Ніс у своїй праці, навіть наводить вірш :

Советуют учоны доктора
Ереме мужичку
Бульон , паштеты и желе ,
А в бедного раба
Под час , ни хлеба , ни гриба ...
[214 с. 20].

Останні сторінки видання Степана Носа присвячені лікуванню горицвітом (*adonis vernalis*) від водянки. У скороченому вигляді цей матеріал був опублікований у «Черниговских губернских ведомостях» [191; 192], а рукопис зберігається у АНФРФ ІМФЕ [14].

Найширша версія про лікарські властивості горицвіту описана у праці «У всякого народа своя природа» в останньому розділі «Об основах народной медицины южноруссов и употреблении народном Горицвіту (*Adonis vernalis*) против серёзных скоплений в брюхе (водянки) [214, с. 22-31]. Розпочинається викладення матеріалу фразою «Всякий человек – чадо того места, где он родился». А далі йде пояснення та трактування цієї тези. Зводиться все до того , що «людина – дитя, а батьківщина – мати» [214, с. 22]. Автор книги пише про те, що тварини і рослини тісно пов'язані з місцевістю, де вони живуть і, відповідно, особливості місцевості впливають на людину. Лікар С.Д. Ніс зазначає, що засоби лікування випробувалися на практиці нашими предками. Автор називає народну медицину «мистецтвом» і вважає, що ліки для зцілення від будь-якої хвороби

** Єнгаличев Парфеній Миколайович (1769-1829) дворянин, письменник, автор книг з медицини і гігієни «Простонародный лечебник» (1799; М., 1801), «О продолжении человеческой жизни, или Средство, как достигнуть можно здоровой, веселой и глубокой старости (М., 1802) та ін.

відкриваються або випадково, або через спостереження та висновки розумних людей. Зберігаються ці знання у пам'яті народу й через усну народну творчість передавалися у записах від покоління до покоління. Він порівнює лікаря з співаками – бандуристами: « на коні , з бандурою і шаблею в руках...» [214, с. 25]. Таким епічно-літературним вступом він підводить читача до лікування горицвітом.

Степан Ніс розповідає випадок, що трапився з його сусідом по містечку Красний Колядин. Поміщик , який завжди мав гарне здоров'я, раптом захворів і хвороба прогресувала дуже швидко. У животі скопилася рідина, почалась діарея, опухли ноги та з'явилися інші симптоми водянки. Всі лікарі, які приходили до хворого бачили, що не в змозі зупинити хворобу , тим більше вилікувати її. Тому відмовлялися від лікування і врешті хворий залишився без допомоги. Тоді, за рекомендацією знайомого, викликали бабку-знахарку, яка оглянула хворого і почала лікувати настоянкою з кореня, який привезла із собою. Вона пояснила, що зібрала це зілля на крейдяних мелових горах, приготувала його за своїм рецептом (С.Д. Ніс пише, що розповідь про це далі) і дала пити настояний корінь хворому. Проте ця мікстура була настільки гідка, що викликала у хворого блювання, разом з яким виходили і ліки. Тоді знахарка порадила заїдати ліки цибулею, яка нейтралізувала смак мікстури.

Вже на 17-й день, пише С.Д. Ніс, з'явилися симптоми , які свідчили про поліпшення стану хворого. Живіт став менше, рідина зникла, набряк ніг зменшився. Проте бабка-знахарка сказала продовжувати вживати ліки. Цікаво, що вона назавжди заборонила їсти щуку, яка може повернути хворобу.

Звісно, всі були щиро здивовані спасінням хворого, що і підняло рейтинг баби-знахарки. Всі почали збирати і запасатися цим коренем – процес, який С.Д. Ніс назвав «корнеманією» [214, с. 27] . Він пише, що сам в цей час був далеко від батьківщини і тому тільки коли повернувся, сусід з подробицями все йому розказав. Звісно, горицвіт був відомий як засіб при

лікуванні деяких хвороб, наприклад при лихоманці, пухлинах, набряках ніг, скупченнях рідини та ін. Так, С. Ніс описує низку випадків з власної практики, коли він почав використовувати горицвіт в лікуванні багатьох хвороб; наприклад, від запору він рекомендує навесні нарвати деревію з коренем, горицвіту з коренем, свяченої верби і все це заварити і пити як чай. Цей самий матеріал про властивості горицвіту був опублікований С.Д. Носом і в «Московской медицинской газете» [193]. Компаративний аналіз тексту засвідчив: вони ідентичні з незначними змінами, які принципової ваги не мають. Наприкінці тексту зазначається, що відкрив горицвіт Трагус (Tragus) у 1544 р., а описаний він у 1840 р. у виданні Філіпа Лоренца Гайгера.

Підводячи підсумки наукового доробку Степана Носа в галузі народної медицини та лікарської справи ми можемо стверджувати, що після закінчення медичного факультету Університету св. Володимира Степан Ніс працював (з перервами) за фахом. І під час Кримської війни, і у Чернігові, і під час заслання в Білозерську, і в Болгарії, і останні десять років в Городні вчений лікував людей використовуючи всі набуті протягом життя знання.

Залишені ним праці уміщують опис та народні методики лікування багатьох хвороб, він підкреслює необхідність використання місцевих лікарських засобів, як таких, що вже перевірені не одним поколінням хворих, є дієвими і, що важливо, дешевими. Вчений ставить питання про стосунки між лікарем та пацієнтом, значення довіри хворого до того, хто його лікує. Особливу увагу вчений приділяє травознавству, як основному засобу у його лікувальній практиці. Він наводить чимало назв трав із зазначенням їхніх властивостей і рецептами приготування. Це і горицвіт (*Adonis vernalis*), і сон-трава, розривтрава, ранник, золототисячник, дивосил, дроголюб та ін., які відомі в народній медицині. Дослідження Степана Носа в галузі медицини ґрунтуються на глибоких знаннях етнографії та української усної народної творчості, приказок, прислів'їв, традицій народу,

враховуючи регіональні та кліматичні умови, навіть фольклорні та традиційно-побутові особливості.

Вчений докладно описує хід лікування таких хвороб як холера, чума, віспа, сказ, волос, рани від серпа та сокири, укуси змії тощо.

Не обходить увагою лікар і проблем ветеринарії, зокрема теми про лікування домашньої худоби; дає поради, як вберегти тварин від захворювань. Він наголошує на необхідності більш ґрунтовного дослідження традиційної народної медицини, зокрема травництва, багато властивостей яких і досі не вивчені.

3.3.Українська кухня та традиційні національні страви

Степан Данилович Ніс вивчав і захоплювався традиційним національним кулінарним мистецтвом, збирав і записував народні рецепти приготування багатьох страв, щоб не загубилися вони у плині століть, а залишилися для потомків.

В особовому фонді С.Д. Носа зберігаються записи етнографа про українську національну кухню, кулінарне мистецтво [6; 8; 37; 75; 81], в яких етнограф представляє зібрані рецепти українських страв, які вживаються у кожній родині. Одна з найбільших за обсягом книги рецептів української кухні зібрана етнографом у рукописній праці «Поварство Українське. Народна кулінарія» [8], яка зберігається в АНФРФ ІМФЕ. Увесь текст написано чорним чорнилом і він складається з 9 учнівських зошитів; подекуди використовувався папір з відтисками. Рукопис датується 1854 р. В цей рік Степан Ніс закінчив медичний факультет університету св. Володимира, цікавився українською етнографією, традиціями, побутом, народною медициною, історією та культурою.

Як з'ясовано, історія та технологія кулінарного мистецтва також не залишилася поза увагою С.Носа. Етнограф розумів, що культура

харчування, вміння правильно та якісно готувати та вживати їжу є запорукою здоров'я в родині.

Весь текст праці умовно поділений на дві нерівні частини: в першій перелічуються страви національної української кухні; а в другій розписано, як готувати кожен конкретну страву. Праця має підзаголовки: «Приварки», «Печене», «Солоне», «Холодне», «Квашене», «Напитки хмельні», «Не хмельні» тощо. Під такими умовними рубриками автор виписує рецепти української кухні. До «Приварків» він відніс борщі: зі щавелем, з лободою, з кропивою, з цибулею, буряком, капустою. Окремий рецепт: з огірками свіжими, з часником, квасолею. Подається рецепт і скоромного борщу: з бараниною або свининою, курятиною, індичкою, голуб'ятиною зі сметаною. Є у Степана Носа рецепт і пісного борщу: з карасями або судаком [8, арк. 10]. До «Приварків» автор відносить і юшки: з курятиною, з утятиною, з потрохами та ін. Наводиться рецепт і юшки пісної: з карасями, зі щукою, з раком [8, 10 зв.].

Далі етнограф описує різновиди галушок: гречаних, пшеничних, житніх. С.Д. Ніс пише, що вони також бувають з курятиною, на яйцях з олією та салом. Йдеться тут у записах дослідника і про те, які українці готують каші і як їх подавати. Це «каші круті»: пшоняна, гречана, овсяна, житня. Їх можна їсти з коров'ячим молоком, з маковим молоком, з цибулею, смальцем, з раковою юшкою, з картоплею, з горохом, з квасолею. До цієї групи він відносить і кутю [8, арк. 11], яка подається з молоком і медом. Тут автор виписує і рецепт гарбузяної каші (з маком, з молоком і маслом); каші із чечевиці та ін. Докладно розповідає і про куліш: пшоняний, гречаний (з салом, олією, маслом) [8, арк. 12]. До національних народних страв С.Д. Ніс відносить і різновиди вареників: з вишнею, полуницею, смородиною, маком, сиром та ін. начинням. Він пише, що подавати їх слід зі сметаною та олією [8, арк. 11].

В групі «Приварки», де наводяться блюда української національної кухні йдеться і про солянку з риби [8, арк. 13], пампушки, картопляники, вишкварки [8, арк. 13 зв.].

Далі під заголовком «Печене» етнограф занотовував рецепти випікання хліба, паляниці, пиріжків, перепічки [8, арк. 14 зв.-15] та ін. виробів, які, відповідно, готуються у печі. Наступна група страв – «Солоне», де автор розповідає про всі види продуктів, які українці засолюють: риба солена, огірки солоні, капуста солена [8, арк. 15-15 зв.]. Наводить С.Д. Ніс і холодні блюда, які завжди були і є на столі української родини: квасоля терта з огірками, салати, оселедець, капуста з цибулею і огірками, сир зі сметаною, риба, гриби та багато інших страв [8, арк. 16-17].

Наступна група «Напитки хмельні» та «Напитки не хмельні». До хмельних напоїв С.Д. Ніс відносить «Білу» (вона ж «березівка», «ганнусівка», «перцівка» (перченівка)), настоянка на кориці, гвоздиці, імбирі білому, бадьяні, звіробої, деревії; «перегонну», до якої він відносить ряд наливок: вишнівка, слив'янка, горобинівка, смородинівка, яблунівка, грушівка та ін. [8, арк. 17 зв.].

До «Не хмельних» напоїв етнограф відносить квас (грушевий, яблуневий), сік (березовий, [кленовий] з медом, юшку з вишень [8, арк. 18].

Потім автор праці розписує «зелень», яку українці вживають у їжу: щавель, молочай, маковки окропу, курчаки; ягоди: калина, шипшина, глод, горобина, порічка, малина, паслин, ожина, смородина; і, звісно, наводить найбільш розповсюджену городину яка завжди є на столі української родини: часник, цибуля, морква, бруква, редька, салат, огірки, дині, кавуни, горох, хрін, капуста, квасоля, картопля [8, арк. 18].

Вчений пише, що серед представлених у записах найбільш уживаних страв та окремих продуктів, які повсякчас є на столі українців, - перше місце, звісно, посідає борщ. Він вважає найбільш поширеними 4 види борщів: борщ з лободою, борщ пісний весняний з ботвиною, борщ скромний з м'ясом, борщ пісний з кислим буряком і квашеною капустою.

Він наводить докладні рецепти їх приготування. Привертає увагу наведені подробиці технології приготування першого борщу: «лобода перебирається, миється і кришиться хоч і підвінці, бо вкинуть ... цибулі накришить, і щоб було до смаку долить водою, поставити у піч... вийняти і салом затовкти, покуштувати ...» [8, арк. 19]. Так само докладно описується і процес приготування пісного борщу з ботвиною: «нащипать ботвини бурякової, помити, накришить да в горщик положить (третю частину горщика ботвини), туди цибулі і окропу, олії ложку положить до вкусу, посолить, перетерти (ложкою потерти мов помішати щоб пом'якшало) ... і поставити у піч. Обжарить риби (укачать у муку, да й вложить на олійні сковороді, поставити у піч, щоб вона обжарилась). Як обжарилась риба, вийняти її та й зложить в особий горщик. Взять борщ [пружній] да й полить рибу борщем (тільки юшка), тоді поставити у піч щоб закипіла і щоб окипіла риба, тоді взять горщик, вибрати рибу, вилить у борщ той, що остався, де риба отварювалась (риба тоді хороше останется), тоді борщ покоштовати щоб не був кислий і не солоний до вкусу. І поставити у піч щоб не переварився; а риба подається на стіл [?] на тарілці, туди наливається борщ да й їдять» [8, арк. 19 зв.].

С.Д. Ніс чітко пояснює як приготувати і борщ скоромний, і борщ пісний [8, арк. 20-21 зв.]. Наводить автор кулінарних записів і рецепти приготування юшки пісної, скоромної і з раками: «Зварить раки, тоді почистить їх, посікти шийки, зварить каші пшоняної крутої, да тоді і викидять сю кашу в шийки і посікти вместе да туди перцю положить тертого круглого; і олії ложку, да й перемішати, узять шкалупинки з раков да й поначинять і [?] порожніми шкалупинами, виложить у горщик, да туди окропу укришить і цибулі і полить тоєю юшкою, що раки варилися, посолить да й поставити у піч нехай вариться» [8, арк. 22].

Наступна група рецептів різновидів каш: пшоняна [8, арк. 23], гречана [8, арк. 23], пшоняна з маком [8, арк. 23 зв.], з раковою юшкою [8, арк. 24], з горохом і квасолею [8, арк. 24], молочна [8, арк. 26 зв.], крута

круп'яна , [8, арк. 27 зв.] польова [8, арк. 28] та ін. Як приклад, наведемо носівську рецептуру приготування деяких з них. Етнограф описує рецепти каші крутої з картоплею: «начистить картоплі підвінця, накришить цибулі, петрушки тай укинуть у картоплю, посолить і поставить у піч поливши окропом, та тоди узять пригорщів дві пшона, та кип'ячем і попарить і нехай стоїть; тоді як укипить картопля взять із печі та отцидить, тай замять картоплю. У картоплю вкидять пшоно, та влить ложку олії і вимішать, та влить юшки не багато що одцидилась з картоплі, вимішать і поставить на невеликий жар, нехай упріє, тоди винять, вимішать, як крута підлить літепла, тоди поставить у піч» [8, арк. 24].

Цікаво, що в основу багатьох рецептів приготування каш закладена технологія «каші крутої пшоняної», як найбільш розповсюдженої і вживаної в українських родинх: «узять пшона, залить більшу половину горшка, тоді посолить і олії всипать ложку, та окропом полить кип'ятком, петрушка і цибуля кришаться тоді як пшоно [ізілється]; вимішавши поставить в піч нехай кипить. Як закипить, вимішать тай на жар поставить, стоїть на жару (пріє) поки дотопить. Як дотопить, тоди заставить у піч зовсім». Ми привели цей рецепт, бо автор часто посилається саме на її приготування в інших рецептах.

Розповідає етнограф про приготування таких блюд, як «індик печений з начинкою» [8, арк. 34 зв.], «порося запечене» [8, арк. 35], «голуб'ятина, начинена булкою» [8, арк. 36] тощо. До прикладу наведемо рецепт блюда «Кишки свинячі начинені крупами». С.Д. Ніс докладно виписує цей народний рецепт, відчувається, що він знається на його приготуванні: «Узять кишки свинячі, помить їх гарно, щоб не було духу, тоді узять крупи, пригорщів дві, да туди ложить смальцю гарячого, та туди кипятку ополоників три щоб було воно так як куліш, посолить по вкусу, тоди і поналивають у кишки, позав'язувати, і покласти на сковороду, та понаколювать голкою, щоб дух підержався (щоб не полопались) та смальцю положить з ложку, і поставить на жар, нехай жариться, тоді як

пожариться винять поперевертатъ щоб на обидва боки були красні, зложить у миску, витопивши і поставить у піч хай жарються» [8, арк. 34].

Йдеться і про рибні блюда, до яких автор, окрім риби жареної у сметані [8, арк.40], відносить і коротенький рецепт раків печених: «прямо вкиньте в жар, да і спечеться» [8, арк. 40]. До цієї групи страв автор відносить рецепти і налісників з сиром [8, арк. 40 зв.], налісників з маком [8, арк. 40 зв.], перепічки з салом [8, арк. 42], пампушок житніх [8, арк. 37-37 зв.] тощо.

Незначна увага у рецептурному збірнику відведена картоплі, як страві української національної кухні. Проте, є і декілька рецептів з картоплі. Це такі блюда як бабка з картоплі [8, арк. 37 зв.], картопля жарена у сметані [8, арк. 37 зв.] та ін.

Під заголовком «Поварство» [8, арк. 44] Степан Ніс розписує як треба готувати узвар, горох у стручках варений, коржі з маком [8, арк. 54], паску [8, арк. 64 зв.] , кисляк, холодець, окрошку [8, арк. 72], горілки [8, арк. 82], наливки, квас [8, арк. 83] та ін. Серед печених пирогів привертає увагу рецепт приготування паски, як такого блюда, який у певний час готується у кожній родині: «Узять дріжжів та вкинуть у миску (ложок чотири) да розвести його літеплом,* та й процедить на сито, да щоб діжа була чисто вимита, та у діжу і вилить проціжене, да туди ще літепло прибавить горщат два, солі вкинуть пів жмені, і борошном пшеничним учинить, гущини такої як і для хліба, і поставить, нехай воно сходить, тоді вранці насипать муки пшеничної, тоді тісто вивертать із діжи у ночви, як зійде, і туди яєць розбить шестеро у мисці, тоді яйця вилить у ночви у тісто, сипать перцю круглого товченого просіяного, да імбиру жовтого, січного з ложку всього, тепер місить у ночвах крутенько [не молодю], да й поставить нехай сходить у ночвах накривши, як ізійде тоді качать: [насмять]** на столі листу*** – листків десять, тоді і перемішуєш ту паску як зійшла, і скачать так як хліб

* Літепло – тепла вода. Режим доступу <http://sum.in.ua/s/liteplo>

** «Насмать» - ймовірно, змастити лист для випікання.

*** «Лист» (для випікання) – синонім слова деко, дечка, жарівниця, листик, бляха. Режим доступу <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%BA%D0%BE>

завбільшки дай положить на лист, да тоді і обв'язать рушником те тісто, узять [муку] да замісить ещо крутіше, одрізать кусок і розкачать як на бублік, розкачавши только товсто як рука...» [8, арк. 64 зв.-65]. Етнограф доволі докладно описує увесь процес підготовки тіста до випікання. Наводить можливі різні форми в яких можна приготувати паску.

Окрема увага приділяється рецептам різноманітних пирогів: з вишнями, з бузиною, та іншим начинням. Подамо два рецепти випікання пирогів: з вишнями та бузиною: узять да тісто приготувить: тоді узять яєць свіжих у миску, тоді меду ложок дві, тоді муки зо жменю пшеничної, да ложкою і перемішать і ліпить; як тісто готове, пекти і їсти. Пиріжки з бузини, пише С.Д. Ніс, роблять так само.

У цій збірці рецептів наводяться поради і як зробити молоко кисле, парне солодке, сироватку, сметану і з якими стравами їх можна їсти. Зокрема щодо сметани, то С.Д. Ніс пише, що її можна вживати «посоливши з хлібом» [8, арк. 70 зв.], «борщ забілюють» [8, арк. 70 зв.] з пиріжками тощо. Йдеться тут і про сушені фрукти: сухі груші, сухі ягоди вишневі [8, арк. 70 зв.], різні закуски, зокрема з бузини (бузинового цвіту) [8, арк. 79].

У рецептурній частині «Горілки» та «Наливки» наводяться поради щодо їх приготування [8, арк. 82-83]. Серед наливок спершу йдеться про вишнівку, потім слив'янка, де зазначається, що «найлучша наливка з глиньських слив комишанки, всі скороспілки для наливки негодяться». Наявні ще рецепти яблунівки та смородинівки [8, арк. 83зв.-84 зв.]. Закінчується збірка рецептів підрозділами «Садова овощ» та «Городина» [8, арк. 89-90], де йдеться про використання яблук, груш, часнику, цибулі у домашньому господарстві.

Питання поварства та кулінарії зустрічаються і в інших працях етнографа, зокрема у записах «Етнографічні матеріали», «Історичні матеріали», «Нотатки етнографічні», де С.Ніс розписує, як готувати пампушки, хлібну бабку, куліч [8, арк. 84 зв.-85]. Щодо останнього, в записах С.Д. Носа залишився цікавий рецепт з приготування куліча: «взять

дві кварта муки, обварить одною квартою молока, разтерти, потом положить 30 яєць з білками, розбити хорошо, положить чашку дрожей и дати взойти, потом місить, положить туди 2 стакана сахару, ложку солі, 1 гр. – хмелю, рому, или спирту, стакан сверх слівок, місить круто і долго, вимесів викладаємо на сковороду куліч, дати взойти і печь...» [8, арк. 84-85 зв.]

Дотично до народного поварства можна віднести невеличку працю С.Д. Носа «Последнее слово остается науке. Врач о кабаке» [74], де йдеться про винокуріння та продаж горілчаних напоїв у кабаках. Вчений розмірковує про те, як вино та горілчані вироби впливають на свідомість людей та їхнє здоров'я. Він називає такі рослини як абак, белена, стручковий перець, що входять до виготовлення напоїв. Ніс пише, що найгірше, коли є бажання «одурманивать», підмішувати різні домішки... Етнограф розуміє роль економічної складової винокуріння, яка вигідна в матеріальному сенсі тим, хто продає напої, які спрямовані не на благо людей, не на поліпшення здоров'я громадян, а на погіршення стану життя. Він називає «хищником» того, хто в кабаке продає цей «одурманивающий напиток». Етнограф ставить питання: «Какая система хуже народному здравью?» і відповідає: «Та, которая интересуется одурманивать водку» [8, арк. 1].

Частково питання української кухні знайшло місце і у записах С.Носа [2, арк. 190], що датовані 1854 р., де розписується, як у селі Понори виготовляли брагу: «взяти пуд проса молотого, додати солоду; просо варить у казані, доливаючи воду; хай остине, додати солод і хай кисне» [2, арк. 190].

Про напої, які смакують українцям, йдеться у газеті «ринок Бориспіль» [317], де у контексті висвітлення зустрічі Степана Носа у Чернігові з П. Чубинським та П. Кулішем, наводяться напої у приготуванні Степана Носа, якими він частував своїх гостей. Автор статті, краєзнавець А. Зиль пише про те, що вигадливий Степан Ніс давав назви своїм напоям

на честь друзів та гостей. У нього були настоянки «Кулішівка» (на честь П. Куліша), «Білозірка» (на пошану братів Білозерських), «Тарасівка» (на честь Т. Шевченка), «Забілуха», фон-дер-Носівка та інші. До кожної з них була і своя закуска. Як пише автор статті, Степан Ніс обов'язково коментував процес пригощування напоями і закусками до них: «Коли будемо пити «фон-дер-Носівку», то будемо закусувати перцем, - це моя улюблена закуска. А коли «Тарасівку», то треба закусувати грибками, бо Тарас Григорович любив грибки мариновані; до «Забілухи» маємо мариновані сливи, до «Кулішівки» - найпоганіші маслини, до «Білозірки» - маслини найкращі. «Настоянка Чубинського» любить рибку всяку...». Далі гостинний хазяїн пояснював: «Ми будемо потроху коштувати всього – це і приємно, і безвредно. Крім того, всяка одноманітність є крайність, а крайність погана річ в усьому...» [317].

Євген та Оксана Нахліки у своєму дослідженні [319, с. 135] зазначають, що малопитущий Степан Ніс вибірково ставився до оковитої, залюбки вживав напої власного виробництва, у нього навіть була шістдесятиградусна біла горілка «Бульбовка» з анісовими краплями (на пляшку одна крапля) [319, с. 136].

Отже, проаналізувавши праці Степана Носа, в яких етнограф досліджував українську національну кухню, ми можемо підсумувати, що він, по-перше, добре розумівся на традиційних народних стравах, знав поширені і вживані блюда, склад продуктів та технологію їх приготування; по-друге, виписана ним рецептура свідчить про володіння етнографом широкої розмаїтості блюд, до яких входять варені і печені страви, і холодні закуски, і рибні і м'ясні страви, і борщі і куліші, і каші, і бабки, овочеві і фруктові блюда, і горілчані напої і наливки; то-третє, його роздуми доводять негативний вплив кабаків та шинкарства взагалі, де процвітає «одурманіваніє» народу через вміст небезпечних для здоров'я людей домішок до горілчаних виробів; по-четверте, тексти праць та записи С.Д. Носа свідчать про товариську вдачу, гостинність і народний гумор

етнографа, що підтверджують назви деяких настоянок, який вчений готував власноруч і називав на честь друзів та однодумців.

Проблематика народознавчих мотивів пов'язана з історією та традиціями українців різних регіонів, їхньою мовою, антропонімікою, демографічними процесами, генеалогічними пошуками тощо. Замальовки етнографа про ставлення поміщиків до селян, процвітання хабарництва у вирішенні різних побутових проблем, висвітлення людських рис та характерів свідчить про знання С.Д. Носом українського соціуму, історії свого народу та його традицій.

Як професійний лікар, Степан Ніс все життя займався народною медициною, вивчав лікарські властивості рослинного світу, на який так багата земля України. Він довів, що в багатьох випадках етномедицина виліковує ті хвороби, де традиційне лікування не допомагає. Віддаючи переваги народним засобам зцілення від хвороб, Степан Ніс був справжнім народним лікарем, який володів методикою лікування і душі і тіла.

Характеристика досліджень етнографа з народознавчої проблематики, народної медицини і лікарської справи та праць з української національної кухні свідчать про різнопланові інтереси Степана Носа в галузі етнографії.

РОЗДІЛ 4. УКРАЇНСЬКИЙ ФОЛЬКЛОР У ДОСЛІДЖЕННЯХ ВЧЕНОГО

4.1. Традиційна календарна та сімейна обрядовість українців

Серед етнографічних та фольклорних матеріалів, зібраних С.Д. Носом особливий інтерес становлять записи про відзначення/святкування календарних та сімейних подій українцями, проведення традиційних обрядів та звичаїв, які протягом століть сформувались у чітку систему обрядової практики, в якій відбивались основні прагнення та сподівання людини. Такі визначальні свята як Різдво – час зимового сонцестояння, Великдень – весняне рівнодення, Івана Купала – час літнього сонцестояння та Світовид – Друга Богородиця – осіннє рівнодення увійшли у життя народу, як прикметні події, що відзначалися.

Дотримання звичаїв та обрядів у їх святкуванні слугували задоволенню духовних та естетичних потреб, в них віддзеркалювалися основні мотиви витоків календарної символіки, її функціонування та трансформації. Зупинимося на записах етнографа, де наводяться основні обрядодії на Різдво та Великдень, як свята, яким С.Д. Ніс приділив найбільше уваги.

На прикладі свого села Понори автор докладно розписує увесь сценарій святкування Різдва. Етнограф занотував, що записи зроблені 26 грудня 1859 р. Принагідно зазначимо, що наведений матеріал зберігається в ІР НБУВ, і досить важко читається. Проте, на нашу думку, матеріали про різдвяну обрядовість, зібрані С. Носом є цінними і не втратили наукової ваги і сьогодні. Наводимо носівський текст висвітлення усього дійства: «Наступив вечір, засвітили любасю (свічку воскову) біля образів, дітвора і старі вишикувалися біля столу. Жінки накривають на стіл, подають такі страви – борщ, квасолю м'яту, пиріжки з грибами, рибу печену. Але до

столу ще не сідають, накрили спочатку ладаном, обов'язково стають Богу молитися. Дітвора чеше поклони, вимовляє: "Оче Наш, що є си...", а от після молитви всі швиденько сідають до столу. Старі по чарці наливають, випивають за здоров'я, а померлим царство небесне. І кожної страви треба хоч потрохи попоїсти, – каже стара, бо так годиться, а вершок з куті обов'язково дають курям, що б неслися» [98, арк. 75]. Далі Степан Ніс пише про те, що увечері, після вечері дівчата ідуть гадати. Це утаємничене дійство відбувається лише після того, як старі полягали спати і настала тиша і в хаті, і на дворі. Дівчата пригадують, як було поза той рік і підказують одна одній: «В якому куті собаки гавкнуть, туди підуть заміж. Як хто йде по вулиці обов'язково запитають як звати: «Я той рік вийшла на двір, питаю: хто тут? А воно обзивається: Омелько Безкоровайчук. Даж хіба не правда! А Оріся сама розказувала: вийшла, каже, на двір, питаю хто такий іде, а Жила Михель і обізвався: Я! каже. Дак за Михайла я ж і пішла» [100, арк. 3].

На багату кутю, пише Степан Ніс, «онуки бабам, хресники своїм батькам та матерям приносять вечерю: пиріжки, паляниці, рибу. Якщо хресник великий, так сам з матір'ю несе, а як малий, так за нього мати несе. Як принесуть мати хресна, або батько дає попоїсти чого, а як назад іде, мати хресна або баба кладе від себе паляниці, пиріжки, рибу варену, а баба назад не дає нічого із хліба, а дає онукові горіхів, насіння» [100, арк. 31].

На наступний день рано вставали і всією родиною збиралися йти до церкви. Молилися Богу і старі і дітлахи. Всяк про себе шепотів молитву, чекаючи священика, а «мала дітвора так упадає на коліна, що аж оселедці розвиваються». Як вийде священик, усі вклоняються йому і просять благословення. Етнограф так це описує: «... що того люду йде до церкви, мале і велике. Мале у материнських чоботях скоріше поспішає за батьком. Старий поясом підперезаний. Стара у бархатках, наміткою заверчена. Чоботи так і цокотять підковами. Чоловіки на паперті при вході до церкви

позалишали ціпочки, а на ціпочках кожний свою шапку повісив. В церкві моляться Богу, і старий і малий» [268, с. 106].

Після церкви всі йдуть додому. Мала дівтора поперед усіх біжить та спотикається, насилу чоботи волоче, та руки за пазуху ховає. Прийшовши додому, старий ділить всім потроху проскури, тоді сідають за стіл. Спочатку подають пісну страву, а потім скоромну, а потім кутю, узвар. Пообідавши, тільки встали з-за столу, піп іде з хрестом. Тоді столи прибирають і уся сім'я застається дома: старий і стара залишаються, а дочка йде в гості як у своєму селі так і у чужому. Готуються колядувати. Тільки «стало темніть» на дворі, поперед усіх копотить дівтора; через плече торба перечеплена, не встигли відчинити двері:

Бігла теличка да з березника
Да в дядів двір
Дай дядю пиріг
Як не даси пирога
Візьму вола за рога
Да виведу на [...]
Да викручу правий ріг
Волом буду рибити
У ріг буду трубити
Добрий – вечір!
[268, с. 106].

«— Нате це вам доходу. Мікомиша простягає рук та доглядається скільки доходу. Не встигли за поріг: – а ну покажи, скільки. А тут за хлопцями і дівчата гуркотять чобітьми в сіни; так і насунулися в хату. Благословіть колядувати! – Бог Благословить.

А в полі, полі військо стояло,
Славний молодий Степанку з військом своїм,
Військо стояло, ладу не мало,
Степанко прийшов, лад війську знайшов!

Загуркотіли з хати дівчата! А на дворі як вийдеш: по всьому селі співи, мала дівтора, дівчата, парубки. Такий голос! Мороз скрипить під

ногами, дверима риплять. Закрили двері, а тут малий хлопчик з торбою через плече, а торба пуста.

А в полі, а в полі
Плудик ходить
А святий Ілля воли гонить
Туди махне, туди махне
А над ним ніч росте
Добрий – вечір!

Далі йдуть парубки: «Благословіть Христа! Славить Бог, благословить. Слава і отцю, і сину, і святому духу» [268, с. 108].

На другий день Різдва, пише С.Д. Ніс, на Богородицю ідуть до багатого дому старі і малі: Ти старий, сиди дома, сьогодні побудь дома, я вчора не ходила, дак сьогодні піду! – тай добре ж. Старий, засвітивши свічку перед образами, накадив ладаном, став на вколішки і почав вичитувати всякі молитви. Пообідавши, хлопці пішли, – крик, сміх. Погнали: наші, наші...! Догнали, аж до Голубівки... гав, гав! Наша взяла. А там з гори дівтора спускається санчатами і пішла мішанина, покотом аж у низ, а другі сміються отже так, а ну-ну! Покотись іще, а я подивлюсь, а то я так не вмію! Реготять так що лихо. Жінки пішли до бабів, беруть і дітей з собою, несуть баби паляниці, пиріжки, м'ясо, печене, ковбаси. Баба подає закуски, горілку, варене, а на отході дає дітям насіння, горіхів. Парубки та дівчата на Богородицю продають коляду, а грошима діляться, а іноді продавши пропивають, якщо мало накладають – роздають мужиці. Жінки од бабів ідуть колядують; увійшовши в хату: кому ж то поколядувати? – Колядуй мені, каже Омелько. Нам не можна всім заколядувати: у вас нема синів. – У кого ж то один син? – У Якова один син? У пана Якова один синок да одиночок, Вони того сина у військо виряджали Да ще навчали». Сідають, по чарці горілки дають і попоїсти. Пішли жінки дякують. А тут челядь з музикою. Музика, як ушкварить дудочки, дак аж земля загула – пішли вироблять ногами; А музика лише очима лупа та аж сам тремтить, а

не всидить, аж піднімається да так нарізує. Всі танцюють і всім дуже весело . Як пішов Панас Гайдука, той, що недавно прийшов з Дону, так уся челядь і утихла, так і зацімліла. Як пішов танцювати на стіні. Як почав перекидатися через голову, як став качатися. Од реготу, от сучий син, от як він ніг не повиломлює; як він шиї не зломить, уж бісів син. Як пішов Панас витворювати всякі штуки: поліз під піч і почав як собака лаять, а за дверей, мов теля замичить, або мов котеня занявчить, або закукурікає мов півень, то сміху, сучий син. Думає про себе всяк. І розбрелися по домам . На третій день до кумів ідуть матері з хрещеними, взявши паляниці або пиріжки та ковбаси, тай балакають до вечора, а кума от себе дасть гостинець, паляницю або що. На Щедрика, уранці жінки печуть для щедрувальників млинці, книші з кропом і просять одна-одну приходити щедрувать. Настане щедрий вечір (багатий), щедрувальникам наготовлять млинців.

— Заріж же, донько, півня або курку.

— Навіщо, матусю; хіба у нас мало чого вечерять?

— Так, треба, так моя мати робила.

Не встигло стемніти, дітворі почала собак дратувати: ті з дверей, ті в двері.

— Благословіть щедрувать!

— Бог благословить.» [102].

У цей день за традицією хлопці і дівчата ходили від хати до хати, бажаючи господарям щедрого вечора, здоров'я та добробуту у родинах.

Щедрик ведрик
Дайте вареник
Грудочку кашки,
Кільце ковбаски
Киробки овса
Зверху ковбаса
Щедрівка уся.
Добрий вечір!
[101, арк. 5-6]

Дають паляницю, пішла дівтора вискочила. Збираються гості: добрий вечір, з щедриком будьте здорові! – Дякують, просимо сідайте, покірно прошу сідайте. Присідають давай гуторить то про се, то про те. Подають на стіл млинці, страву всяку, запіканку. Припрошують сідайте за стіл. Наливають по чарці: дай же Боже Нового Року доброго. Випивши по чарці. – А ну стара ляй по другій. Випивши по другій, зараз і гутарка пішла проворна. Поїли одну страву, треба ж перекладину зробити: наливай. Як кажуть випий три, тай уси утри. Слово за слово так і зашуміла бесіда. Де той сміх та вигадки понабирались. Уже без цієї горілки. Хоч ти що подавай на стіл, а як запити нема так і їсти нема. Омелько з братом, на здоров'є! Треба подаровать тобі що-небудь. Що ж ми подаруємо старий. От – там у нас лоця. Дарую тобі, Омелько, лоця! – Дякую тато! Повставали з-за столу, подякували, жіночки радяться яку заспівать щедрівку.

Летить-летить сокілонька,
Щедрий вечір вам, добрий вечір
Летить-летить політає
У світлицю залітає

Наспівались, нащедрилися, пора і честь знать; пора дякувать за хліб, за сіль, за добре слово. – Гуляйте ще, та гуляйте! Спасибі, уже і так підтомились. Попрощались, поцілувались тай пішли гості. Старі лягають спати, а дівчата пішли знову гадати» [268, с. 109-110].

Подані вище матеріали у такому обсязі наводяться вперше. На нашу думку, записи С.Носа про різдвяну обрядовість українців дозволяють визначити особливості святкування Різдва на Чернігівщині в другій половині XIX століття, і є типовими для багатьох регіонів України в той час.

Традиції та звичаї різдвяної обрядовості неодноразово описувалися С.Д. Носом в різних працях і в різні роки. Так, зокрема серед записів народних пісень [5] є «Пісня як звіздуносять», що також є елементом різдвяної обрядовості:

Добрий вечер пану, пану хозяину,
 Да радуйся, радуйся земля, веселися, син та би Божий народився,
 Да застеляйте столи, да клади пироги,
 Да радуйся, радуйся земля, веселися, син та би Божий народився,
 Да прийдуть до тебе, да три гостечки;
 Да радуйся, радуйся земля, веселися, син та би Божий народився,
 Ще первин гості, своє Рождество
 Да радуйся, радуйся земля, веселися, син та би Божий народився,
 Що другіє гості святой Василій
 Да радуйся, радуйся земля, веселися, син та би Божий народився,
 Що третєє гості святоє Крещеньє
 Да радуйся, радуйся земля, веселися, син та би Божий народився,
 Що свято Рождество нам радість несло
 Да радуйся, радуйся земля, веселися, син та би Божий народився,
 Свято Васильє нас ізвеселіло
 Да радуйся, радуйся земля, веселися, син та би Божий народився,
 Свято Крещеньє нам воду посвятило
 Да радуйся, радуйся земля, веселися, син та би Божий народився
 [5, арк. 82].

Серед записаних в різних працях Степана Носа найчастіше під назвою «Етнографічні матеріали» присутньо чимало народних щедрівок та колядок. Він наводить їх різні варіанти, зокрема такий:

Нова радість стала,
 Як на небі хмара, -
 Над вертепом звізда ясна
 Весь світ осіяла...
 Пастушки й ягнята
 Й маленькі дитята
 На колінця упали,
 Христа восхваляли
 [56, арк. 4].

Або таку:

Ой сів Христос вечеряти
 Щедрий вечір, добрий вечір
 Добрим людям на здоров'ячко
 Прийшла к нему Божья матір
 Щедрий вечір, добрий вечір
 Добрим людям на здоров'ячко...
 [33, арк. 57].

Далі Степан Ніс описує обрядодії, які виконували на Щедрика в Іван – городі, де окремо оспівували козу як годувальницю:

Добрий вечір, хазяїн
Із доброю козою
Де коза походить
Там жито породить.
Де коза туп, туп
Там жита сім куб.
Де коза хвостом,
Там жита кустом.
Де коза рогом,
Там жита стогон.
Де коза рогами,
Там жита стогами...
[77, арк. 103].

Наводить Степан Ніс і обряди гадання, які дівчата проводять на Різдво і Меланки. Наприклад, беруть зерно, кладуть на дровину і при цьому загадують, з ким їм жито жати і з ким вік вікувати. Або беруть дрова, заносять у хату, а потім рахують їх і складають попарно, і якщо усі дрова укладаються по два, то в цей рік дівчина вийде заміж, а якщо непарна кількість, то їй іще дівувати. Може бути й такий вид гадання: насипає кожна дівчина купку зерна і випускає чорного півня. Чию купку він першою починає клювати, та дівчина першою вийде заміж. Або ще й таке: беруть миску з водою і на неї кладуть дві палички і кажуть: «А хто мій сужений, ряжений, то й мене через цей мосток переведе». А потім хто в першу ніч наснитися, за того вийде заміж [33, арк. 62-62 зв.].

Ще одним значним святом українців вважається Великдень. Великодній народний цикл обрядовості є глибоко символічним, оскільки на нього накладається свято Пасхи, що знаменує собою воскресіння Ісуса Христа. Повного цілісного репертуару святкування Пасхи у С.Д. Носа нема, проте є чимало фрагментів його обрядів. Власне Великдень святкується три дні: Головною ознакою його є сімейний фактор, коли родина у батьківській хаті (найстаршого з роду) збиралася разом задля святкової трапези, розділивши між собою освячене у церкві яйце.

Напередодні свята, у чистий четвер усі йдуть до церкви, несуть панахиду за помин душі мертвих. Ідуть до причастя, сповідаються, просять прощення. У страстну п'ятницю перед випіканням Паски «вимітають і вимивають діжу, - накурюють ладаном, накривають віком, а по віку скатертиною чистою, а тоді підв'язують красним поясом новим...» [56, арк. 24].

Степан Ніс розписує, як святкують українці Великдень: «На Великодніх святках дівчата і жінки молоді гуляють у короля – у м'яча, а зимою малі дівчата у кукли гуляють (женять, вінчають, похорон справляють, закопують...). На другий день Великодніх свят, - пише С.Д. Ніс, хрестують: Хрестос воскрес, Хрестос воскрес, Хрестос воскрес! Будьте здорові, зі святом! Дають хрестувальникам по два яйця. Усі бажають один одному: Будь здорова як вода, а багата як земля. З Неділею!» [77, арк. 108]. У ці дні влаштовують ігри, дівчата та парубки танцюють, музика грає, у карти гуляють [77, арк. 101].

Жінки в цей день беруть булку, яйця (крашанки), пиріжки, хрестяться і кажуть: «Господи поможи, дай Боже час добрий». Під ноги кидають ряст та й топчуть приказуючи: «Щоб довго ряст топтатъ» (значить, щоб довго жити) [77, арк. 106].

На Великдень, пише С.Д. Ніс, «вкусивши Паску їдять наперед пісне, а скоромного тільки трохи, щоб не завадило – так днів три.» [56, арк. 26].

На Юрія виходять жито святить. Всі виносять паляниці, горілку, яйця красять або залишають від Великодня. Запрошують до себе у гості, «починається гульня, хазяйка налива чарку, ... а тим, що останеться кропить жито, щоб красувалось та щоб дощик його прикропив.» [77, арк. 108-108 зв.].

Літній цикл знаменується низкою свят, серед яких вирізняється Івана Купала (7 липня). С.Д. Ніс описує як святкують Івана Купала: «...Зранку дівчата ідуть в поле або в ліс збирати трави і квіти... вони плетуть для себе купальські вінки, у вінках обов'язково має бути трава полинь, і окрім цього

вони носять полинь у себе під пахвами. Це слугує охоронним засобом від русалок та відьм. Увечері йдуть у ліс або сад, рубають дерево, бажано якщо є чорноклен і відносять його на місце святкування. Туди ж приносять солом'яну ляльку... в стрічках, у намисті, – ця лялька і називається Купала. Дівчата співають пісні:

Прийшлося дівці за Дунай плевти
Іване Іванечку!
Всі дівки перепливали,
А сиріточка утонула.
Дішли слухи до мачухи
Да не жаль мені дочки
Да не дочки – падчерки...»
[39, арк. 8 зв.-9].

Далі С.Д. Ніс розписує сценарій святкування Купала: «на горбі сидять парубки, балакають собі. Дівки стоять осторонь у купці. Парубки: А йдіть лиш до гурту! Якого чорта самі стоїте! Ідуть – парубки з дівчатами граються, боряться, той пісні наспівує, той танцює; дівчата регочуть, плетуть несенитницю. Дівчата! Ай діть лиш купальної заспіваємо. Дівчата та хлопці співають. Далі приносять соломи, яку у клуні набирають, запалюють і давай скакати аж іскри сиплються... Дівчата і хлопці у вінках скачуть» [77, арк. 110-110 зв.].

Серед найдавніших обрядів у цей день Степан Ніс називає таке повір'я, що саме на Івана Купала треба збирати лікарські трави, оскільки саме в цей день вони мають найбільш дієву силу сцілення від багатьох хвороб.

Серед родинної обрядовості етнограф приділяє увагу весільним обрядам, народженню дитини, хрестинам, похорону та поминальним обрядодіям. Степан Ніс записав чимало весільних традицій та обрядів, які живуть у народі. Зокрема, він так описує українську наречену: «Вона дівка середня, несмішлива, робоча, вона і сім'я дасть пару волів з возом і з ярмом, корову, кобилу і десяток овець» [77, арк. 100]. Ніс розписує увесь процес сватовства до нареченої: спершу йдуть старости, потім кличуть парубка, -

чи вподобає нашу дівку? Після першого відвідування дівчини старости йдуть, проте на другий день повертаються. Йдуть до клуні, придивляються, йдуть у хату. Мати нареченої пригощає горілкою: «Прийди ж ти свахо до мене, побалакаємо, скільки ти серпанків братимеш да хусток... договори зробили узяти хусток десять». Далі «хліб замінили на хліб» і в суботу йшли за рушниками. Побрали рушники та вінчалися у неділю; приїхали додому, неділю підождавши давай весілля гулять [77, арк. 100-100 зв.].

Торкається С.Д. Ніс і теми про народження дитини, хрестини та подальше виховання:

Ой у полі да ялина стояла (2)
Під ялиною кровать тесовая (2)
На кроваті перина пуховая
А на тій перині породілля лежала (2)
Та з матінкою всю ніч розмовляла
Моя матінко, та не буду ж я жива (2)
Болить у мене живіт і спина (2)
Моя донечко, да не бійся – незабаром
Прийдуть до тебе подружки з узваром (2)
А бабусенька з м'ясними пирогами
А кумасенька – з білими рукавами.
[11, арк. 65 зв.-66].

У день хрестин приносять хрещеному батькові сім пиріжків, матері червоні чоботи, а мати й батько дарують хрещениці овечку [77, арк. 106].

Степан Ніс наводить поширені колискові, які мати співає дитині:

Ой спи, дитя до обіда,
Покиль мати з міста прийде,
Да принесе три квіточки:
Ой первую – зросливую,
А другу – сонливую,
А третю – щасливую.
Ой, щоб спало, - щастя знало,
Ой, щоб росло, - не боліло,
На серденьку не кволіло.
[56, арк. 25зв.-26].

Степан Ніс наводить пестливі слова, якими мати звертається до дитини: « Ти ж мій узличок, ти ж моя ясочка, ти ж моя рибонька, ягідка, зіронька, ти ж моя втіха...» [12, арк. 26].

Серед виписаних С.Носом обрядів присутні «проводи», коли «старі на могилках качаються, плачуть і горілку п'ють» [77, арк. 108]. Вчений пише, що «на могилках поминають дідів, бабів, і всіх родичів померлих» [77, арк. 108]. В храм несуть «всякому хліб і сіль не закритий... чи продасть що, чи купить, без могоричу не можна». І далі етнограф пише, що коли поминають на могилках, то беруть сало, паляницю, кварту горілку, яйця [77, арк. 106]. На поминальну суботу, - зазначає С.Ніс, «треба мати при собі три паляниці, курицю, пиріжки» [77, арк. 100 зв.].

У праці під назвою «Народні обряди» етнограф розписує, як проходить похорон і як дотримуються визначених обрядів на «третини» та «дев'ятини»: «На третій день збираються поминати: напичуть паляниць, в мисочку рибку покладуть, а в скромний – курицю. В цей день збирається сусідів 5-6, попа звуть, несуть їжу до церкви: паляницю, рибу, пиріжки...» [77, арк. 101]. Ще треба гривню грошей, чвертку горілки; куми йдуть – хліб несуть, як кума жінка- так по чарці випивають, а як дівка, то з кумом, а остання горілка попу [77, арк. 101 зв.]. Етнограф пише, що якщо хтось хоче відправити панахиду, треба принести «три паляниці, курку, меду, попу гривню грошей, дяку п'ять коп., а паламарю 2 шаги» [77, арк. 109 зв.]. До дев'ятого дня душа небіжчика знаходиться коло образів, а потім душу проводжають ... [77, арк. 101].

Отже, питання календарної та сімейної обрядовості завжди було у полі зору Степана Носа. В працях етнографа наявні обряди святкування Різдва, Великодня, Івана Купала та інших свят. Він збирав, записував та вивчав народні традиції, які побутували протягом багатьох століть. Серед родинної обрядовості етнограф приділив найбільшу увагу народним звичаям сватовства, проведення весілля, народження дитини, хрещення, проводів та похорону. Він знав народні обряди не за переказами, а сам брав

уасть у святкових та сумних обрядодіях, зберігав варіації святкування різних подій та намагався донести їх до нащадків, що, загалом, йому вдалося.

4.2 Народна пісенна творчість та віршований матеріал

У вірші Івана Франка «Чим пісня жива?», який вперше був надрукований у журналі «Зоря» під заголовком «Признання» [165], є такі слова: «В пісні те лиш живе, що життя дало», а М.Гоголь у статті «Про малоросійські пісні» сказав: «Пісні для Малоросії – все: і поезія, і історія, і батьківська могила» [148, с. 16]. І це дійсно так. Пісенна творчість – складова художньої культури українського народу, вона увійшла в життя і побут, стала органічним компонентом повсякдення: у свята і будні, у щасливі і радісні моменти життя і під час сумних подій.

Народна пісня закарбувала нашу історію, її джерела невичерпні, на народних піснях виросли покоління свідомих українців, з нею йшли у бій захищати від ворога свою Вітчизну, працювали на полях, збираючи урожай, з піснею в останній шлях проводжали народних героїв... І саме пісня виступала і виступає духовною ознакою національної ментальності українців.

В пісні знайшли відображення різні прояви життєдіяльності людини, її матеріальні і духовні потреби, соціальні відносини та історичні події, реалії сімейного та громадського побуту, світоглядні та релігійні уявлення, моральні та естетичні ідеали та інші аспекти людського буття.

Усна передача поміж людьми текстів пісень є своєрідною формою духовної комунікації, витoki якої сягають давніх часів. Пісенна творчість тісно пов'язана з обрядовою культурою, народними звичаями, загалом естетичними потребами спілкування, співчуття і реалізації особистих настроїв і уподобань. Характерною ознакою народної пісні є втрата у межичасі прізвища її автора, часу і місця створення, спонукальних мотивів і загалом історичного контенту появи даного твору. Отже, з'являються

різновиди (варіанти, інтерпретації, редакції) пісень. Їхня варіативність ніякою мірою не впливає на цінність і побутову популярність пісні в різних місцевостях; навпаки, це є прикметною ознакою пісенного твору і стосується як віршованих, так і прозових (оповідних) пам'яток. Велику роль у переданні тексту, сюжетних ліній твору і мовної специфіки відіграє пам'ять як ключова категорія в усній народній творчості. Саме тому побутує думка, що «фольклор є мистецтвом пам'яті» [340, с. 565].

С.Д. Ніс усе життя захоплювався українською народною пісенною творчістю, збирав, записував, виконував і, частково, публікував українські пісні у збірках А. Метлинського, П. Чубинського, М. Драгоманова та інших етнографів та істориків. Він з дитинства чув українські народні пісні, в яких жили історія і традиції народу; з студентських років опікувався їх збереженням для майбутніх поколінь.

Серед його етнографічно-фольклорного спадку залишилися десятки томів, в яких сотні записаних ним народних пісень. Про його ґрунтовні знання народної пісні свідчить і той факт, що він використовував їхні тексти у багатьох своїх творах, перемешовуючи прозовий фольклор з народно-поетичним.

В опублікованих творах Степана Носа, в його особовому фонді АНФРФ ІМФЕ та у справах різних фондів ІР НБУВ зберігаються записи пісень, зафіксовані власноруч С. Д. Носом та переписаних для нього іншими особами.

Задля дослідження пісенного наративу вважаємо за доцільне традиційно систематизувати усі зібрані етнографом пісні за видовими групами, поклавши в основу змістово-тематичний принцип: а) історико-героїчні; б) соціально-побутові; в) ліричні («коханські»); г) тужливо-сумні; д) жартівливі.

Як правило, тексти пісень С.Д. Ніс подає без нотного супроводу, інколи зазначає лише назви пісень, проте подекуди дається поглиблене анотування пісенного матеріалу, де вказується, наприклад: «партитура для

ансамблю в складі скрипки, альту, контрабаса, кларнета і флейти; партії для струнного квартету» [86, арк. 1]. Чіткої систематизації пісень у записах С. Носа немає. Трапляється, що пісня не має цілісного викінченого тексту, а закінчується фразою «далі забув».

До *історико-героїчних* ми відносимо цикл патріотичних пісень про героїчну боротьбу українців за свободу своєї країни, про любов до України, козацькі пісні про минуле солдатське життя, про участь у військових баталіях, невольничі пісні.

Сам термін «історичні пісні» одночасно ввели до наукового обігу І.І Срезневський в альманасі «Запорожская старина» (1833 р.) та М.В. Гоголь у статті «О малороссийских песнях» (1834 р.) [148]. Часто такі пісні мають героїко-патріотичне спрямування і не аби-яке виховне значення [318, с. 9]. До цієї групи слід віднести і вірші суто історичної тематики, автором деяких з них з великою ступінню вірогідності є С.Д. Ніс. Про це свідчать рукописи з правками етнографа у віршах «Махмет–Гірей», «Воєвода Кисіль», «Переяслав», «Берестечко» та ін. Створені вони 1890 р. за підписом «Пан-Степан, на Десні». Не дивлячись на серйозність теми, про що свідчить назва віршів, написані вони, за словами С.Д. Носа, як «летучки-искорки» [134, арк.1] у формі народної балади з елементами стилізації, де присутня історична основа:

Махмет-Гирей аж гриз,
Не то рудую бороду щипав,
Як почув, що Богдан,
Русь-Україну з Москвою звінчав...
Бо чув сарака,
Заскаучав як та собака,
Що півень в тому весіллі...
Аж гриз, не то кусав,
Рудую бороду Крим-Хан...
[134, арк. 1].

Щодо особи Кисіля, то С. Д. Ніс звертається так:

А ти Кисілю воєводо,
Українська ти шкодо
[134, арк. 1 зв.].

Закінчує свій пісенний епос етнограф мужніми словами збурення
вчинками воєводи:

.....
Мов з темряви ночної
Докорище вставає,
За полу посмикає, -
«А що, Кисілю, доставає,
Дивись он Гуща вже палає,
Козацька правда допікає!»
[134, арк. 1 зв.].

Автор тут же робить примітку з поясненням назви «Гуща» - це одне
із сіл, що входило до маєтностей воєводи Кисіля.

У вірші «Переяслав» відчувається іронія у ставленні автора до
відомої події 1654 р.:

При добрій годині
Кумів не обберешся:
І сватів
І послів
З Москівщини
З Турецчини,
З Венгерщини,
І на бенкет
І в родню к Липулі
Хмільницького і в куми
З усіх рук зовуть –
Що злизав те трясця,
Ляхистан добув,
Шию панську зогнув...
[134, арк. 2 зв.].

До історико-героїчної та патріотичної тематики ми можемо віднести
і записані С.Д. Носом пісні, зокрема «Та чумак бурлак воли пасе» [4, арк.
17], «Стоїть гора високая» [84, арк. 11], «Степова могила» [86, арк. 2],

«Пливе човен без весельця» [86, арк. 19] та ін. Всі вони зберігаються у рукописах в архівних фондах. Часто в таких піснях звучить любов до рідного краю, до своєї України. Привертає увагу текст пісні «Думка над Десною», яку пронизує туга за долю України:

По Вкраїні моїй рідній
Тече Дніпр з Десною,
І так тихо, і так мирно
Наче брат з сестрою.

.....
Дніпро брате, - сестро Десно,
Батурин – Полтава!
Загинула ваша воля,
Загинула слава!
[17, арк. 1].

Героїчна тематика присутня в багатьох піснях та віршах, занотованих С.Д. Носом. Особливо часто зустрічаються військові сюжети, захист Вітчизни від ворогів, за що віддали життя молоді хлопці:

Що там три брати рідненьких
Як голубоньки сивеньки
Постреляні та порубані спочивали, -
То там вони спочивали
Що на рани постреляні,
Да порубані,
Дуже знемагали...

.....
Чи не одна нас шабля порубала?
Чи не одна нас пуля постреляла?
Що маю я на собі дев'ять ран – рубані широкі.
А чотири – стреляні глибокі!
[201, с. 30-31].

Низка справ в АНФРФ ІМФЕ зберігає записані С.Д. Носом пісні історичної тематики і вірші різних осіб; на жаль, не завжди можна атрибутувати віршовану пам'ятку, оскільки етнограф, як правило, не зазначає авторства, або хоча б звідси вона взята.

Окрему групу віршованих творів складають переписані поезії Тараса Шевченка: вірші «Все йде все минає...» [83, арк. 15], «До Основ'яненка» [83, арк. 17], «Думи мої, думи мої» [17, арк. 62], «Там десь милий чорнобривий по полю гуляє» [83, арк. 26], «Не слухала стара мати ...» [83, арк. 19] та ін.

Привертають увагу вірші інших осіб. Серед них, зокрема, один присвячений С.Д. Носу. У кінці тексту зазначено «Чернігів». Виходячи зі змісту вірша, можна пропустити, що він був створений у роки перебування С.Д. Носа на засланні у Білозерську або зразу після звільнення. Про це свідчать слова:

... Десь далеко
Вітци рідна хата
Стоїть собі там і сердека
Старусінька мати, -
Мо вигляда свого сина
Вона із чужбини,
А мо тужить плаче вона
А я в москвищини...
[17, арк. 12].

Вся тематика творчості С.Д. Носа цих восьми років заслання пронизана тугою за Батьківщиною, рідною мовою, мріями повернення додому. Закінчується цей вірш словами:

Люблю щиро Україну
До сей години.
В розумі тихую мову
Навчи віршувати,
Тихому нашому слову
Не дай пропадати
[17, арк. 12].

Близьким за змістом, які ми віднесли до патріотичної тематики є вірш датований березнем 1860 р. і підписаний «Ученик 5-го класу Иван Семенович» [17, арк. 62] . До нього, як епіграф, взяті слова Т. Шевченка:

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами,
Нащо стали на папері
Сумними рядами?

Далі йде немов би продовження думки Кобзаря і невідомий учень гімназії пише:

Дума, щире моє серце,
Утікай од мене!
Може буде мені легше
В світі жить без тебе!
Може трохи очуняю
Від злої години,
Як пійду, да погуляю
В бідній Україні!
Мо полегша як побачу
Широкее поле,
Де колись так гарцювали
Козацькї коні.
.....
Серце плаче, як згадаю
Про давнішні літа,
Як Украйну свобожали
Козацькї діти.
Що було – то все минуло
Могили рядами
Тільки й кажуть, що се було
Війна з ворогами
[17, арк. 62].

Звісно, у цій поезії чітко прослідковується вплив Т. Шевченка і намагання автора наслідувати віршам великого поета.

Ще один вірш за підписом М. Гаркун під назвою «До Родини», який пронизаний любов'ю до України:

Нема мені на чужбині
Ні щастя, ні долі
На вік мене посадили
Тепер жить в неволі!

Принудили мене кріпко
Свій край не любити
Одправили на чужбину,
На вік там тужити.
Кріпко мені жалко стане...
За свою родину,
Як згадаю я в неволі
Про свою Україну
[17, арк. 35].
.....

Недаремно героїко-патріотичну тематику вважають безсмертною, оскільки не тільки окремі особистості зазнали поневірянь у чужих краях, а й весь український народ проніс через століття рабства і неволі дороге цінне відчуття любові і туги за свободою своєї країни. Протягом століть були часи, коли Україна втратила не тільки волю, а й територіальну цілісність, але ніколи не схилялась, завжди виборювала і повертала свободу, свої ознаки національного життя. Які тільки заборони не випадали на долю українського народу: забороняли український друк, нищили українську мову, українську пісню, обряди і звичаї, намагалися стерти українську культуру, проте народ і країна вижили, і багато в чому допомагала пісенна творчість, в якій були задовані українські традиції, духовність, національна ментальність.

У віршах «Слово на Вкраїну по-нашому» [17, арк. 13-14] та «Огнем і пожаром горіла Вкраїна» [17, арк. 14-15 зв.], які переписані невідомою особою, на фоні опису мальовничої природи України, де «... сонце вечірнє ярко горить, Дніпро дідусь сивий в мірі біжить... і шелестить очерет з осокою, ніби розмовляє брат з сестрою...», «...ось на пригірку козацьке село, в вишневих садочках тоне воно...» [17, арк. 13] мова йде про важку історичну долю України, коли вороги перетворили нашу землю на руїни, коли «ангел смерті над єю носився, козацька гаряча кров проливалась... всюди трупу людського гори валялись...» [17, арк. 14-15]. Закінчується поезія словами: «Лихая година! Всі її мордували. Терпіла Вкраїна» [17, арк. 14] .

До другої видової групи ми віднесли *соціально-побутові* пісні та вірші, в яких характеризується життя-буття українського народу, наводяться окремі сюжети про тяжку жіночу долю; чумацьке життя, оспівується природа. Всі вони записані власноруч С.Д. Носом, підшиті разом із чернетками (інколи у різних варіантах), схоже, що на папері зафіксований творчий процес віршування: закреслені окремі рядки і поруч записані інші, інколи змінюється ритміка вірша, підбираються окремі слова...

На жаль, багато чого не можна прочитати, що не дає цілісного уявлення про віршовану спадщину С.Д.Носа. Тим не менш, аналіз записаних віршів різної тематики на соціально-побутові теми дає змогу виділити найбільш актуальні: важка кріпацька доля, бурлацькі, чумацькі, солдатські і рекрутські, розбійницькі тощо.

Чимало пісень у записах С.Д. Носа присвячено важкій козацькій долі:

Ой криче, криче
Чорненький ворон, -
При глибокій долині, -
Ой плаче, плаче. —
Козаче, -
Да на чужій Україні,
Ой плаче плаче
Молодий козаче
Да по своїй родині
[28, арк. 6].

Подібна до вище згаданої пісні є ще одна, в якій також йдеться про козацьку долю:

Стоїть явор над водою
На воду схилився
Козак зажурився.
Нахилився на стороньку
Де ти, золотенький

Не журися козаченьку
Ще ти молоденький
Ой, як же мені не хилитись
Вода корінь мие,
Ой, як же мені не журитись
Моє серденько ние
[22, арк. 1].

Подібна тематика прослідковується і у вірші про заповідь козака, який може загинути на чужині:

Казав собі насипати
Високу могилу,
Казав собі посадити
В головах калину,
Будуть пташки прилітати,
Калиноньку їсти,
Будуть мені з України
Приносити вісті
[55, арк. 101].

Загалом козацька та запорозька тематика широко представлена у записах С.Д. Носа. Козаки постають і як військові, які захищають свою землю, і як молоді хлопці, котрі сумують за коханими, які їх чекають вдома, і як веселе товариство, яке вміє і підбадьорити один одного, і посміятися, і підтримати у скруті.

Вчений не групував і не намагався укласти записані ним пісні у тематичні групи, він користувався образною назвою «українська народна пісня» і збирав їх усіх. Проте інколи у своїх записах він робив примітки з вказівкою: «козацькі», «весільні», «веснянки» та ін.

Запорозьку тематику можна продовжити піснею «Ой у лузі пили друзі, пили запорожці», де йдеться про вбитого козака, у якого «тіло кров'ю окипіло, от сонечка вчорніло, а од дощичку змарніло». Закінчується вірш закликом до товариства:

Викопаймо, милі браття
Глибокую яму

Да наробимо милі браття
Самі собі слави
Висиплемо, милі браття
Високу могилу
Так щоб видно браття стало
На всю Україну
[10, арк. 127].

Подібним за тематикою є вірш «Ой з гори сніжок летить, а в долині козак лежить», де також йдеться про загибель козака «... в голові свічка горить, а в ногах труна лежить...»[11, арк. 14 зв.] .

Широко відома народна пісня «Ой не шуми луже, зелений байраче» також є у записах Степана Носа. Відомо чимало її редакцій, одну з яких і записав етнограф:

Ой не шуми луже
Зелений байраче
Ой чого ти плачеш
Молодий козаче
Не рад би я плакати
Плачуть мої очі
Темненької ночі
Сусіди близькі
Вороги тяжкі
Не велять ходити
Дівчат любить
Я дівчину люблю
А люблячи візьму
Я в скорості умру

Ми навели лише перші куплети її задля порівняння із сучасним варіантом побутуючої пісні: Зіставлення представленого тексту пісні у Степана Носа з іншими редакціями свідчить про однакове змістове спрямування, проте наявні помітні зміни і різночитання. У традиційному варіанті, який дійшов до наших днів, пісня звучить так:

Ой не шуми, луже,
Зелений байраче!
Не плач, не журися,

Молодий козаче!
Не сам же я плачу
Плачуть карі очі.
Що нема спокою
Ані вдень, ні вночі.
Сусіди близькії –
Вороги тяжкії:
Не дають ходити,
Дівчину любити.
Я ж буду ходити
І буду любити,
Ще й до себе візьму
Буду з нею жити!
[354].

Чумацька тематика також присутня у багатьох віршах, зібраних і записаних етнографом. Саме «чумацький шлях» як історичну подію пов'язують з торгівцями XV-XIX ст., які були основними превізниками товарів; інколи шлях був довгим і небезпечним, із людськими втратами, бандитськими нападами, крадіжками, що вилилося у народних піснях та віршах:

Ой чумаче, чумаче (2)
Жит'є твоє ледаче
Чом не сієш, не ореш (2)
Чом нерано з Криму йдеш (2)
Всех чумаченьків не ведеш?
Ой я сію, я й орю (2)
І зарани з Криму йду,
Всех чумаченьків веду (2)
Тільки й нема й одного (2)
Товариша й вірного.
Шукав, шукав, не знайшов (2)
Запряг воли та й пішов
Він zostався на Дону (2)
Продає сіль на вагу
Там терези вломились (2)
Товариша прибили...
[11, арк. 12].

Цікава ще одна чумацька пісня, у кінці якої підпис: «Михайло Бобиль»). Ймовірно, він переписав її для С.Д. Носа. У скороченому варіанті вона звучить так:

Ой у полі край дороги Сидить чумак да сумує, Всень сумує і гадає, Що доленьки немає Де ж моя, доле моя! Де ти обзовися? Скажи мені моя нене Чи вернесся ти до мене? Є у мене батько й мати, Ой Боже мій милий! Хто їх тепер стареньких Буде привітати? Кріпко жалко старим, Що я не вертаюсь, Вірно серденьки їх чують Що я загигаю. Уже чумак в ріднім селі Серце його мліє Мов чує щось невеселе Душа холодіє.	Чує всюди дзвонять, І люди шевеляця Чи не мого ж то батька й мати Чи не їх хоронять? Прийшов у двір тихо І єсть, їх не стало!... Тож нещасних в сиру землю Лихо утопило. Піду тільки смерті ждати Бо кого ж мені більш Як не її привітати, Ой далеко край дороги На чистому полі Лежить чумак, той нещасний Без духу без долі [15, арк. 2-3].
---	--

Записи С.Д. Носом пісень соціально-побутового спрямування значні за обсягом та різнобарв'ям тематики. Ми виокремили лише декілька з метою продемонструвати різну проблематику та зміст текстів пісень: про нещасливу людську долю: «Уродила мене мати ...» [11, арк. 23], про невірність дружини або чоловіка: «Як поїхав мій миленький у поле орати» [11, арк. 15], застереження від пияцтва: «Чоловік жінку веде із шинку» [11, арк. 40], про злодіїв та крадіжки як соціальне явище та ін.

Декілька віршованих пам'яток присвячені фактам крадіжок молодих дівчат, доля яких привела на чужину. Прикладом цієї тематики можуть бути пісні, наведені у розвідці «Про Конотіп»:

Ой у Києві да на риночку
Пили Ляхи да горілочку.
Да пили вони, випивали,
Із собою Марусеньку підмовляли:
«Да ходім, Марусенько, з нами,
З нами, молодцями!»
Ой кинця старенька мати,
Аж немає Марусеньки в хаті.
Кинця до комори,
Аж немає ні Марусеньки, ні худоби
«Сини ж мої молодії!
Сідлайте коні воронії,
Да подте шляхом,
Да наженіть Марусеньку з Ляхом!»
Тільки Марусенька братів взріла,
Так на ніженьках зомліла.
«Да брати ж мої молодії!
Да що хочете, те й беріте,
Тільки мене із Ляшеньком не губіте!»
Срібло, злато – все забрали,
Да й Ляшенька зарубали
«Теперь же я не Маруся,
Да нема ж мого Ляха чорноуса;
Теперь же я не вдовиця, –
Нема Ляха-чорнобривця...»
[200, с. 10].

У цій пісні, зокрема, розповідається як від'їжджали з України польські жовніри «на кониках вороненьких» і забирали з собою молодих дівчат:

Ой з-під гаю, з-під ялиноньки,
Їхали жовніри з Україноньки:
То в тонких, то в білих,
То в зелененьких,
На кониках все вороненьких.
Жовнір у хату, - хазяїн з хати.
Став жовнір хазяйку реведовати:
«Чого в тебе, хазяйко, личко біленьке?»
- «Од холодочку, мій жовнірочку!»
«Чого в тебе, хазяйко, ніжки біленькі?»
- «Од черевичок, мій жовнірочок!»
«Чого в тебе, хазяйко, ручки біленькі?»

- «Од рукавичок, мій жовнірочок!»
- «Чого в тебе, хазяйко, уста солоденькі?»
- «Ой од медочки, мій жовнірочку!»

.....
[200, с. 9].

Є цикл пісень, в яких розповідається про злодіїв, які грабували оселі та забирали нажите майно. С.Д. Ніс наводить історію «Про Горкушу та Каханчика», які були злодюжками і дебоширили у місті та передмісті Конотопа. У центрі розповіді факт пограбування Горкушею та його спільниками – Федором Кравченком, Микитою Пікінером, Хмеловським та ін. грабіжниками оселі Парпуриної (Парпурихи),* що була дружиною городничого Базилевича.

Степан Ніс наводить пісню про Горкушу, яка побутувала у народі, проте зазначає, що текст не закінчений, оскільки той, хто йому її розповідав не знає закінчення:

Да хотів Бардак, да хотів Кіндрат,
З Тараном ** зрівняться...
Дала ж йому вража мати
З Горкушею знатьця!
Що в Бардака у Кіндрата
Весь двір на помості,
Наїхали до Бардака
Не веселі гості:
«Здоров, Бардак, здоров, Кіндрат!
Як ти поживаєш?
З далекого краю гості, –
Чим ти їх вітаєш?
Ой чи медом, ой чи вином,
Ой чи горілкою?
Попрощайся Бардак, Кіндрат,
З дітками і з жінкою!»
- «От вам, братця Запорозці,
Грошей по коробці,
Та не ведіть ви Бардака,
В Конотіп в колодці!
[200, с. 15].

*По тексту зустрічаються різночитання: Парпуриха та Пурпуриха

**Таран – смілянський сотник Лубенського полку.

Текст пісні свідчить, що врешті злодіїв зловили і вони мають відповісти за свої вчинки.

Наступну групу в нашій класифікації пісенної та віршованої творчості займають *ліричні (любовні, «коханськіє»)* твори. Треба ще раз підкреслити, що як будь-яка систематизація, ця також є умовною. Особливо це відчувається при висвітленні любовної лірики, оскільки відчуття любові до коханої чи коханого, дітей, батьків, сестри і брата присутнє у піснях і віршах різного змісту і тематики. Тому при обранні віршованих пам'яток до цієї групи ми керувалися класичним підходом визначення «любовної лірики» як особливого жанру пісенної творчості:

Повз двір, де живе мила,
Я проїхав двічі,
Да неразу там не бачив
Голубоньки в вічі.
Затехкало серце в мені,
Як з двором зрівнявся
Дуже бачиться хотілось,
А ж кінь зупинявся.
Да не рано уже було,
Як я мимо їхав,
Оглядався назад довго -
Наче хто кликав.
Так я сам - собі подумав:
Чи й ти так скучаєш?
Коли мене вірно любиш,
То й бачить бажаєш.
Ой як мене вірно любиш, -
Будем жить с тобою -
Цілий вік, моє серденько,
Як риба з водою.
[83, арк. 6].

Ще одна пісня, що привертає увагу, присвячена класичній темі любовної лірики, коли подруга відбила коханого:

Ой не вийся, хмелю, ой не вийся хмелю,
Ти не вись по долині,
Чутно козаченька через три городи,

Що ходить до дівчини.
І дудочку грає, хороше співає,
Що аж серце в'яне.
За тим воно в'яне, за тим воно в'яне,
Що милий двір минає.
За тим він минає, за тим він минає,
Що подружка одбиває.
Дам тобі подружка, дам тобі голубка,
Настанок полотенця.
Не стій з моїм милим, милим чорнобривим
Не край мого серця.
Дам тобі, подружка, дам тобі голубка
Да й ще на рукава, -
Колись була вірна, колись була вірна
А тепер лукава
[83, врк. 4-4 зв].

Є у записах Носа і цикл життєвих ліричних пісень про те, як дівчину віддавали заміж за нелюбого і він її зраджує:

Ой у лузі калина зацвіла
Мене мати за нелюбого отдала
У нелюбого ні динички, ні відра
Ой піду я до сусідочки огня.
А в сусідочки мій милий сидить
Сусідочку за білу ручку держить
Сусідочкі щиру правду говорить
Чув я мила худу правду про тебе
.....
Ой ти милий, людям
Віри не май
[83, арк. 31-36].

Наступна група пісень - *тужливо-сумні*, до яких належать «Чи то Божа мені кара» [83, арк. 7-7зв.], «Шумить, гуде дібровонька» [17, арк. 26], «Чужа доля ходить полем» [17, арк. 11], «Ой, нащо я Боже на світ народилась» [84, арк. 16] «Ой, у полі край могили дівчина співає» [17, арк. 34], які і за змістом, і за спрямуванням різні, проте кожна з них присвячена окремій темі:

Чи то Божа мені кара,
Чи моя недоля,
Чи таке безталаннє,
Чи така вже доля!...
Може доля моя неслась
Людям розділити ,
А той хто ніс – розщедрився
Мині наділити.
Коли – б моя гірка доля
Хоч на час заснула, -
Нехай-би я безталанна
Трохи отдохнула.
Не спить доля, недумає,
За мною витає,
Ніхто не зна невідає,
Ніхто не питає...
[83, арк. 7-7зв.].

До цієї групи можна віднести вірш «Думка», який автор М.Горкун присвятив Степану Носу. Там є такі слова: «Ой у степу широкому, там стоїть могила. На могилу рано й вечір дівчина ходила. Ходить бідна дівчинонька раненько співати, да не буде уже з тою з ким річ замовляти» [17, арк. 34] .

Останню групу віршів та пісень складають жартівливі поезії, в яких з гострим українським гумором висміюються різні потішливі життєві ситуації:

Ой під вишнею,
Під черешнею,
Стояв старий з молодістю,
Як і з ягодию.
І просилася, і молилася
Пустити мене старий діду
На вулицю погулять.
Ой, я сам не піду,
І тебе не пущу,
Хочеш мене старенького да покинути...
.....
Ой ти старий дідуган, ізогнувся як дуга
А я молоденька гуляти раденька
[5, арк. 4].

Під рубрикою «малоросійські» Степан Ніс наводить і таку пісню:

Оченьки як ясочки,
Рученьки білесенькі,
Ноженьки м'якесенькі
Гарная як квіточка,
Любоя як рибочка.
Да і умєєш танцювать,
С Козаками жартувать.
Гей Козаче любесенка,
Мій голубчик сизесенкій,
Потанцюй со мной як можеш,
Пожартуй собі як хочеш,
За твою я процатую,
Все що маєш поцалую,
Усенки чернявиє,
Зубонки перловиє,
Чупчик твой круглесенки,
Да жупан чорнесенки,
Червонная шапочка,
Тая огулярочка.
Коли ж доля то моя,
Так не хай буду твоя
[5, арк.2].

Висвітлення тематичного розмаїття пісенної творчості, залишеної у записах етнографа, хотілося б закінчити віршем Степана Носа, який він опублікував у «Черниговских губернских ведомостях» у 1859 р. і зазначив, що він був створений 1856 р. в Ростові-на-Дону, де Степан Ніс працював лікарем. Назва вірша «На чужині» віддзеркалює почуття Степана Носа, коли він знаходився далеко від рідної домівки і відчував себе самотнім:

Тяжко ж моїй головоньці
На чужій же та сторонці
При лихій же та годинонці,
Що ні неньки, а ні батенька,
Що не маю і порадоньки!
.....
Хіба ж бо я винуватий,

Що не вмію та засягати, -
За чаркою у бесіді,
Товариша та й осуждати;
Чужий шматок однимати
Та над бідним глузувати ...
[188].

Отже, захоплення С.Носом українською народною пісенною творчістю було свідомим і тривало впродовж усього життя. Аналіз його численних записів, щоденникових нотаток, наукових етнографічних праць свідчить про його глибоке розуміння естетики пісенної майстерності та усвідомлення необхідності їхнього збереження як безцінних раритетів народної культури.

Підводячи підсумки проаналізованих пам'яток пісенної та віршованої народної творчості ми можемо констатувати, що Степан Ніс протягом усього життя збирав і записував українські пісні, він не виокремлював і не систематизував їх за будь-якими ознаками, частину публікував у збірках А. Метлинського, П. Чубинського, періодичних виданнях, проте лєвова частка залишилася у рукописах.

Етнограф не проводив будь-якого аналізу змісту цих пісень у своїх записах, припускаємо, що в разі необхідності він обирав пісні потрібної тематики зі своїх записників. Характеризуючи пісенний та віршований наратив, ми згрупували пісні за змістово-тематичним принципом: історико-героїчні, соціально-побутові, ліричні, тужливо-сумні та жартівливі. На чисельних прикладах доведена наявність у працях Степана Носа пісень усіх тематичних груп.

4.3. Українські паремії у творах фольклориста

До групи малого прозового фольклору відносяться паремії – короткі, влучні, лаконічні висловлювання, що в образній формі

відтворюють побутуючі явища та реалії дійсності та усталилися в усній народній творчості.

Традиційними в прозовому фольклорі є прислів'я, приказки, притчі, приповідки, примовки, казки, загадки, вітання, прощання, побажання, прокльони, прикмети, тости, каламбури, скоромовки, афоризми тощо [349]

Пареміографія, як розділ фольклористики, займається збиранням, записуванням (фіксацією), з'ясуванням походження паремій та їхньої художньої природи; пареміологія - є власне наука про прислів'я, їх систематизацію, дослідження, атрибуцію та пояснення. Ці терміни часто вживають паралельно і в українській історичній науці, і в етнології.

Степан Ніс був глибоким знавцем української народної паремії, він використовував їх у своїх працях задля підтвердження якоїсь думки або тези. Найбільш за все етнограф послуговувався прислів'ями і приказками, розмаїття яких вражає своєю кількістю і влучністю у його друкованих та рукописних працях.

Ми систематизували усі записані С.Д. Носом паремії за жанровою ознакою: а) прислів'я та приказки; б) повір'я та прикмети; в) загадки; г) казки.

Перша група - *прислів'я та приказки* налічує найбільшу кількість пам'яток цього жанру, які є у різнопланових дослідженнях С.Д. Носа. Серед актуалізованих етнографом ще за життя є низка паремій, якими вчений послуговувався у своїй творчості, і які віддзеркалюють їхній зміст та тематику.

У праці «Про хвороби і як їм допомогти» [201] автор на початку тексту (в якості епіграфа) наводить таке прислів'я: «Той, хто не чує і не знає, той і помирає...» [201, с. 6], акцентуючи увагу читача, таким чином, на необхідності усвідомлення та дотримання тих порад, пояснень і тлумачень, які дає лікар С.Д. Ніс для того, щоб уникнути захворювань. У цій самій праці наводиться і таке прислів'я: «Без піджоги дрова не горять,

без іскри пожежі не буває» [201, с. 43] . Загалом текст привертає увагу своїми роздумами про життя народу, про хвороби, які бувають у різні пори року, зокрема під час косовиці, у жнива, під час осіннього вітру, дощу тощо. Тут присутні прислів'я: «Прийшов Спас – держи рукавички про запас» [201, с. 44], «Прийшла Пречиста – забрала й старостів нечиста» [201, с. 45], «Стане плоскінь * курить, стануть і півники в грудях співать» [201, с. 51], «Лихо і по дереву ходить» [201, с. 42]. Всі вони стосуються повсякденного життя і здоров'я людини, про яке слід дбати і берегти.

У публікаціях, що були оприлюднені в ж. «Основа», також наявні прислів'я. У нарисі «Хуртовина» [219, с. 66-67], де описується поїздка друзів узимку і йдеться про непогоду і про те, яким шляхом краще їхати, - автор наводить прислів'я: «Хто кругом їздить, той дома ночує» [219, с. 71] , маючи на увазі, що не завжди слід обирати дорогу навпростець; інколи задля убезпеченості і зручності треба об'їхати, - хай це буде довше, проте надійніше.

Загалом, майже у всіх творах, опублікованих у ж. «Основа» наводяться різні прислів'я. Ми зустрічаємо такі: «Добра тая річ, як у хаті піч. Добра тая рада, де щирая правда» [212, с. 29].

Чимало публікацій С.Д. Носа було надруковано на сторінках «Черниговских губернских ведомостей». Там опубліковано нарис про село Понори [207], «Чотири пори годовії» [220], різнопланові інформативні публікації з історичної тематики, українські загадки тощо.

Увагу привертає невеличкий нарис «До пахаря», в якому автор ділиться думками про важку роботу селянина в усі пори року, проте, найважча пора для нього – літо, на яке випадають жнива, косовиця, духота, сонце аж пече ...» [171]. Автор радить пити воду, відпочивати, щоб уберегтися від хвороб.

В цьому нарисі С.Д. Ніс наводить декілька прислів'їв: «Не той молодець, що за водою пливе, а той молодець, що проти води», «Думка

* «Плоскінь»- чоловічі рослини конопель, а також волокно з них.

ген-ген витає, а смерть за плечі хапає» [171]. А на початку тексту він двічі повторює прислів'я «Із щастя та з горя скувалася наша доля» [171] .

Зустрічаються прислів'я і приказки і у праці С.Д. Носа «У всякого народа своя природа», які віддзеркалюють основну ідею і зміст твору. Тут наявне таке прислів'я: «Як Бог не дав розуму, коваль не скує» [214. С. 7]. Перегукуються з ним ще декілька висловлювань, наведених в іншій праці Степана Носа з народної медицини: «Дасть Бог лихо, дасть Бог і розум» [201, с. 30] , або «Як хоче Бог покарати, то перше розум однімає» [16, арк. 163 зв.]. Основну ідею віри у Бога, який може покарати за неправильне або нечесне життя, яскраво уособлює прислів'я «Від серця до Бога – навпростець дорога» [12, арк. 1].

Найбільше цікавих прислів'їв та приказок ми знаходимо у рукописах вченого, що зберігаються в архівах та рукописних відділах бібліотек. Серед них є такі усталені і традиційні, які і сьогодні часто можна почути в різних ситуаціях: «Правда не тонить у воді, не горить у вогні» [12, арк. 78], «Дарованому коню в зуби не заглядають» [3, арк. 26], «Старість не радість» [18, арк. 312], «Яблучко від яблуні не далеко одкочується» [89, арк. 1], «Лінивий двічі робить» [12, арк. 79], «Якою мірою міряєш, такою й тобі одміряється» [16, арк. 164], «Яке коріння, таке й насіння» [89, арк. 1], «Моя хата з краю, нічого не знаю» [95, арк. 56], «Чоловіка по одежі стрічають, а по уму проводжають» [212, арк. 29] та інші. Всі вони живуть і використовуються сьогодні у повсякденні. Поміж такими побутуючими прислів'ями є і менш вживані, які присутні у записах С.Д. Носа: «Літо на зиму робить» [16, арк. 164] , «Добро робиш, доброго й кінця сподівайся» [16, арк. 164], «Не збирай сину худоби, а збери йому розум» [16, арк. 163], «На доброго молодця нема дубця» [45, арк. 50], «Коли свого не жаліти – то хто його буде цінити» [45, арк. 50 зв.] та ін.

Є у записах етнографа і віршовані приказки:

Танцювала риба з раком,
А морковця з пастернаком,

А цибуля з буряком,
А дівчина з козаком
[7, арк. 6].

Або така:

Наш пан піддячний
Любить борщ горячий,
А як голодний,
Так їсть і холодний
[18, арк. 312].

До другої групи ми віднесли досить цікавий і живий жанр народного фольклору, що складає народні *повір'я та прикмети*. Ці прозово-віршовані пам'ятки виросли на багатовікових спостереженнях українців, сформованих на життєвих ситуаціях, знаннях побуту та традицій, які вкоренилися у повсякдення.

Народні повір'я, пов'язані із соціальним, побутовим життям, погодними явищами природи: «Собака качається у снігу – на відлигу» [75, арк. 48], «Мертві і карасі сніться – на дощ» [56, арк. 78зв. 79 зв], «Півні увечері співають – на дощ» [77, арк. 84] , «Пчола грає – на дощ», [77, арк. 83] «Сонце окинулось кругом – завтра вітер буде» [77, арк. 82], «Ворон криче – на вітер» [75, арк. 48] , «Якщо на Мокрини був дощ – осінь буде мокра» [201, с. 43] .

Чимало повір'їв пов'язано з різними соціальними подіями, або життєвими та побутовими умовами та ситуаціями: «Як сорока б'ється у вікно, той дім спустіє» [56, арк. 31 зв.], «Заєць перебіг дорогу – буде нещастя» [56, арк. 31 зв.], «Як паска западе – хто-небудь умре» [56, арк. 73 зв.], «Грім на голе дерево – буде голод на хліб» [57, арк. 118], «Пугач кричить – нещастя буде» [82, арк. 1] .

Чимало народних прикмет пов'язано зі смертю людини: «Як хто умре та дивиться одним оком – значить ще когось потягне за собою» [82, арк. 1] , «Якщо у хаті запахне ладаном – хтось вмере» [82, арк. 1], «Як

мертвого несуть – не можна дивитися у вікно» [62, арк. 15 зв.], «На скупому могила западе» [57, арк. 117] .

Є і власне побутові прикмети, які передаються у родинях: «Ключі не можна на стіл класти, бо буде лайка» [62, арк. 15 зв.], «Не співай за столом, бо буде жінка дурна» [62, арк. 15 зв.], «Не подавай води через поріг, бо не оженишся (або не вийдеш заміж)» [82, арк. 1], «Кіт облизується - гості будуть» [82, арк. 1] .

Цікаві прикмети і повір'я, пов'язані із зовнішністю людини або із частинами людського тіла: «У кого брови зрослися – той щасливий буде» [56, арк. 91], «У кого два вихрі на голові – той буде двічі жонатий» [56, арк. 91], «У кого є родима пляма – той буде щасливий» [56, арк. 91] , «Кінчик носа свербить – у куми візьмуть» [56, арк. 91], «Переносиця свербить – вмере хтось із родичів» [56, арк. 91] .

Присутні у працях С.Д. Носа і повчальні розповіді – притчі, ідеї яких базуються на повсякденних життєвих ситуаціях та спостереженнях. У записах С.Носа залишилися наступні притчі, які етнограф називає «пришті»: «Є в глечики молоко та голова не влізе», «Невідома птиця», «Чоловік та розум». До прикладу:

Хто з миру розумом живе,
Той і в письменстві силу знає...
А наш Іван пісьмо зазнав
Та прямо в пельку пхає, -
Насунув брови і скрививсь,
А далі сів тай засмутивсь:
(бо, бачиш, трохи не вдавивсь):
Що за лиха година ...
[203, арк. 1].

Є притчі прозового жанру, зокрема про жадібність: «Біжить вовк, питає його Бог: Куди вовче біжиш?

– До вдови за поросям!

– Так у неї ж одне!

- Так щоб не було і того» [77, арк. 154 зв.].

Традиційний жанр українського фольклору, що також відноситься до паремій – *загадки*, про які неодноразово писав Ніс і публікував їх у періодиці.

У газеті «Черниговские губернские ведомости» за 1859 р. опублікована розвідка етнографа про українські загадки, які, як вважає етнограф, слід віднести до забав та пустощів, що є формою розваг в години відпочинку і несе одночасно поживу для розуму і для душі. Будь-яка загадка, пише вчений, взята із життя, зі спостережень над предметами фізичного та духовного світу, у формі уявлення і не дивно, що людина намагається знайти ту відповідь, яка послужила приводом для її складання.

С.Д. Ніс пише, що у публікації приводить загадки, які не були опубліковані у виданні О. Сементовського, а записані власноруч етнографом у селі Понори.

Усього наведено 41 загадку з відгадками. От лише деякі з них:

Стоїть півень над водою
З червоною бородою,
Хто йде – не мине,
За борідку ущипне.
(Калина)
[215, с. 168].

Сидить Марушка
В семи кожушках,
Хто на неї гляне –
Той і заплаче.
(Цибуля)
[215, с. 168].

Триста галок,
Та п'ятдесят чайок,
Та п'ятнадцять орлів,
Одне яйце знесли.
(Рік)
[215, с. 168].

Іде віз без коліс,
А дорога без піску,
А батіг без ляску .

(Човен, вода і весло)
[215, с. 167].

Степан Ніс пише, що загадки є необхідним атрибутом у житті людини. Вони змінюються з часом: те, що колись було цікавим, нині викликає іронію, або просто залишається без уваги. У своїх працях він неодноразово використовує латинський термін «perpetuum mobile» - «вічний рух» стосовно людського життя. Етнограф його застосовує і у фізичному плані, і в психологічному по відношенню до ідеалів, яких намагається досягти. Він зазначає, що інколи ми обираємо невірний шлях, поступаємо нерозсудливо, піддаємося бажанням, які заводять нас до суєтної пустоти, ми витрачаємо час без користі: «те, що істинно добре, ми не цінуємо, забуваємо...» [215, с. 165-166]. Степан Ніс пише, що всі забавки під час відпочинку з часом змінюються. Прадіди наші не цікавилися тими іграми, які захоплюють нас, хоча, інколи вони бувають шкідливими і погано впливають на різні боки нашої дійсності. Щодо загадок, то і в минулі часи, і в сучасні, пише С.Д. Ніс, вони є для простого народу приємною розвагою і під час занять, і в години відпочинку [215, с. 166]. Він зазначає, що замислювався над тим, що корисного загадки несуть для душі та для розуму, і прийшов до висновку, що будь-яка загадка з'являється із життєвих ситуацій і тому певною мірою знайомить нас з оточуючим світом. Так, чимало загадок присвячено найбільш важливим елементам людського життя: сонцю, небу, зорям, природним предметам, які відомі з дитинства і супроводжують людину протягом усього життя:

Простелю рогожку,
Посію горошку
І хліба окраець.
(Небо, зорі і місяць)
[215, с. 166].

Стоїть верба над водою,
В воду дивиться .
(Небо)

[215, с. 168].

По-турецьки, по-німецьки говорило,
Кругом хати ходило.
(Сонце)
[215, с. 168].

Одно лежить,
Друге біжить,
Третє кланяється.
(Земля , вода, очерет)
[215, с. 168].

Підводячи підсумки висвітленню ролі загадки в житті людини, Степан Ніс вважає, що «призначення загадок саме раціональне: вони розважають і разом з тим дають поживу для розуму не завдаючи розладу фізичному здоров'ю...» [215, с. 168].

Наступний жанр – казки, які не всі етнологи відносять до пареміології, оскільки вони не за всіма властивостями (наприклад, короткий виклад) відповідають паремії. Проте, вважаємо, що дотично до пареміографії ми можемо віднести і казковий жанр. Цьому є декілька причин: по-перше, казка (особливо побутова), як і прислів'я і приказка, відтворює методом споглядання та художніми засобами реальні загальнолюдські проблеми: добра і зла, кривди і правди, справедливості і підступності тощо; по-друге, характерною ознакою казки, як і інших паремій, є традиційність: в казкових персонажах уособлюються народні уявлення, звичаї, мрії, специфіка оцінки тих чи інших подій; по-третє, тематичне різнобарв'я казок, як і інших паремій, надзвичайно широке: міфічні, фантастичні, сатиричні, героїчні, казки соціально-побутові, сімейно-побутові, про звірів, про птиць, нечисту силу, зміїв, богатирів тощо, що також віддзеркалює народні сподівання, надії, віру у добро.

Казка захоплює своїм сюжетом, фантазійністю і саме тому навіть в образі нереального героя або події є відображення існуючої дійсності.

Відома вчена-етнограф О.Ю. Бріцина пише, що носівські записи казок (їх близько ста) потрапили до багатого зібрання рукописів, нотаток, розвідок І.Я. Рудченка і зберігаються у фондах бібліотеки РАН [255, с. 68]

Народну казку С.Д. Ніс сприймав як жанр усної словесності, поряд із байками, переказами, народними прикметами та ін. видами українського фольклору, які слугують своєрідним джерелом для вивчення народного життя. Етнограф узагальнив їхню цінність як унікального скарбу українського казкового епосу, в якому можна почерпнути і повчальні уроки, і високі морально-етичні ідеали, і пізнати події минувшини. Степан Ніс у своїй спадщині більш за все має побутових казок, таких як: «Чоловік і три сини» [137, арк. 4-9], «Чоловік і вовк» [137, арк. 9 зв.-10 зв.], «Два брати убогий і багатий» [137, арк. 1-2], «Ох» [137, арк. 2-4] та низку коротеньких казок без назв [137, арк. 12-17]. Всі вони датуються записами 1854 р. у с. Понори. На архівній справі, що зберігається в ІР НБУВ є напис рукою П.О. Куліша: «Усього казок 10 от Носа». За тематикою та сюжетними лініями всі вони різні. Казка «Чоловік і три сини» має традиційний для українських народних казок сюжет, коли батько має трьох синів: два з них розумних, а третій дурень. На цій темі розгортається сценарій, за яким відбуваються наступні події: помираючи, батько наказав синам: «як умру, діти, дак щоб ви стерегли мене уночі на могилі. От перву ніч стерегти старшому сину» [137, арк. 4 зв.], далі - середньому і так до молодшого – дурня.

В першу ніч після смерті батька зібрався йти на могилу старший син, а ніч темна, дощ, вітер... Подумав: «Нащо я піду ... ще хтось вб'є, і каже: іди до батька ти, дурню...» Прийшов молодший син «ударив тричі кійком ... от батько і питає: «Се ти, сину Старший? – мовчить. Се ти, сину підстарший? – мовчить. Се ти, дурню? – «Я» – відповідає. От і вийшов батько, да як свиснув молодецьким посвистом, як крикнув молодецьким покриком, от і прибіг кінь - Золота Шерстина, Срібна Шерстина. Каже

батько: От вирви ж ти сину, з хвоста волосину, як треба буде – то й прикажи і прибуде» [137, арк. 4 зв.].

На другу ніч трапилась та сама ситуація: середній син сказав: «Ти брате, не пішов то і я не піду...». І знову відправили на могилу до батька молодшого сина. Знову обізвався батько: «Се ти, сину старший? - мовчить. Се ти сину підстарший? – мовчить. Се ти дурню? – Я тату! І знов вийшов батько із могили. Да як свиснув молодецьким посвистом, да як крикнув молодецьким покриком, так і вродився кінь - Золота Шерстина, Срібна Шерстина; вирви сину волосину із хвоста, як прикажеш, та й прибуде зараз...» [137, арк. 5-5 зв.]. На цьому обривається сюжетна лінія про синів, а вступає інша, яка також є казково традиційною і присутня у багатьох казках: цар оголосив про те, що хто царівну, яка загубилась, приведе... той отримає і худобу царську, і царівну в дружини. І знову почалася боротьба між братами за те, щоб одружитися з царівною.

С.Д. Ніс красномовно описує події, в яких взяли участь старші брати, і як молодший скористався тією «волосиною з хвоста», яку він отримав завдяки батькові, хоча той вже і був у могилі. Зрозуміло, що переможцем вийшов молодший син, у якого людські якості і шана до батьків була набагато вища, ніж у його розумних братів.

Закінчується казка фразою «... тоді цар дурню усю худобу записав» [137, арк. 9 зв.] .

Чимало казок у С.Д. Носа, де основними героями виступають чоловік і жінка. До них ми віднесемо казки «Ох», у якій йдеться про родину, яка мала одного сина і хотіла його віддати на навчання «хоч кравцювать, хоч шевцювать». За сюжетною лінією, через обман та хитрощі, батькові довелося віддати свого сина лісному господарю, якого звали «Ох». Далі йдеться про те, як батько хотів повернути свого сина додому. В казці показані такі людські риси як жадібність, здирство, обман; у казці «Було два брати убогий і багатий» висвітлюється людська вдача,

коли перемагає розум, щирість та кохання. Йдеться у казці і про господарчі проблеми «готування кулішу, добування вогню» тощо [137].

Отже, підсумовуючи фольклорні дослідження С.Д. Носа, ми можемо констатувати, що у працях вченого увага була приділена традиційній календарній обрядовості українців, зокрема святкуванню Різдва у селі Понори, наведенні тексти колядок, щедрівок тощо. Акцентував увагу етнограф також на святкуванні Великодня, Івана Купала та ін. свят.

Яскраво презентовано пісенний та віршований матеріал, який систематизовано за п'ятьма групами: історико-героїчні пісні, соціально-побутові, ліричні, тужливо-сумні та жартівливі. Доведено, що поезії всіх груп наявні у дослідженнях С.Д. Носа.

Характерною ознакою всієї наративістики С.Д. Носа є знання і використання у своїх працях різних за змістом і жанрами паремій: прислів'їв та приказок, повір'їв та прикмет, загадок та казок, якими часто послуговувався етнограф у своїх працях. Наведені жанрові пам'ятки свідчать про глибоке знання вченим українського фольклору, зокрема усної народної творчості.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз етнографічно-фольклорного наративу Степана Даниловича Носа дозволив зробити наступні висновки:

1. Вивчено стан розроблення проблеми, рівень джерельного забезпечення теми та визначено методологічний інструментарій дослідження.

– виокремлено три історіографічні періоди, кожен з яких мав свої особливості: перший – 1850-1917 рр.; другий – 1918-кін. 1980-х рр.; третій – поч. 1990-х рр. – до сьогодні. З'ясовано, що за життя етнографа про нього не було науково-дослідницьких публікацій, проте час від часу з'являлись інформативні повідомлення в газетній періодиці. Після смерті етнографа вийшли друком дві біографічні розвідки: С. Єфремова та Г. Коваленка. Другий (радянський) історіографічний період не відрізнявся увагою вчених до постаті С.Д.Носа. Тільки з другої половини 1960-х рр. з'являються публікації Л. Вікторчука, І. Дудка, О. Коцюби, Г. Боряка в газетній та журнальній періодиці. У 1980-х рр. посилився інтерес науковців до діяльності та наукової творчості етнографа. Виходять друком розвідки І. Ісаєнка, М. Бриль, О. Бріциної та ін. вчених. Активізація вивчення життя та творчості С.Д. Носа припадає на третій історіографічний період. Зазначається, що від поч. 1990-х рр. опубліковано понад 60 різнопланових розвідок, які систематизовані за чотирма групами: 1) довідково-енциклопедичні статті; 2) спеціальні предметно-тематичні дослідження; 3) ювілейні та меморіальні розвідки у періодиці та місцевих (регіональних) виданнях та виступи на конференціях; 4) розвідки, в яких особистість етнографа досліджується дотично, у контексті інших питань. Доведена наявність публікацій усіх визначених груп, проте розпорошених за тематикою та різнопланових за жанром. Підсумовано, що на сьогодні не створено систематизованої аналітичної праці, де б комплексно був досліджений етнографічний та фольклорний доробок вченого;

— охарактеризовано та сформовано комплекс джерел з досліджуваної проблеми, які систематизовані за наступними групами: а) неопубліковані (архівні) матеріали; б) актуалізовані (видані друком) твори Степана Носа в галузі етнографії та фольклористики; в) джерела особового походження: листування, щоденники та спогади етнографа.

Досліджено документи всіх виокремлених груп, констатовано, що джерела з історії життєдіяльності Степана Носа зберігаються в провідних архівних та музейних установах: АНФРФ ІМФЕ, ІР НБУВ, ЦДІАК, ІЛ ВРФТ, ДАЧО, що сукупно складають основу нашого дослідження. Визначено, що найбільша колекція документів (187 справ) зберігається в АНФРФ ІМФЕ і за тематичною ознакою умовно поділяється на комплекси: а) етнографічні матеріали (український національний побут, матеріальна та духовна культура, народознавство, традиції, свята, народний одяг); б) український фольклор (обряди, звичаї, пісні, вірші, прислів'я, повір'я, прикмети, думи, говірки, байки, приказки, казки); в) народна медицина (лікарська справа, ветеринарія, епідеміологія, санітарія, травництво, медична практика земського лікаря); г) українська традиційна кухня, поварське мистецтво, рецепти та технологія приготування національних страв; д) літературні твори з етнографічною тематикою (нарис, розповіді, оповідання). Кожний з них аналізується у дисертації. Встановлено, що джерельна база є достатньо репрезентативною для проведення дослідження;

— визначено методологічні засади роботи, в основу яких покладено загальнонаукові методи пізнання: історизму, об'єктивності, системності, всебічності, комплексності. Використані також і спеціальні міждисциплінарні наукові методи: порівняльно-історичний, історико-хронологічний, біографічний, типологічний, критичного аналізу та синтезу. Етнологічні підходи та методики порівняльного мовознавства, вибіркового обстеження дали змогу оцінити місце С.Д. Носа в культурно-

історичному вимірі, а його праці в контексті досягнень етнологічної науки.

2. З'ясовано життєвий шлях та чинники, що вплинули на формування особистості С.Д. Носа та становлення його світогляду:

– вивчено біографію етнографа, виокремлено шість періодів його життєдіяльності: перший – полтавський (навчання в гімназії, 1839-1848); другий – київський (студентський, 1849-1854); третій – чернігівський (поділяється на підетапи, 1858-1863; 1886-1890); четвертий – час заслання (1863-1872); п'ятий – період мандрівок (з перервами, 1873-1886); шостий – городнянський (1891-1901). З'ясовано, що родовід С.Д. Носа має козацьке коріння, а з кінця XVIII ст. від прадіда Григорія Антоновича рід Носів затверджено у дворянському званні. Досліджено період навчання Степана Носа на медичному факультеті Київського університету св. Володимира, доведено, що вже в цей час студент – медик збирав українські старожитності, записував пісні, прислів'я і приказки, носив українське національне вбрання та організував «Курінь», де збирались патріотично налаштовані українці. Збирали та поширювали українськомовні книжки, створили власну бібліотеку, записували пам'ятки усної народної творчості. Розглянуто професійну діяльність С. Носа в роки Кримської війни, період заслання за обвинуваченням у справі І. Андрущенка, останні роки життя вченого в Чернігові та Городні;

– доведено вплив українського інтелектуального середовища на становлення світоглядних позицій Степана Носа, визначено коло однодумців, науковців, етнографів, письменницької еліти, з якими етнограф підтримував тісні дружні або професійні зв'язки. Проаналізовано листування Степана Носа з П. Кулішем, О.Кониським, М. Вовчком, О.Шишацьким, М. Костомаровим, П. Житецьким, О. Лашкевичем та ін. громадськими діячами, вченими, письменниками. Спілкування з науковою інтелігенцією, їхня творча аура сприяла формуванню життєвої позиції С.Д. Носа, становленню його поглядів та світоглядних орієнтирів.

3. Проаналізовано етнографічну проблематику у творчості Степана Носа. Встановлено, що характерною ознакою його наукових та літературних праць є етнологічна складова, яка пронизує все тематичне різнобарв'я творів письменника. На основі аналізу і характеристики наративного доробку С.Д. Носа виокремлено три основні тематичні групи його праць: народознавча проблематика, народна медицина та лікарська справа, українська традиційна кухня.

– реконструйовано народознавчу проблематику праць С.Д. Носа, виокремлено сюжети, в яких відображаються світоглядні уявлення українців, звичаєва культура, мовний аспект, антропоніми та топоніми, елементи побутового повсякдення тощо. Охарактеризовано змістове насичення творів, підкреслено наявність фрагментів та життєвих ситуацій, в яких яскраво проявляються людські стосунки та характери. Вони виписані автором живою українською мовою, що ще раз підкреслює українськість Степана Носа –зберігача культурного надбання народу;

– досліджено тематику народної медицини та лікарської справи у науковому спадку етнографа. З'ясовано, що протягом усього життя Степан Ніс, як професійний лікар, вивчав цілющі властивості народних ліків, зокрема цікавився травництвом, якостями горицвіту тощо. Доведено, що С. Ніс предметно вивчав передумови появи епідемій (холери, чуми, лихоманки, чахотки), боротьби з ними, описував прості та не дорогі форми лікування та попередження хвороб. Увагу вчений приділяв і лікуванню традиційних побутових хвороб – застуди, болю в горлі, появи ячменю та мозолів, зубному болі, обморожуванню та ін. Він розумівся і на ветеринарії, зокрема лікуванні домашньої худоби, щоб запобігти втраті годувальників на селі. У своїх працях з медицини «Про холеру», «Про хвороби і як їм допомогти» та «У всякого народа своя природа» лікар Степан Ніс дає прості поради, як зберегти здоров'я членам родини і запобігти захворюванням;

– встановлено, що С.Д. Ніс захоплювався традиційним національним кулінарним мистецтвом, збирав рецепти блюд української народної кухні, знав технологію приготування багатьох страв, занотовував все, щоб не загубилося у плині років. У великій за обсягом (95 стор.) праці «Поварство Українське. Народна кулінарія» етнограф дослідив культуру харчування українців, приготування багатьох страв, які вживаються у кожній родині. Першість він надає українському борщу, як найбільш популярній та вживаній страві національної кухні. Йдеться в його працях і про напої українців, зокрема і власного виробництва Степана Носа. Підкреслено негативне ставлення етнографа до шинкарства і кабаків, мета яких «одурманивать» народ, а не піклуватися про його здоров'я. Аналіз сукупного доробку Степана Носа в царині етнографії засвідчує ґрунтовні знання вченого в галузі народознавства, народної медицини, національної традиційної кухні.

4. Досліджено український фольклор у працях Степана Носа, визначено основні тематичні блоки, за якими згруповано наукову спадщину етнографа:

– проаналізована календарна та сімейна обрядовість у творчості С.Д. Носа, з'ясовано, що вчений докладно описав процес святкування Різдва у с. Понори, навів тексти колядок та щедрівок, які побутували в цьому регіоні, зокрема пісню «Як зіздуносять». Серед весняного обрядового циклу увагу приділено святкуванню Великодня, що уособлює Воскресіння Ісуса Христа. Етнограф наголошує на родинному факторі цього свята, підкреслює, що за батьківським столом збирається уся сім'я. Літній обрядовий цикл представлено описом святкування Івана Купала. Представлена у працях С.Д. Носа і сімейна обрядовість. Автор наводить чимало весільних пісень, торкається обрядів сватовства, народження та хрещення дитини, проводів, похорон;

– систематизовано народно-пісенний та віршований матеріал та згруповано його за тематичним принципом: а) історико-героїчні пісні; б)

соціально-побутові; в) ліричні («коханські»); г) тужливо-сумні; д) жартівливі. Встановлено, що, як правило, текст пісень С.Д. Ніс подає без нотного супровіду, інколи зазначає лише назви пісень, а зрідка наводить музичний ряд пісні. Чіткої ситематизації пісень Степан Ніс не залишив, трапляється, що пісня подається без початку або закінчення;

– розглянуто українські паремії у працях етнографа та виявлено, що найбільше С.Д. Ніс послуговувався українськими прислів'ями та приказками, яких чимало як у його творах, так і рукописних записах. Аналіз паремій за жанровою ознакою спричинив до їх поділу на чотири групи: а) прислів'я та приказки; б) повір'я та прикмети; в) загадки; г) казки. Їх ситемне вивчення доводить, що етнограф був знавцем української паремії та користувався ними як у своїй творчості, так і повсякденному житті.

Отже, проаналізовані опубліковані праці та рукописи лікаря за фахом та етнографа за покликом Степана Даниловича Носа доводять їх наукове значення та цінність для сучасного розвитку етнологічної науки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ

**Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту
мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського НАН України (АНФРФ ІМФЕ)
фонд 2. Ніс Степан Данилович**

1. Спр.3. Нос С.Д. Пісні (без мелодій), вірші, казки, сцени з народного побуту та ін. 1851-1878 рр. Рукопис. – 136 арк.
2. Спр.4. Нос С.Д. Етнографічні матеріали (про мову, побут, одяг, обряди, весілля, господарство тощо). 1852-1864 рр. Рукопис. – 215+55 арк.
3. Спр.5. Нос С.Д. Етнографічні матеріали (щоденник) обряди, медицина тощо. 1853 р. Рукопис. – 41 арк.
4. Спр.6. Нос С.Д. Пісні (без мелодій). 1853-1885 рр. Рукопис. – 20 арк.
5. Спр.7. Нос С.Д. Пісні (без мелодій). Весільні, веснянки, побутові тощо. 1853-1893 рр. Рукопис. – 120 арк.
6. Спр.8. Нос С.Д. Історичні матеріали (виписки, нотатки, листи тощо), вірші (історичного характеру), народна культура та ін. 1854 р. Рукопис. – 85 арк.
7. Спр.9. Нос С.Д. Етнографічні матеріали (народні звичаї, повір'я, народний побуд, матеріальна культура тощо). 1854 – 1855 рр. Рукопис. – 252 арк.
8. Спр.11. Нос С.Д. Поварство українське. Народна кулінарія. 1854 р. Рукопис. – 95 арк.
9. Спр.12. Нос С.Д. Різне (список книжок тощо). 1854 р. Рукопис. – 16 арк.
10. Спр.14. Нос С. Д. Народні пісні (без мелодій). 1856-1862 рр. Рукопис. – 175 арк.

11. Спр.16. Нос С.Д. Народні пісні (без мелодій). 1857-1886 рр. Рукопис. – 115 арк.
12. Спр.17. Нос С.Д. Різні етнографічні матеріали. 1858-1863 рр. Рукопис. – 219 арк.
13. Спр.20. Нос С.Д. «О лицах, принадлежащих к фамилии Нос (18 столетия). Историческая заметка». 1859 р. Рукопис. – 7 арк.
14. Спр.22. Нос С.Д. «О народной медицине южноруссов и об употреблении народом горицвету (Adonis Vernalis) против серьёзных скоплений в брюхе (водянки)». 1859 р. Рукопис. – 16 арк.
15. Спр.23. Нос С.Д. Пісні (без мелодій), вірші 1859 рр. Рукопис. – 40 арк.
16. Спр.25. Нос С.Д. Народная медицина. 1859-1874 рр. Рукопис. – 202 арк.
17. Спр.26. Нос С.Д. Вірші (різних осіб). 1859-1891 рр. Рукопис. – 73 арк.
18. Спр.27. Нос С.Д. Різні замітки, нотатки, записи пісень тощо. 1860-1863 рр. Рукопис. – 358 арк.
19. Спр.28. Нос С.Д. Різні нотатки з філософії, медицини тощо. 1860-1869 рр. Рукопис. – 380 арк.
20. Спр.29. Нос С.Д. Пісні (без мелодій) тощо. 1860-1878 рр. Рукопис. – 53 арк.
21. Спр.31. Нос С.Д. Пісні (без мелодій). 1860 рр. Рукопис. – 8 арк.
22. Спр.32. Нос С.Д. Вірші, пісні (без мелодій). 1860-1892 рр. Рукопис. – 18 арк.
23. Спр.33. Нос С.Д. Різні нотатки та оповідання. 1861-1882 рр. Рукопис. – 127 арк.
24. Спр.35. Нос С.Д. Етнографічні матеріали (про народні погляди та хвороби умови життя; народна медицина тощо). 1863-1872 рр. Рукопис. – 162 арк.

25. Спр.37. Нос С.Д. Різні нотатки. 1864-1867 рр. Рукопис. – 232 арк.
26. Спр.38. Нос С.Д. Різні нотатки і замітки. 1864-1886 рр. Рукопис. – 276 арк.
27. Спр.39. Нос С.Д. «Врачебный характер города Белозерска (Новгородской губ.) и его окрестности уезда». Нарис. 1866 р. Рукопис. – 30 арк.
28. Спр.42. Нос С.Д. «Картинки з пожалю з посміху (по-нашому). Вірші. 1868-1869 рр. Рукопис. – 20 арк.
29. Спр.43. Нос С.Д. Нотатки з питань етнографії тощо. 1868-1869 рр. Рукопис. – 229 арк.
30. Спр.44. Нос С.Д. Різні нотатки. 1869 р. Рукопис. – 285 арк.
31. Спр.46. «Данько Грабина». Повість. 1869-1877 рр. Рукопис. – 116 арк.
32. Спр.48. Нос С.Д. Різні нотатки. 1870 р. Рукопис. – 195 арк.
33. Спр.49. Нос С.Д. Етнографічні матеріали. (про суть етнографічної науки, звичаї, повір'я, легенди, тощо). Різні нотатки і замітки. 1870-1871 рр. Рукопис. – 92 арк.
34. Спр.59. Нос С.Д. Різні нотатки. 1871-1874 рр. Рукопис. – 235 арк.
35. Спр.60. Нос С.Д. Різні нотатки. 1872 р. Рукопис. – 130 арк.
36. Спр.61. Нос С.Д. Різні нотатки, замітки, пісні. 1872-1885 рр. Рукопис. – 342 арк.
37. Спр. 63. Нос С.Д. Народна кулінарія. 1874 р. Рукопис. – 349 арк.
38. Спр. 64. Нос С.Д. Етнографічні матеріали (про одіж, житло, господарське знаряддя). 1874. Рукопис. – 211 арк.
39. Спр.66. Нос С.Д. Нотатки етнографічні 1874-1875 рр. Рукопис. – 16 арк.

40. Спр.67. Нос С.Д. Етнографічні матеріали (Народні свята, обряди, народна медицина). «Брульоны этнографических последований». Часть этого писания вошла в состав «Путешествия к родному пепелищу». 1874-1876 рр. Рукопис. – 71+2 арк.
41. Спр.68. Нос С.Д. Різні нотатки і замітки (Мелкие заметки «искорки»). 1874-1875 рр. (в с. Понорах). 1874-1876 рр. Рукопис. – 79 арк.
42. Спр.69. Нос С.Д. Матеріали з народної медицини (про збір лікарських рослин). 1875 р. Рукопис. – 10 арк.
43. Спр.70. Нос С.Д. «Из заметок судебного медика. Судебно-медицинская практика (Ярославск. губернк.)». 1876 р. Рукопис. – 9 арк.
44. Спр.71. Нос С.Д. «По части эпидемиологии. Бассейн Белозерский. Цикл болезней перемежающих. Трясучка». Нарис. 1876 р. Рукопис. – 6 арк.
45. Спр.74. Нос С.Д. Різні нотатки. 18766-1877 рр. Рукопис. – 288 + 264 арк.
46. Спр.77. Нос С.Д. Нотатки з лікарських питань 1877-1879 рр. Рукопис. – 84 арк.
47. Спр.80. Нос С.Д. Різні нотатки та замітки 1878-1880 рр. Рукопис. – 357+380+256 арк.
48. Спр.81. Нос С.Д. «Из уездной перспективы». Замітки про санітарний стан в місті Люцин. 1879 р. Рукопис. – 4 арк.
49. Спр.85. Нос С.Д. «Об отделах сельской медицины» (Себежский уезд (Витебской губ.) в медико-топографическом отношении. К годовому отчету 1879 р.). 1980 р. Рукопис. – 6 арк.
50. Спр.90. Нос С.Д. Різні замітки. 1881 р. Рукопис. – 8 арк.
51. Спр.92. Нос С.Д. Нотатки про побут. 1883 р. Рукопис. – 11 арк.
52. Спр.97. Нос С.Д. «Несколько слов по поводу водобоязни». Стаття. 1886 р. Рукопис. – 4 арк.
53. Спр.104. Нос С.Д. «Что делать страждующим от нарастания мозолей на ногах?» Стаття. 1889 р. Рукопис. – 4 арк.

54. Спр.110. Нос С.Д. «Перли народного лікування». Народна медицина. 1893. Рукопис. – 60 арк.
55. Спр.111. Нос С. Д. «Перли народного лікування». Народна медицина. 1893 р. Рукопис. – 8 арк.
56. Спр.117. Нос С.Д. Етнографічні матеріали (про побут, звичаї, народна медицина). Без дати. Рукопис. – 268 арк.
57. Спр.118. Нос С.Д. Етнографічні матеріали (про побут, звичаї, народна медицина). Без дати. Рукопис. – 242 арк.
58. Спр.121. Нос С.Д. «Данько Грабина». Повість. Без дати. Рукопис. – 146 арк.
59. Спр.122. Нос С.Д. Байки, вірші. Без дати. Рукопис. – 75 арк.
60. Спр.123. Нос С.Д. Вірші. Без дати. Рукопис. – 5 арк.
61. Спр.127. Нос С.Д. Вірші-гуморески, байки. Без дати. Рукопис. – 29 арк.
62. Спр.129. Нос С.Д. Етнографічні матеріали. – «Путешествие к родному краю» (Диссертация на магистра русского народоведения этнографии). Без дати. Рукопис. – 116 арк.
63. Спр.137. Нос С.Д. «О падении скота в Черниговской губернии». Без дати. Рукопис. – 12 арк.
64. Спр.144. Нос С.Д. Нотатки про медицину. Без дати. – 1 арк.
65. Спр.145. Нос С.Д. «Гражданская тоска в смысле душевной болезни». Стаття (2 прим.). Без дати. Рукопис. – 4 арк.
66. Спр.147. Нос С.Д. «По части эпидемиологии. Белозерский бассейн». Нотатки. Без дати. Рукопис. – 4 арк.
67. Спр.148. Нос С.Д. «Вплив матеріальних і побутових умов та середовища на захворювання» (Конкретний розгляд на прикладі Себежского повіту Вітебської губернії). Нарис. Без дати. ХІХ століття. Рукопис. – 14 арк.
68. Спр.149. Нос С.Д. «Простонародный сборник лекарственных и хозяйственных растений». Стаття. Без дати. Рукопис. – 7 арк.

69. Спр.150. Нос С.Д. «Цветник». Нотатки про трави. Без дати. Рукопис. – 27 арк.
70. Спр.151. Нос С.Д. «Цветник 68 травам, к чему какая годна – от мудрецов» (копия з рукопису). Автор дійсний член Ярославського комітету А. Фенютін. Без дати. Рукопис. – 5 арк.
71. Спр.152. Нос С.Д. «О народности в медицине». Нарис. Без дати. Рукопис. – 20 арк.
72. Спр.153. Нос С.Д. Про мозолі. Стаття. Без дати. Рукопис. – 3 арк.
73. Спр.154. Нос С.Д. «Записки о земской медицине». Нотатки. Без дати. Рукопис. – 14 арк.
74. Спр.155. Нос С.Д. «Последнее слово остается науке: Врач о кабаке». Стаття. Без дати. Рукопис. – 6 арк.
75. Спр.158. Нос С.Д. Матеріали (нотатки про обряди, кулінарію, одягу тощо). Без дати. Рукопис. – 49 арк.
76. Спр.159. Нос С.Д. Етнографічні нотатки (обряди тощо). Без дати. Рукопис. – 17 арк.
77. Спр.160. Нос С.Д. Етнографічні та фольклорні матеріали (обряди, звичаї, повір'я, народна медицина, матеріальна культура, казки тощо). Без дати. Рукопис. – 159 арк.
78. Спр.161. Нос С.Д. Одяга і місцеве убрання українців. Етнографічні нотатки. Без дати. Рукопис. – 8 арк.
79. Спр.162. Нос С.Д. Етнографічні матеріали (народне приміщення). Без дати. Рукопис. – 4 арк.
80. Спр.163. Нос С.Д. Народна медицина. Без дати. Рукопис. – 2 арк.
81. Спр.164. Нос С.Д. Кулінарія (їжа). Без дати. Рукопис. – 6 арк.
82. Спр.167. Нос С.Д. Забобони. Без дати. Рукопис. – 1 арк.
83. Спр.171. Нос С.Д. Пісні (без мелодій), вірші. Без дати. Рукопис. – 26 арк.

84. Спр.172. Нос С.Д. Пісні (без мелодій). Без дати. Рукопис. – 20 арк.
85. Спр.173. Нос С.Д. Пісні (без мелодій) тощо. Без дати. Рукопис. – 14 арк.
86. Спр.174. Нос С.Д. Народні пісні (мелодії з текстами; партитура для ансамблю в складі скрипки, альту, контрабаса, кларнета і флейти; партії для струнного квартету). Без дати. Рукопис. – 9 арк.
87. Спр.175. Нос С.Д. Зразки пісень різних циклів. Без дати. Рукопис. – 7 арк.
88. Спр.178. Нос С.Д. Перелік пісень тощо. Без дати. Рукопис. – 36 арк.
89. Спр.179. Нос С.Д. Приказки. Без дати. Рукопис. – 1 арк.
90. Спр.180. Нос С.Д. Казки. Без дати. Рукопис. – 4 арк.
91. Спр.181. Нос С.Д. Заголовки казок. Без дати. Рукопис. – 3 арк.
92. Спр.182. Нос С.Д. «Відгадайте, хто розумний, а хто дурень. Билиця Миколи Цвіта. Хутор Миколаївка». Розповідь. Без дати. Рукопис. – 6 арк + 1^а.
93. Спр.186. Нос С.Д. Листування. Без дати. Рукопис. – 4 арк.
94. Спр.187. Нос Степан Данилович. Фотокопія. – 1 арк.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України

ім. В.І. Вернадського

(ІР НБУВ)

фонд І. Літературні матеріали

95. Спр. 308. Нос С.Д. Перший збірник творів (є історія Конотопа). Ориг. окремі статті. 1859-1885 рр. – 243 арк.
96. Спр. 309. Нос С.Д. Другий збірник творів і усяких записів. 22). Людські обычаи «Разные заметки из сферы окружающей жизни, веденные в форме дневника в Таганроге с 12 января 1855 по 7 февраля 1856, а потом

в Ростове по 14 марта 1857. Такого же рода заметки в Харькове с 24 апреля 1857 г. по 20 мая того же года, в Понорах с 25 мая 1857 г. по 30 марта 1858 г.». 30). Изложены отдельно в тетрадь в виде приложения: а) Родственная линия посов. 9 стр. исписаны в одного боку. б). О себе. в). Обстрел Таганрога. г). О гладком. д). О себе. е). Анекдот о Николае I. ж). Кобзарі. 1855-1858 pp. 197 арк.

97. Спр. 310. Нос С.Д. Третій збірник творів. 31). Пословиці. Богатство натури г. Чернигова. 32). Свобода крпаку. 33). Етнографія. 34). Думка на Самоти. 35). Етнографія. 36). Людський норів. 37) Етнографія. 38). Дума на Самоти. 39). Етнографія. 40). Дума на самоти. 41). Етнографія. 42). Дума на самоті. 43). Етнографія. 44). «Вдача людська». 45). Етнографія. 46). Етнографія. 47). Наші люде. 48). Етнографія. 49). Наші люде. 50). Родини і Хрестини. 51). Ранговое устройство. 52). Наші люде. 1858-1860 pp. 208 арк.

98. Спр. 311. Нос С.Д. Четвертий збірник творів. 53) Чумацький табур. 54) Ой Боже наш Боже, що та любов може. 55) На хуторі у Сидора Корнійовича Репетька. 56) На хуторі у Григорія Івановича Дрички. 57) Всяке місто иміє своє добро. 58) Багата кутя. 59) Сосипат Никифорович Денинков. 60) Про те як названі хрестияни Никон и Федор. 61) Привісти старого Цимбала. 62) Про Гриця Мірошника. 63) Привісти старого Цимбала. 64) Голуб – Турман. 65) Є в глечіку молоко, та голова не влізе. 66) Недовідома птиця. 67) Чоловік та розум. – 213 арк.

99. Спр. 821. Нос С.Д. Етнографические рассказы о Конотопщине. Копія. 1860 г. Чернигов. - 20 арк.

100. Спр. 822. Нос С.Д. Етнографические очерки праздников. Копія. 1859 с. Поноры. – 6 арк.

101. Спр. 823. Нос С.Д. «Різдвяні святки» (етнографічний нарис). Копія. – 6 арк.

102. Спр. 824. Нос С.Д. «Різдвяні святки». Копія. с. Понори. - 10 арк.

103. Спр. 833. Нос С.Д. Пришти: «Є в глечику молоко та голова не влізе», «Невідома птиця», «Чоловік та розум». Копія. – 17 арк.
104. Спр. 832. Нос С.Д. «Голуб-турман» (оповідання). Копія. 1867 р. - 22 арк.
105. Спр.1563. Ніс С.Д. Весільні пісні записані на Чернігівщині. 80-ті рр. ХІХ ст. – 58 арк.
106. Спр.1603. Ніс С.Д. Записки українських пісень. 2-га пол. ХІХ ст. – 226 арк.
107. Спр. 11236. Нос С.Д. Лист Герасимовській П.Д. 20 вересня 1860 р. м. Городня. – 2 арк.
108. Спр. 23918. Нос С.Д. Кримському А.Ю. Лист 27 січня 1926 р. Київ. – 1 арк.
109. Спр. 48644. Нос С.Д. Житецькому Павлу Івановичу. Письмо. – 1 арк.

**фонд ІІІ. Комплексний фонд «Листування: Зібрання листів
видатних діячів науки, культури і освіти ХVІІ – ХХ ст.»**

110. Спр. 9559. Нос С.Д. Лашкевичу О.С. листопада 17, 1889 р. з Чернігова в Київ. – 2 арк.
111. Спр. 9794. Нос С.Д. Лазаревському О. Лист 29 жовтня 1890 р. з Чернігова в Київ. 2 арк.
112. Спр. 10045. Лазаревський О. [...] Лашкевичу О. [...] Лист [...] березня 1888 р. Київ. – 1 арк.
113. Спр. 15718. Нос С.Д. Лучицькому Івану Васильовичу . Открытка. 10 октября 1890 г из Бобровиц в Киев.
114. Спр. 53576-53578. Лазаревський Олександр Матвійович – Левицькому Оресту Івановичу. 20 червня 1898 р. – 13 липня 1898 р. 3 [...] в Київ. 3 листівки.

115. Спр.69985. Чубинский П[авел] [Платонович] [Кистякивському]
Александрю [Федоровичу] Письмо 10 ноября 1878 г. из [] в []. - 2 арк.

фонд Х. Всеукраїнська Академія наук (ВУАН) (1918-1933).

Архів і колекція документів XVI-XX ст.

116. Спр. 17000. Ніс С.Д. Про нього Возняк Михайло. З
Чернігівської громади 1861-63 рр: Листи Леоніда Глібова й Степана Носа
до Ол. Кониського. – 22 арк.

117. Спр. 17620. Ніс С.Д. Про нього. Лазаревська Катерина.
Матеріали до біографії Степана Даниловича Носа. Стаття. Рукопис
надруковано на машинці (1928-1929 р.). – 26 арк.

118. Спр. 17621. Ніс С.Д. Про нього. Лазаревська Катерина.
Матеріали до біографії Степана Даниловича Носа. Стаття. Рукопис
надруковано на машинці. (1928-1929 р.). – 11 арк.

119. Спр. 18436. Шевелів Борис. До сотих роковин народження С.Д.
Носа (Замітка). Оригінал та дві копії друковані на машинці. 1926 р. – 3 арк.

120. Спр. 18437. Шевелів Борис. До сотих роковин народження С.Д.
Носа (Замітка). Оригінал та дві копії друковані на машинці. 1926 р. – 3 арк.

**фонд XXII. Костомаров Микола Іванович (1817-1885) – історик,
археограф. Особовий фонд 1842-1931.**

121. Спр. 81. Блудова Антонина письмо Н Костомарову [...]. – 1
арк.

122. Спр. 117. Драгоманов [М.П.], Антонович [В.Б.] и др.
Коллективное письмо 29 января 1875 г. из Киева. – 2 арк.

123. Спр. 123. Иванишев Николай Дмитриевич. Письмо [...] 16
июля 1862 г. – 2 арк.

124. Спр. 230. Нос С.Д. Костомарову Николаю Ивановичу. Письмо 4 января 1884 г. Из Конотопа. – 2 арк.

125. Спр. 231. Нос С.Д. Костомарову Николаю Ивановичу. Письмо из Люцина в [...]. – 2 арк.

**фонд XXIX. Данилевич Василь Юхимович (1872-1936) –
історик, археолог.**

126. Спр. 1251-1252. Ніс Степан Данилович. Лист Данилевичу Василю Єфимовичу. 31 серпня-1 вересня 1908 р. – 2 од. зб. – 3 арк.

**фонд 63. Шишацький-Ілліч Олександр Васильович – поет,
етнограф. Особовий фонд 1854-1859.**

127. Спр. 96. Нос С.Д. [Шишацькому-Ільичу] Олександру Васильевичу. Письма. [1857]. Из с. Поноры, Черниговской губ. в [Чернигов]. – 2 арк.

128. Спр. 97. Нос С.Д. [Шишацькому-Ільичу] Олександру Васильевичу. Письма. 24 марта 1858 г. Из с. Поноры, Черниговской губ. в [Чернигов]. – 1 арк.

129. Спр. 98. Нос С.Д. [Шишацькому-Ільичу] Олександру Васильевичу. Письма. 4 ноября 1858 г. Из с. Поноры, Черниговской губ. в [Чернигов]. – 1 арк.

**фонд 170. Грінченки (1863-1928) – письменники, видавці,
педагоги; 1) Грінченко Борис Дмитрович (1863-1910); 2) Грінченко
Марія Миколаївна (1863-1928); 3) Грінченко Анастасія Борисівна
(1884-1908).**

130. Спр. 515. Ніс С.Д. [...] Олельку [...] Лист 26 березня, 3 травня 1894 р. і без дати з Городні в [...] - 10 арк.
131. Спр. 516. Ніс С.Д. Лист Тишинському. – 2 арк.
132. Спр. 517. Ніс С.Д. [...] Лист 12 червня 1891 р. з Городні в [...]] - 2 арк.
133. Спр. 579. Ніс С.Д. Із пам'яті про Крим 1855 року. Грицько Чупруненко. Із татарських наїздів на Україну. (Оповідання). – 11 арк.
134. Спр. 580. Ніс С.Д. «Махмет-Гірей», «Воєвода Кисіль», «Берестечко» та інші вірші. 1890 р. – 4 арк.
135. Спр. 581. Нос С.Д. О мерах, вполне предупреждающих появление бешеных собак и о корне водобоязни. Стаття. 12 апреля 1889 р. Чернигов. – 4 арк.
136. Спр. 582. Нос С.Д. Родословное древо врача и оператора Степана Даниловича Носа. 16 марта 1894 г. – 3 арк.

**фонд 338. Куліш Пантелеймон Олександрович (1819-1897) –
письменник, критик, перекладач.**

137. Спр. 10. «Два брати багатий і убогий», «Ох», «Чоловік і три сини» та ін. Записи народних казок 1854 р. Конотоп (с. Понори). Рукопис невід. рукою. 18 арк.

**Архів відділу рукописних фондів та текстології Інституту
літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (ІЛ НАНУ ВРФТ)
фонд 77.**

оп.І.

138. Спр. 125. Ніс С. Листи до О.Я. Кониського (1861 р.). – арк. 72-76.

**Центральний державний історичний архів України у м. Києві
(ЦДІАК України)**

фонд 294. Канцелярія Київського генерал-губернатора

оп.І.

139. Спр. 226. Розпорядження Головного Управління у справах друку від 14 лютого 1891р. про заборону видання збірника С.Д. Носа «Байки та притчі». – арк. 4.

**фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського
генерал-губернатора (м. Київ)**

оп. 813.

140. Спр. 676. Доповідна записка поліцмейстера губернатору про арешт землеміра І.О. Андрущенка та інших за збереження і розповсюдження листівок народницької організації «Земля і воля». – 2 арк.

фонд 2052. Особовий фонд М.Ф. Сумцова

оп.І.

141. Спр. 631. Лист від О.М. Куліш Оржинцю з повідомленням про надіслання портрета С.Д. Носа. 4. II. 1910 р. – 1 арк.

Державний архів Чернігівської області (ДАЧО)

**фонд 127. Чернігівське губернське правління, м. Чернігів
Чернігівської губернії**

оп. 33 в.

142. Спр. 186 . Справа Чернігівського губернського правління про прохання лікаря Носа щодо звільнення його у відставку і клопотання про збільшення пенсії. 18 вересня 1898 р. – 24 березня 1900 р. – 71 арк.

**фонд 679. Чернігівська духовна консисторія, м. Чернігів
Чернігівської губернії**

143. Спр. 3372. Метричні книги про народження Городнянської Василівської церкви (м. Городня, с. Хрипівка, с. Політ. Рудня, с. Гніздище, с. Горошківка). 2 січня 1896 р. – 27 грудня 1906 р. – 470 арк.

2. ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

144. Білий В. До історії збірки А.Л. Метлинського «Народные южно-русские песни» (1854). (А.Л. Метлинський і С.Д. Ніс) // Етнографічний вісник. – 1926. – Кн. 2. – С. 124-130.

145. Білий В. Поширювателі української книги. С.Д. Ніс //Бібліологічні вісті. – 1925. – Ч. I-II. – С. 112-114.

146. Білий В. Судова справа С.Д. Носа // Записки історично-філологічного відділу. – 1927 – Кн. X. – С. 1-47.

147. Возняк М. З життя чернігівської громади в 1861-1863 рр. (Листи Леоніда Глібова й Степана Носа до Ол. Кониського) // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С. 114-124.

148. Гоголь Н. О малороссийских песнях // ЖМНП. - СПб, 1834. - Ч. 2. - № 4. - Отд. 2. – С. 16.

149. Городецкий М. Совпадение малороссийского предания с испанским романом // Исторический вестник. – 1884. – Т. XVI. – С. 457-458.

150. Гринченко Б.Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседней с ней губерниях. – Вып. 1-2. – Чернигов, 1895,1897.

151. Дело Андрущенко //Колокол. – 1865. – № 208 (15 ноября). – С. 1701-1706; №209 (1 дек.). – С. 1712-1716; №210 (15 дек.). – С. 1720-1723; 1866. - № 211 (1 янв.) . – С. 1728-1730; № 212 (15 янв.). – С. 1735-1740; №213 (1 февр.). – С. 1743-1748; №214 (15 февр.). – С. 1750-1753; № 215 (1 март.). – С. 1760-1764.

152. Дрібний [Кониський О.] Ліки своєнародні, з домашнього обиходу і в картинах життя. – К., 1874. – 56 с.; Про холеру. – К., 1875. – 48 с. // Правда. Письмо літературно-політичне. – Рочник IX-ий. – Львів, 1876. – С. 191-194.
153. Єфремов С. Жертви нашого лихоліття // Літературно-науковий вісник. – 1901. – Т. 14. – Част. 4. – С. 38-55.
154. Єфремов С. Історія українського письменства – Вид-во: «Український учитель» [Б.м.; б.р]. – С. 298.
155. Збірка прислів'їв і приказок М.Номиса. 1875.
156. Коваленко Г. Очерк жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С.Д. Носа // Киевская старина. – 1901. – Т. 74. (№9). – С. 363-400.
157. Ковнер С.Г. История медицины. – Вып. первый. Медицина Востока. Медицина в древней Греции до Гиппократ. – К., 1878; Вып. второй. Гиппократ. – К., 1882; Вып. третий. Платон. – К., 1888.
158. Крымский А. К истории бродячих сказаний о мудрых судьях (по поводу одной малорусской литературной обработки) // Киевская старина. – 1896 (окт.). – Отд. II. – С. 12-15.
159. Лазаревська К. Матеріали до біографії Степана Даниловича Носа // Україна. – 1929. – Кн. 10-11. – С. 65-70.
160. Лукич Василь. Твори Степана Доброноса // Зоря. – 1894. – С. 505.
161. Малоруські народні перекази і оповідання. – 1875.
162. Народные южнорусские песни. Издание Амвросия Метлинского. – К.: Университетская типография, 1854. – 473 с.
163. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: Ескіз української міфології. – Львів, 1876. – с.
164. Соловій (Соловйов О.) Нові дані до біографії С.Д. Носа // Наше минуле. – 1918. – №2. – С. 120-140.
165. Франко І. Признання // Зоря. – 1884. – №6. – С. 47.

166. Чалий М. Из писем П.А. Кулиша к С.Д.Носу (1860-1892) // Киевская старина. – 1899. – Кн.4. – С. 8-31.
167. Шевелів Б. До сотих роковин народження С.Д.Носа // Україна. – 1929. – № 1 – 2. – С. 46.
168. Шевелів Б. Л.І. Глібов і тижневик «Черниговский листок» у процесі С.Носа, І.Андрущенко та ін. 1863-1868 рр. // За сто літ. – Кн. 6. – К., 1929. – С. 25-47.

3. ОПУБЛІКОВАНІ ТВОРИ СТЕПАНА НОСА

169. Благодарственное письмо Гр. Андр. Полетики своим выборщикам за избрание в звание депутата в комиссию для сочинения проекта нового уложения // Киевская старина. – 1890. – Т. XXXI. - № 11 (ноябрь). – С. 334-335.
170. Вхідчини (Приповідь запорозького кашовара Івана Цимбала) // Березиння. – 1992.- №1. – С. 48-58. (Публікація Михайла Малюка).
171. До пахаря // Черниговские губернские ведомости. – 1859. - № 45 (неофиц. часть). - С. 1-2.
172. Запорожець Абиух // Складка: Альманах / Споруд. К.А. Биліловський. – СПб, 1897. – С. 99-108.
173. Заявление // Киевская старина. – 1893 – Т. XLII - № 8 Объявления. – С.493.
174. Изгон иудеев начала XVII века // Киевская старина. – 1883. – Т. 5. - № 1 (январь). – С.214-215.
175. Историческая заметка о лицах принадлежащих к фамилии Нос (18 столетия) // Черниговские губернские ведомости. - 1859. - № 37 (неофиц. часть) - С. 281-285.

176. Конотопская старина по устному преданию (Вступ А.Л.) [Александр Лазаревский] // Киевская старина. – 1901. – Кн. 1. Документы, известия, заметки. – С. 1-3.
177. Курта // Киевская старина. – 1882. – Т. 3.- № 8 (авг.). – С. 385-387.
178. Лечение евреев по еврейской системы // Черниговские губернские ведомости. – 1954. - № 45. (неофиц. часть). – С. 2-3.
179. Материалы (Духовница) // Черниговские губернские ведомости. - 1858. - № 8 (неофиц. часть). - С. 73. (сообщил Д.С. Нос).
180. Материалы (Из фамильного архива) // Черниговские губернские ведомости. - 1858. - № 6 (неофиц. часть). - С. 61-62.
181. Материалы // Черниговские губернские ведомости. - 1858. - № 28 (неофиц. часть). - С. 214-215. (сообщил Д.С. Нос).
182. Материалы // Черниговские губернские ведомости. - 1858. - № 30 (неофиц. часть). - С. 232-233. (сообщил Д.С. Нос).
183. Материалы // Черниговские губернские ведомости. - 1858. - № 31 (неофиц. часть). - С. 239-241. (сообщил Д.С. Нос).
184. Материалы // Черниговские губернские ведомости. - 1858. - № 33 (неофиц. часть). - С. 257-258. (сообщил Д.С. Нос).
185. Материалы // Черниговские губернские ведомости. - 1858. - № 29 (неофиц. часть). - С. 226. (сообщил Д.С. Нос).
186. Месторождение Семена Паля // Дудко І. Збирач скарбів народних Степан Ніс. – Городня 2014. – С. 33-35.
187. Месторождение Семена Паля // Киевская старина. – 1882. – Т. 1.- №3 (март). – С. 609-611.
188. На чужині // Черниговские губернские ведомости. - 1859. - № 25 (неофиц. часть) - С. 171.
189. Невольное переселение и тоска по родине, как подозрительное чувство // Киевская старина. – 1882. – Т. 1.- № 7 (июль). – С.189-190.

190. Неизвестные памятники памятных лиц // Киевская старина. – 1882. – Т. 2.-№6 (июнь). – С.552-554.
191. О народной медицине южноруссов и о народном употреблении горицвиту (*adonis vernalis*) против серьёзных скоплений в брюхе (водянки) // Черниговские губернские ведомости. – 1860. - №5 (неофиц. часть). – С. 30-32.
192. О народной медицине южноруссов и о народном употреблении горицвиту (*adonis vernalis*) против серьёзных скоплений в брюхе (водянки) // Черниговские губернские ведомости. – 1860. - №6 (неофиц. часть). – С. 38-41.
193. О народной медицине южноруссов и о народном употреблении горицвиту (*adonis vernalis*) против серьёзных скоплений в брюхе (водянки) // Московская медицинская газета. – 1860. - №11 (12 марта) – С. 85-90.
194. О падеже рогатого скота в Черниговской губернии. (Окончание) // Черниговские губернские ведомости. - 1859. - № 40 (неофиц. часть). - С. 301-304.
195. О полковнике Корсунском Андрее Кандибе // Черниговские губернские ведомости. - 1859. - № 30 (неофиц. часть). - С. 223-225.
196. О целебном растении «багуне» // Черниговские губернские ведомости. – 1893. - № 95 (неофиц. часть).
197. Письмо кн. Н.В. Репнина к императору Николаю Павловичу *(по делу сложения недоимок с помещичьих крестьян Полтавской и Черниговской губерний)* // Киевская старина. – 1882. – Т. 1.- № 12 (дек.). – С.557-563.
198. Письмо преподобного Феодосия Углицкого к Протопопу Поченовскому Уолину Белявскому 1695 года июня 20 дня // Черниговские губернские ведомости. - 1862. - № 35 (неофиц. часть). - С. 358-360.
199. Покрытка // Киевская старина. – 1882. – Т.1. - №2 (февр.). – С. 427-429.

200. Про Конотіп // Основа . – 1861. - № 11-12. – (листопад-грудень). – С. 7-15.
201. Про хвороби і як їм допомогти [Ліки своєнародні, - з домашнього обиходу і в картинах життя...]. – К., 1874 . – 54 с.
202. Про холеру. – К., 1875. – 48 с.
203. Ряд универсалов оборонных, данных гетманами мещанам г. Чернигова // Черниговские губернские ведомости. - 1861. - №14. - С. 91-92.
204. Ряд универсалов оборонных, данных гетманами мещанам г. Чернигова // Черниговские губернские ведомости. - 1861. - №15 (неофиц. часть).
205. Ряд универсалов оборонных, данных гетманами мещанам г. Чернигова // Черниговские губернские ведомости. - 1861. - № 18 (неофиц. часть). - С. 118-120.
206. С. Волошин [Ніс С.Д.] Вісточка з Непитай-города // Основа. – 1861 (червень). – С. 169-170.
207. Село Поноры (Конотопского уезда) // Черниговские губернские ведомости. – 1859. - № 19 (неоф. часть). – С. 125-129.
208. Старинные акты с примечаниями и объяснениями // Черниговские губернские ведомости. -1860. - № 13 (неофиц. часть).
209. Старинные акты с примечаниями и объяснениями // Черниговские губернские ведомости. - 1860. - № 18 (неофиц. часть).
210. Старинные акты с примечаниями и объяснениями // Черниговские губернские ведомости. - 1860. - № 21 (неофиц. часть).
211. Старинные акты с примечаниями и объяснениями // Черниговские губернские ведомости. - 1860. - № 35 (неофиц. часть).
212. Стецько Благовіст [Ніс С.Д.] Де-яка подробиця (З поводу «Живописної України») // Основа. – 1862 (серпень). – С. 29-36.
213. Страничка из моих воспоминаний (документы, известия и заметки) // Киевская старина. – 1893. – Т. 41- №6 (июнь). – Отд. II. – С. 509-513.

214. У всякого народа своя природа. (Путешествие к родному пепелищу). – Чернигов: Тип. губерnsk. правления, 1888. – 31 с.
215. Украинские загадки // Черниговские губернские ведомости. – 1859. - № 24 (неофиц. часть). – С. 165-168.
216. Украинский Соломон. Его кейф и суд. (*По фамильным воспоминаниям*) // Киевская старина. – 1883. – Т. VI. - № 7 (июль). – С. 492-505.
217. Украинский спектакль в Чернигове // Основа. – 1862. - №3. – С. 72-75.
218. Хуртовина // Дудко І. Збирач скарбів народних Степан Ніс. – Городня 2014. – С. 23-31.
219. Хуртовина // Основа. – 1861. (травень). – С. 66-74.
220. Чотири пори годовії // Черниговские губернские ведомости. - 1859. - № 43 (неофиц. часть). - С. 322-324.
221. Шворин рід // Основа. – 1861 (жовтень). – С. 26-42.
222. Эпитафий возного Андрея Чечеля, 1765 г. [сообщил А.Л. (Лазаревский А.)] // Киевская старина. – 1899. – Т. LXVII. - №11 (ноябрь). – Отд. II. – С. 67-69.

4. ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ТА ДОВІДКОВІ ВИДАННЯ

223. 185 років від дня народження Степана Даниловича Носа (1829-1901) // Календар знаменних і пам'ятних дат у галузі освіти і педагогічної науки на 2014 рік. До 15 – річчя ДНПБ України ім. В.О. Сухомлинського / упор. Ніколюк Л.І.; наук.ред. Рогова П.І. – К., 2013. – С. 73-74.
224. Білокінь С.І., Ротач П.П. Коваленко Григорій (Грицько) Олексійович // Українська літературна енциклопедія. – К., 1990. – Т. 2. – С. 508-509.

225. Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / под ред. С. Н. Южакова – Т. 14. – Спб, 1904. – С. 182.
226. Гримич М. Етнографія // Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч.посіб. для студ.вищ.навч.закл. /І.Н. Войцехівська (кер.авт.кол), В.В. Томазов, М.Ф. Дмитрієнко [та ін]. – К.: Либідь. 2008. – С. 246-255.
227. Громова Н. Фольклористика //Історія в термінах і поняттях: довідник: Навч.посіб. / За заг.ред. Орлової Т.В. – Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2014. – С. 663-664.
228. Джерелознавство історії України. Довідник. – К.: [Б.в.], 1998. – 211 с.
229. Енциклопедичний словник символів культури України /За заг.ред. В.П. Коцура, О.І. Потапенка, В.В. Куйбіди. – 5-е вид. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гаврищенко В.М., 2015. – 912 с.
230. Євсієнко М. Словник видатних імен Городнянщини. – Городня, 2002. – 52 с.
231. Єкельчик С. Ніс Степан Данилович // Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. – К.: Либідь, 1997. – С. 275.
232. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч.посіб. / В.М. Литвин, В.І. Гусєв, А.Г. Слюсаренко та ін. – К.: Вища школа, 2002. – 430 с.
233. Календар знаменних та пам'ятних дат у галузі освіти і педагогічної науки на 2014 рік. – К., 2013. – 207 с.
234. Капелюшний В. Етнографія //Історія в термінах і поняттях: довідник: Навч.посіб / За заг.ред. Орлової Т.В. – Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2014. – С. 204.

235. Капелюшний В. Етнологія // Історія в термінах і поняттях: довідник: Навч. посіб. / За заг. ред. Орлової Т.В. – Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2014. – С. 206-207.
236. Капелюшний В. Етнологія // Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І.Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В.В. Томазов, М.Ф. Дмитрієнко [та ін.]. – К.: Либідь. 2008. – С. 255-264.
237. Коваленко О.Б. Ніс Степан Данилович // Енциклопедія історії України: У 10-ти тт. / редкол. В.А. Смолій (голова), В.Ф. Верстюк, С.В. Віднянський та ін.; Інститут історії України НАН України. – Т. 7: Мл-О. – К.: Наукова думка, 2007. – 784 с.
238. Носа С.Д. могила // Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / за ред. А.В. Кудрицького. – К.: УРЕ, 1990. – С. 558.
239. Павлюк С. Словник основних понять і термінів з теорії етнології. – Львів, 2008. – 255 с.
240. Погребенник Ф. Ніс Степан Данилович // Українська Радянська енциклопедія / Гол. ред. М.П. Бажан та ін. – Київ: Голов. ред. УРЕ, 1982. – Т. 7. – 526 с.
241. Савчук Б. Українська етнологія. – Івано-Франківськ: Видавництво «Лілея-НВ», 2004. – 559 с.
242. Сарбей В. «Черниговский листок» // Малий словник історії України / Редкол.: В. Смолій, В. Верстюк, С. Віднянський та ін. – К.: Либідь 1997. – С. 439.
243. Сарбей В.Г. Народознавець Степан Ніс // Історичний календар '99. Науково-популярний та літературний альманах. – Вип. п'ятий. – К., 1998. – С. 143-145.
244. Степан Данилович Ніс: Рекомендаційний бібліографічний показник / Складачі: Г.Середенко, П. Грищенко; ред. Л. Студьонова. – Чернігів, 2000. – 5 с.

245. Хоптяр Ю.А. Історична термінологія: навч.пос. – вид. 2-ге, доп. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2009. – 456 с.
246. Чебанюк О. Фольклористика // Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч.посіб. для студ.вищ.навч.закл. /І.Н. Войцехівська (кер.авт.кол), В.В. Томазов, М.Ф. Дмитрієнко [та ін]. – К.: Либідь. 2008. – С. 503-513.
247. Юренко О.П. Коваленко Грицько (Григорій Олексійович) // Енциклопедія історії України / редкол. В.А. Смолій (голова), В.Ф. Верстюк, С.В. Віднянський та ін. – Т. 4. Ка-Ком. – К.: Наукова думка, 2007. – С. 380.
248. Юрій М. Етнологія. – К., 2006.

5. НАУКОВО-ДОСЛІДНА ЛІТЕРАТУРА

249. Антонович Марко З історії громад на рубежі 1850-1860-х років // Київська старовина. – 1998. - № 2. – С. 28-48.
250. Арендар Г.П., Ситий І.М. Реліквії Леоніда Глібова в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського. Каталог // Скарбниця української культури. Зб.наук.праць. – 2006. – Вип. 7. – С. 129-151.
251. Бернштейн М.Д. Журнал «Основа» і українсько-літературний процес кінця 50-60-х років ХІХ ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 206 с.
252. Боряк Г. Сторінки прекрасного життя // Літературна Україна. – 1979 (17 квіт.) – С. 4.
253. Бриль М. Степан Нос – просветитель и книгопродавец // Альманах библиофила. – М., 1980. – Вип. 8. – С. 67-70.
254. Бріцина О. Українська народна соціально-побутова казка. – К., 1989.
255. Бріцина О.Ю. Фольклорно-етнографічна діяльність С.Д. Носа // Народна творчість та етнографія. – 1980. - №1. – С. 67-70.

256. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1992.
257. Вікторчук Л. Засновник громадської бібліотеки в Чернігові // Шляхом комунізму (Чернігів). - 1966. – 1 жовт. – С. 3.
258. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995.
259. Воропай О. Звичаї нашого народу. – К., 1991.
260. Герасим Я.І. Нариси до історії української фольклористики: навч.посіб. – К.: Знання, 2009. – 301 с.
261. Гніп М. Громадський рух 1860 на Україні. – Кн. 1. Полтавська громада. – К., 1930. – С. 15-16.
262. Гусев В.Е. Эстетика фольклора. – Л., 1967.
263. Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору. – Луцьк, 1997.
264. Данилевич А.П. Архівні документи про етнографічну діяльність Степана Носа (1864-1911) // Чотирнадцяті джерелознавчі читання, присвячені 170-річчю створення Київської археографічної комісії. – Київ, 2013. – С. 93-96.
265. Данилевич А.П. Архівні документи про фольклорно-етнографічну діяльність Степана Носа // П'ятнадцяті джерелознавчі читання, присвячені 70-річчю створення кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки. – Київ, 2014. – С. 75-77.
266. Данилевич А.П. Перший біограф Степана Носа: до 150-річчя від дня народження українського письменника та громадського діяча Григорія Коваленка (1868-1937 рр.) // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – К., 2019. – Вип. 59. – С. 53-59.
267. Данилевич А.П. Проблематика народознавчих студій Степана Носа в журналі «Основа» // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – К., 2019. – Вип. 58. – С.53-60.

268. Данилевич А.П. Різдвяна обрядовість українців в етнографічній спадщині Степана Носа // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – К., 2010. – Вип. 32. – С. 105-109.
269. Данилевич А.П. Український етнограф і фольклорист С.Д. Ніс // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова /Укл. П.В. Дмитренко, Л.Я. Макаренко. – К.: НПУ, 2002. – Вип. XLIX (49). – С. 224-230.
270. Данилевич А.П. Фольклорно-етнографічний наратив Степана Носа:новітня історіографія // Гілея. – К., 2019. – Вип. 151. – Част. I. Історичні науки. – С. 34-40.
271. Дей О.І. Сторінки з історії української фольклористики. К.: «Наукова думка» 1975.
272. Деко О. Журливий заспів: Докум. повість. – К.: Радянський письменник, 1970. – 124 с.
273. Дмитренко М. Українська фольклористика другої половини ХІХ ст.: школи, постаті, проблеми.
274. Драгоманов М.П. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова // Драгоманов М.П. Вибране. – К., 1991.
275. Дудар О. «Черниговские губернские ведомости» і Чернігівська громада: співпраця офіційного видання та опозицій // Сіверянський літопис. – 2007. - №2. – С. 76-80.
276. Дудко В. Знали його на Чернігівщині // Друг читача. – 1979.- 26 квіт.
277. Дудко В. Коли народився Степан Ніс // Літературна України. – 1981. – 25 вересня.
278. Дудко В. Полтавська громада початку 1860-х рр. у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського //Київська старовина. – 1998. – №2. – С. 155-178.

279. Дудко В.І. Степан Ніс чи Матвій Симонов (Номис)? В кн.: М.Т. Симонов (Номис): Матеріали наукової конференції, присвяченої 170-річчю від дня його народження. – Лубни, 1983.
280. Дудко І. Збирач скарбів народних // Деснянська правда. – 1969. – 8 квітня.
281. Дудко І. Збирач скарбів народних Степан Ніс. – Городня, 2014. – 36 с.
282. Дудко І. Зглибини джерел: До 150-річчя з дня народження С. Носа // Деснянська правда. – 1979. – 8 квіт.
283. Дудко І. Їх єднала любов до України: про фольклористичні і творчі зв'язки М. Вовчка та С.Д. Носа // Сільські новини (Городня). – 1983.- 22 груд.
284. Дудко І. Ой не пугай, пугаченьку. До 140 – річчя з дня народження С.Д. Носа // Сільські новини (Чернігів) – 1969. - №42 (8 квіт.) – С. 4; №43 . – С. 4; №44. – С. 4.
285. Дудко І.П. Ой не пугай, пугаченьку. До 140 –річчя з дня народження С.Д. Носа // Сільські новини (Чернігів) – 1969. - №42 (8 квіт.) – С. 4.
286. Дудко І.П. Степан Данилович Ніс // Колгоспний промінь (м. Городня). – 1969 (29 груд.). - С. 4.
287. Дунаєвська Л. Українська народна казка . – К., 1987.
288. З живого джерела. Українські народні казки в записах, переказах та публікаціях українських письменників /упор. Л. Дунаєвська. – К., 1990.
289. Закувала зозуленька. Українська народна поетична творчість. – К., 1989.
290. Засс Р. Незвичайної долі звичайна історія // Дзвін. – 1991. - №12. – С. 120-124.
291. Из писем П.А. Кулиша к С.Д. Носу (1860-1892) [напечатал М. Чалый] //Киевская старина. – 1899. – Т. 65. - № 6. (июнь). – С. 14.

292. Ігнатенко І. Народна медицина і магія українців.- Харків, 2016. – 318 с.
293. Ісаєнко О. Він любив свій народ // Деснянська правда (Чернігів). – 1989. – 6 трав. – С.4.
294. Ісаєнко О. За що арештували етнографа // Деснянська правда (Чернігів). – 1990. -№ 200 . – С. 3 .
295. Історичне джерелознавство: підруч.для студ.вищ.навч.закл. /Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: Либідь, 2017. – 512 с., іл.
296. Історичні пісні. – К., 1970.
297. Історія України в народних думах та піснях. - К. 1993.
298. Історія української культури. Навч.посіб. – К., 2012.
299. Історія української літератури. – У 8 тт. – Т.3. – К. 1968. (сс. 66, 67, 256, 365,373).
300. Калакура Я.С. Методологія історіографічного дослідження: наук.-метод.посіб. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2016. – 319 с.
301. Катренко А.М. Український національний рух ХІХ ст. Частина ІІ. 60-90-ті роки ХІХ ст. Навч. пос. – К., 1999. – 189 с.
302. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному втіленні. - Вінніпег, 1957.
303. Кіцера О. Славний чоловік Ніс // Мистецтво лікування. – 2015. - № 3-4 (119-120) – С. 73-74.
304. Кіцера О., Кіцера Р. Лікарі в житті Тараса Шевченка // Жіночий лікар. – 2012. – № 4. – С. 63-66.
305. Клопот В. Внесок С.Д. Носа в національно-культурне життя Чернігівщини // Матеріали науково-практичної конференції «Другі флорівські читання» . – Чернігів, 2011. – С. 31-36.
306. Коваленко Г. Очерк жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С.Д. Носа (1829-1900) // Киевская старина. – 1901. – Т. 74. - № 9 (сент.) – С. 363-400.

307. Ковалець Я. Лікар, етнограф, письменник: до 150-річчя з дня народження С.Носа // Трибуна хлібороба. – 1979. – 22 трав.
308. Ковалець Я. Степан Ніс // Сіверянський літопис. – 1998. - №4. – С. 78-81.
309. Кононенко М. Спогади / Упоряд., передмова, примітки та літ. ред. П.П. Ротача. – Полтава, 1998. – 183 с.
310. Коцюба О. С.Д. Ніс: До 140-річчя з дня народження // Народня творчість та етнографія. -1969. - №3. - С.55-57.
311. Кривко Я. Етнограф і громадський діяч С.Д. Ніс // Трибуна хлібороба. – 1974. – 4 квіт.
312. Макарчук С.А. Джерелознавство історії України: навч.посіб. - Львів: Світ, 2008. – 512 с., іл.
313. Малюк М. Життя й писання доктора Носа // Берегиня. – 1992. - №1. – С. 39-47.
314. Мирончук А. Історіографічна традиція Законодавчої комісії 1767-1768 рр. на сторінках українського часопису «Киевская старина» (1882-1906) // Краєзнавство. – 2014. - № 2. – С. 129-136.
315. Мохір Л.В. Історико-краєзнавчі дослідження Південно-Західного відділу в Чернігівській губернії // Сіверщина в історії України. – 2013. – Вип. 6. – С. 411-416.
316. Мурашко В. Народний лікар С.Д. Ніс // Деснянська правда. – 1960. – 10 квіт.
317. Напої українських діячів у рецептурі Степана Носа // Ринок Бористпіль. – 2014. - №417 (9). – 21 березня.
318. Народні думи, пісні, балади. – К.: Молодь, 1970. – с. 330.
319. Нахлік Є., Нахлік О. Пантелеймон Куліш між Параскою Глібовою і Горпитою Ніколаєвою: Біографічно-культурологічне дослідження; з додатком невідомого листування / Монографічна розвідка Є.К. Нахліка; Упорядкування, текстологічне підготування листів та коментарі Є.К. Нахліка й О.М. Нахлік; НАН України. Львівське відділення

Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка. – Львів, 2009. – 319 с., іл. – Серія «Літературознавчі студії». Вип. 13.

320. Новакович Р. Медики князівської Русі // Київська старовина. – 1993. - № 4. – С. 112.

321. Палієнко М. «Киевская старина» (1882-1906): Систематичний показчик змісту журналу. – К.: Темпора, 2005. – 608 с.

322. Палієнко М. «Киевская старина» (1882-1906): Хронологічний показчик змісту журналу. – К.: Темпора, 2005. – 480 с.

323. Палієнко М. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінецьXIX – початок XX ст.). – К.: Темпора, 2005. – 384 с.

324. Петров В. Романи Куліша // Вітчизна. – 1991. - № 6. – С.97-98.

325. Петров В. Український фольклор: Заговори, голосіння, обрядовий фольклор народно-календарного циклу // Берегиня. – 1996. - №1-2.

326. Побідаш І.Л. Видавнича діяльність Леоніда Глібова // Поліграфія і видавнича справа. – 2002. - № 39. – С. 47-51.

327. Побідаш І.Л. Леонід Глібов – організатор та видавець газети «Чернігівський листок» // Наукові записки Інституту журналістики. – К., 2004. – Т. 17.- С. 55-60.

328. Пропп В. Принципы классификации фольклорных жанров // Советская этнография. – 1964. - №4. – С. 147-154.

329. Русацов Ю.А. С.Д. Ніс та його курінь в історії громадського руху в Україні // Матеріали міжнародної наукової конференції «Відродження української державності: проблеми історії та культури». – Одеса, 1996. – Ч. 1. – С. 214.

330. Савченко Ф. Заборона українства, 1876. «Південно-Західний Відділ Російського Географічного товариства в Києві. До історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х. Емський указ. – Харків-Київ, 1930. – 402 с.

331. Сазонов Д., Крихта С., Олексієнко Н., Зінов'єва А. Приречений, забутий і знову відроджений талант // Новини Городнянщини. – 1998. – №146-147 (26 груд.). – С.4.
332. Самойленко Г.В. Громадсько – культурне та літературне життя в Чернігові в кінці XIX – на поч. XX ст. // Література та культура Полісся. – 1998. – Вип. 10. – С. 5-78.
333. Самойленко Г.В. Літературне життя Чернігівщини в XII-XX ст.: 2-ге вид., доп. і перероб. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2011. – С. 101-102.
334. Світленко С.І. Українське інтелектуальне середовище О.М. Лазаревського // Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія. – 2012. – Вип.20. – С. 8-16.
335. Слобожаніна Н.П. Українознавча мозаїка С.Носа на сторінках «Киевской старины» // Література та культура Полісся. – 2010. – Вип. 57. – С. 257-261.
336. Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого вечера / Репринтне видання. – К.: СІНТО, 1994. – 360 с.
337. Соціально-побутова казка. – Київ: Дніпро, 1987. – 282 с.
338. Терлецький В. Уродженці Чернігівщини на сторінках «Основи» (з нагоди 150-річчя появи першого українського часопису) // Сіверянський літопис. – 2011. - № 4. – С. 92-102.
339. Ткаченко В., Ігнатенко М. Чернігівське наукове товариство у контексті національного відродження України 20-х років // Сіверянський літопис. – 1995. - №2. – С. 54-57.
340. Українське народознавство: навч.посіб. /за ред. С.П. Павлюка, Г.Й. Горинь, Р.Ф Кирчіва. – Львів: Фенікс, 1994. – 608 с.
341. Федорович А. Чернігівська земська фельдшерська школа (друга половина XIX – початок XX ст.): історія розвитку //Сіверянський літопис. – 2013. - №3. – С. 27-33.

342. Франко І. Вибрані статті про народну творчість. – Київ: Видавництво АН УРСР, 1955. – 291 с.
343. Чибирак С. Етнографічна діяльність Степана Носа // Етнічна історія народів Європи. – К., 2009. – Вип. 29. – С. 83-88.
344. Чернопиский М. «Царівна родом із високого блискучого замку». Іван Франко про естетичну сутність народної казки // Вісник Львівського університету. Серія філології. – 2009. – Вип. 45. – С. 3-9.
345. Шекун В. Неопублікований родовід С.Д. Носа // Сіверянський літопис. – 2017. - № 6 (138). – С. 173-177.
346. Шекун В. Нові відомості до біографії С.Д. Носа (1829-1900) // Сіверянський літопис. – 2016. - №6. – С. 185-192.
347. Янковська Ж. Пантелеймон Куліш у спілкуванні з українськими фольклористами першої половини – середини ХІХ століття // Вісник Львівського університету. Серія філології. – 2007. – Вип. 41. – С. 16-26.

6. ІНТЕРНЕТ РЕСУРСИ

348. Довідник з української літератури. Режим доступу <https://ukrlit.net/info/dovidnik/242.html>.
349. Енциклопедія історії України . Том «Україна-Українці». – Кн. 1.- К., 2018 – С. 388. Режими доступу <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%BC%D1%96%D1%8F>; <http://www.info-library.com.ua/books-text-4182.html>.
350. Кислуха Т. Степан Данилович Ніс і національно-культурний рух II половини ХІХ ст. – Режим доступу <http://gorodnia-raygimn-vipsd.edukit.cn.ua/novini/id/44/vn/%D0%9D%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96-%D1%87%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F/>

351. Крaсний Колядин. Режим доступу:
https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%9A%D0%BE%D0%BB%D1%8F%D0%B4%D0%B8%D0%BD
352. Носівські читання: Режим доступу
<https://monitor.cn.ua/ua/culture/32662>
353. Село Понори: Режим доступу:
[https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D1%80%D0%B8_\(%D0%A2%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D1%97%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D1%80%D0%B8_(%D0%A2%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D1%97%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD))
354. Українська народна пісня: Режим доступу
<https://nashe.com.ua/song/13063>
355. Ніс Степан Данилович: Режим доступу
https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D1%96%D1%81_%D0%A1%D1%82%D0%B5%D0%BF%D0%B0%D0%BD_%D0%94%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 ;
http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Nis_Stepan;
<http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ref0012157>;

ДОДАТКИ

Додаток А

Віхи життя та діяльності Степана Даниловича Носа

24 квітня (6 травня за н.с.) 1829 р.	Народився Степан Данилович Ніс.
1839-1848 рр.	Навчання у Полтавській губернській гімназії.
1849-1854 рр.	Навчання на медичному факультеті Київського університету святого Володимира.
1850-ті рр.	Займається етнографічними пошуками, записує народні пісні, вірші, приказки.
1852 рр.	Вчителював у Немирівській гімназії.
1854 рр.	Отримує посаду ординатора у військовому госпіталі в Таганрозі.
1857 р.	Переїзд до Харкова. Здає іспит на звання повітового лікаря і оператора.
1858, жовтень	Обійняв посаду хірурга в Чернігівській Лікарській Управі.
1861-1862 рр.	Опікується збиранням та розповсюдженням українських книжок.
1859-1863 рр.	Член Чернігівської громади.
Липень 1863 р.	Арешт Степна Носа.
1864 р.	Звільнення з Петропавлівської фортеці.
1864 р.	Арешт та вислання до м. Білозерська.
1872 р.	Прийнято рішення про звільнення Степана Носа.
1874 р.	Вийшла друком книга С. Носа

	«Про хвороби і як їм допомогти [Ліки своє народні, - з домашнього обходу і в картинах життя...], – К. – 54 с.
1875 Р.	Опублікована книга С. Носа «Про холеру». – К. – 48 с.
1876 р	Обійняв посаду повітового лікаря у м. Ярославлі.
1878 р.	Переїжджає у Вітебську губернію (м. Люцин, Себеж, Полоцьк), де працює лікарем.
1882 р.	Вийшов у відставку.
1883-1886 рр.	Жив у Болгарії поблизу Варни.
1886 р.	Повернувся до Чернігова, працював Лікарем.
1886 р.	Одружився із селянською дівчиною Юстиною Назарівною Пер'їною (Первиною).
1886 р.	Народився первісток В'ячеслав.
1887 р.	Народився син Ростислав.
1888 р.	Вийшла друком книга «У всякого народа своя природа. (Путешествие к родному пепелищу)». – Чернигов. – 31 с.
1890-1891 рр.	Призначений на посаду міського лікаря у м. Городні.
10 січня 1901р(н.с.)	Помер Степан Данилович Ніс

Приказки та прислів'я *

1. Лучче недоїсти, ніж переїсти (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 67, арк. 27 зв.).
2. Якщо нищі, а багатство (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 17, арк. 1).
3. Від серця до Бога – навпростець дорога (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 17, арк.14).
4. Бить батьком: як буде нас держать, то буде й годувать (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 17, арк. 78).
5. Добре братство краще багатства (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 17, арк. від 78-88).
6. Правда не тонить у воді, не горить у вогні (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 17, арк. від 78-88).
7. Лінивий двічі робить (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 17, арк. від 78-88).
8. Дарованому коню в зуби не заглядають (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 5, арк. 26).
9. Будьмо здорові як панські корови, а наш бик отак привик (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.9, арк.6).
10. Танцювала риба з раком,
А морковця з пастернаком,
А цибуля з буряком,
А дівчина з козаком (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.9, арк.6).
11. Хрестити іде – попу пляшку горілки несе (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.9, арк.6).

* Вибрані приказки та прислів'я, які зустрічаються в опублікованих працях С.Д. Носа та в рукописних матеріалах, що зберігаються в архівосховищах. Збережено орфографію та мовну стилістику оригіналу.

12. Де баб сім, там торг за всім. (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 9, арк. 28).
13. Хто про що, а він про Наливайка (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.145, арк. 4).
14. Ноги мий та юшку пий (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.27, арк 312).
15. Наш пан піддячний
Любить борщ гарячий,
А як голодний –
Так їсть і холодний (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.27, арк 312).
16. Розумні люди, а в дурня пошились (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.27, арк 312).
17. Старість не радість (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.27, арк. 312).
18. Прийдеться черв'яку всього на віку (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.27, арк. 312).
19. Дай Боже нашим і вашим, щоб пощастило (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.27, арк. 312).
20. Дай коню овса, та й гоняй його як пса (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.27, арк. 312).
21. Добре дядькові – то й Бог забудь (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.179, арк. 1).
22. Що було, то пройшло і биллю поросло (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.179, арк. 1.).
23. Малому лихо – пів лиха (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.179, арк.1.).
24. Не було змалку, то й до останку (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.179, арк.1).
25. Яблучко не далеко од яблуні откочується (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.179, арк.1).
26. Яке коріння, таке й насіння (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.179, арк.1).

27. Хороша чутка далеко чутна, а погана ще дальше (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.179, арк.1).
28. Скажи лихо, то й мовчи (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.179, арк.1 зв.).
29. Хто нового не видав, той й всякому рад (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.179, арк.1 зв.).
30. На жито орали тай гречки немає (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.179, арк.1 зв.).
31. Хто чуже бере, того й Бог поб'є (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.179, арк.1 зв.).
32. Хоч не скрізь та влучить (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.179, арк.1 зв.).
33. Поганому животу й пироги вода (ІР НБУВ, ф.І спр. 823, арк. 1.).
34. На похиле дерево й кози скачуть (ІР НБУВ, ф. І, спр. 823, арк. 4).
35. Тихо так, хоч мак сій, а темно — хоч око виколи (ІР НБУВ, ф. І, спр. 823, арк. 10).
36. Що старого учить, що мертвого лечить (ІР НБУВ, ф. І, спр. 308, арк. 56).
37. Моя хата з краю, я нічого не знаю (ІР НБУВ, ф. І, спр. 308, арк. 56 зв.).
38. До Бога високо, и до Царя далеко (ІР НБУВ, ф. І, спр. 308, арк. 60 зв.).
39. Як Бог не дасть, той дяк не навчить (ІР НБУВ, ф. І, спр. 311, арк. 59).
40. Чоловіку — доля мати, а іншому — мачуха (ІР НБУВ, ф. І, спр. 311, арк. 59).
41. У народа правда правдою стоятиме, а кривда кривдою (ІР НБУВ, ф. І, спр. 311, арк. 60).

42. Настала нова робота, настали нові клопоти (Про хвороби і як їм допомогти [Ліки своєнародні, - з домашнього обиходу і в картинах життя]. – К., 1874 . – С. 14.).

43. Береженого й здоров'є береже, а той куди попало, туди й стриже! (Про хвороби і як їм допомогти [Ліки свонародні, - з домашнього обиходу і в картинах життя]. – К., 1874 . – С. 15).

44. Прийшло, Хліба-Бориса, і за хліб берися (Про хвороби і як їм допомогти [Ліки своєнародні, - з домашнього обиходу і в картинах життя]. – К., 1874 . – С. 19.

45. Чоловік сіє жито, а чорт плевели. (Про хвороби і як їм допомогти [Ліки своєнародні, - з домашнього обиходу і в картинах життя]. – К., 1874 . – С. 19.

46. Дасть Бог лихо, дасть Бог і розум (Про хвороби і як їм допомогти [Ліки своєнародні, - з домашнього обиходу і в картинах життя]. – К., 1874 . – С. 30.

47. Не в добрий, а у важкий час почали. (Про хвороби і як їм допомогти [Ліки своєнародні, - з домашнього обиходу і в картинах життя]. – К., 1874 . – С. 43.

48. Не наука, а почування вивезло! (Про хвороби і як їм допомогти [Ліки своєнародні, - з домашнього обиходу і в картинах життя]. – К., 1874 . – С. 43.

49. Прийшов Спас, держи й рукавички про запас. (Про хвороби і як їм допомогти [Ліки своєнародні, - з домашнього обиходу і в картинах життя]. – К., 1874 . – С. 44.

50. Прийшла Пречиста – забрала й старостів нечиста. (Про хвороби і як їм допомогти [Ліки своєнародні, - з домашнього обиходу і в картинах життя]. – К., 1874 . – С. 45.

51. В осені кажуть, що і горобець м'ясо. (Про хвороби і як їм допомогти [Ліки своєнародні, - з домашнього обиходу і в картинах життя]. – К., 1874 . – С. 45.

52. Будь здорова як вода, а багата як земля (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.160, арк. 109 зв.).
53. Їдь на один день, а бери на тиждень! (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 46, арк. 2 зв.).
54. Хоч і солоденька несчуєш як ноги одбере ! (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 46, арк. 9 зв.).
55. У гурті і каша легше їсться (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 46, арк. 10 зв.).
56. Нашому борщу як куцому до зайця (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 46, арк. 12 зв.).
57. Де ліс – там і хліб (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр 46, арк. 18).
58. Де хліб – там і пшениця, там і свиня, там і сало, і борщ, та і все (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 46, арк. 18 зв.).
59. Хліб усьому голова (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 46, арк. 18 зв.).
60. Як кажуть «Василь бабі сестра» (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 46, арк. 22).
61. Їж борщ з грибами, держа язик за зубами (ІР НБУ. Ф.І, спр. 11237, арк. 4 зв.).
62. Достаток лучче усіяких ліків поможе (Про холеру. – К., 1875. - С. 5).
356. Протягивай ножки по одежки (У всякого народа своя природа. (Путешествие к родному пепелищу). – Чернигов, 1888. – С. 12).
63. Чем больше пользы, тем больше доверия одежки (У всякого народа своя природа. (Путешествие к родному пепелищу). – Чернигов, 1888. – С. 6).
64. Як Бог не дав розуму, коваль не скує одежки (У всякого народа своя природа. (Путешествие к родному пепелищу). – Чернигов, 1888. – С. 7).
65. Не в бровь, а прямо в глаз. (одежки (У всякого народа своя природа. (Путешествие к родному пепелищу). – Чернигов, 1888. – С. 14).

66. Як кажуть: не на нас сталося, не на нас і перестане. (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 117, арк. 40).

67. Піджмурка:

Котилася торба

З великого горба,

А в тій торбі хліб, паляниця,

Кому доведеться, тому і жмуриться! (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр., 160, арк.43).

Народні повір'я та прикмети*

1. Ворон кряче – на вітер (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 158, арк. 48).
2. Собака качається у снігу – на відлигу (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 158, арк. 48).
3. Грім на голе дерево – буде голод на хліб (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.118, арк. 118).
4. На скупому могила западе (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 118, арк. 117).
5. Ключа не можна на столі класти, бо буде лайка (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.129, арк. 15 зв.).
6. Не співай за столом, бо буде жінка дурна (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.129, арк. 15 зв.).
7. Як мертвого несуть – не можна дивитися у вікно (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.129, арк. 15 зв.).
8. Не їж над книжкою, бо забудеш урок (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.129, арк. 15 зв.).
9. Ключей не клади на стіл, бо будеш забуваця (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.167, арк. 1.).
10. Не подавай води через поріг, бо не оженишся (або не вийдеш заміж) (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.167, арк. 1.).
11. Як ідеш у гості, так посидь поперед дома трохи, як гость, щоб і в гостях добре приймали (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.167, арк. 1.).
12. Як перейде кінь дорогу, хоч назад вертайся (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.167, арк. 1.).

* Вибрані повір'я та прикмети, які зустрічаються в опублікованих працях С.Д. Носа та в рукописних матеріалах, що зберігаються в архівосховищах. Збережено орфографію та мовну стилістику оригіналу.

13. У порожні дороги як перейде хто, погано буде, як же в повні – добре буде (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.167, арк. 1.).
14. Кіт облизуєця – гості будуть (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.167, арк. 1.).
15. Павук спускаєця – хтось буде (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.167, арк. 1.).
16. Неожидать добра, як курка співа (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.167, арк. 1.).
17. Не оставляйте недопитой чарки, бо спина буде боліти (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.167, арк. 1.).
18. Не годиця ложкою махать, щоб зуби не боліли (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.167, арк. 1.).
19. Не годиця з одної ложки двом їсти, щоб не сердилися (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.167, арк. 1.).
20. Як буває: ні з сього, ні з того пахне в хаті ладаном, то вмере хтось (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.167, арк. 1.).
21. Як умре хто, да дивиця одним оком, так іще когось потягне за собою (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр.167, арк. 1.).
22. Хто жабу в руки візьме, тому діжі не можна місити (АНФРФ ІМФЕ, ф. 2. Спр. 167, арк 1.).
23. Як печуть паку, то та, що пече, стукає лопатою по кутках: таракани та стоноги вон, вон, вон... (АНФРФ ІМФЕ, ф. 2. Спр. 167, арк 1.).
68. На Мокрини був дощ, кажуть, мокра осінь буде. (Про хвороби і як їм допомогти [Ліки своєнародні, - з домашнього обиходу і в картинах життя]. – К., 1874 . – С.44.
69. Птиця сідає на дорозі – дощ буде (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 167, арк. 1).
70. Пугач кричить - нещастя буде (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 167, арк.1).

71. Як брався за мертве тіло – так не прийметься дерево, тому не можна ні гусей, ні курей садить (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 160, арк. 127).
72. Коло хмизу не можна сіяти проса, або конопель, бо виїдять горобці (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 160, арк. 6).
73. На третій четвер не можна рубати хвороста, бо не пустить нароста (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 160, арк. 14).
74. Риба перед новолунием не ловиться (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 160, арк. 18).
75. Бог в торгівлі допоможе, як узять благословіння у батюшки (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 160, арк. 14-14 зв).
76. Щоб любилися: узять замок із ключем, положить на порозі хати, тоді коли йдуть до церкви, замкнуть і кинуть у болото (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 160, арк. 127).
77. Як буде місяць Чернець – тоді світу кінець (Як родиться місяць у піст на первій неділі) (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 160, арк. 128).
78. У вікно не можна плювати, бо на вікні сидять янголи (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 160, арк. 129).
79. Піп на очі не гарний (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 160, арк. 129).
80. Хто хреститься сидячи, у того коровай не зійде (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 160, арк. 129).
81. Щоб не забути що тобі снилось – не берись за голову (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 160, арк. 129 зв.).
82. Ужаків не годиться бить, а то скотина видохне (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 160, арк. 132 зв.).
83. Як сорока б'ється у вікно, той кажуть дом опустіє (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 160, арк. 132 зв.).
84. Двоєжонцю не можна пасіки глядіти (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 160, арк. 133).
85. Голуб на вікно – значить гості будуть (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 160, арк. 134 зв.).

86. Як вихор підніметься, зараз до землі препадають, щоб не підняв, а то чоловік умре (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 160, арк.142 зв.).
87. Як на новому місті лягать треба приказувать:
Приснися мені молодій невісті,
Хто мені сужений, хто мені ряжений
Того мені у вісні покажи
С ким мені вік віковать
Того у вісні видать (ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф.І, спр. 817, арк. 13).
88. Як з молитвою приходить перед Великоднем, треба, щоб хліб лежав на столі. (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр. 160, арк. 11).
89. Кажуть, як держать козла у конюшні, то чорти будуть на йому їздити (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр., 160, арк. 135).
90. На Григорія (Юрія) як випустять курку, поки роса не спаде, той осліпне (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр., 160, арк.135.).
91. Яка ти хороша – подивись на ногті, щоб не наврочили (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр., 160, арк. 136 зв.).
92. Гусарка тільки од уроков шепче (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр., 160, арк. 138).
93. Не займай гнізда лелеки, бо хату сплять (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр., 117, арк. 21 зв.).
94. Не бий єжей, бо напустять отрути в молоко (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр., 117, арк. 21 зв.).
95. Не займай ластівок, бо мати вмере (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр., 117, арк. 22 зв.).
96. Де ластівка несеться, тому усьому благо (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр., спр. 117, арк. 22 зв.).
97. Не можна здороватися через поріг, до сварки (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр., 117, арк.23 зв.).
98. Свині кричать – на дощ (Там само).

99. Жаба чоркотить – на одлигу (Там само).
100. Утята купуються – на дощ (Там само).
101. Півні співають вдень і ввечері – на дощ (Там само).
102. Тютюн м'який – на одлигу (Там само).
103. Сніг ховається по щилинкам – ростане (Там само).
104. Бабине літо (паутина у воздуху літає) – буде суха осінь (Там само).
105. Пугач, як кричить на оселі, то й вивіщує нещастя тому дому. Як кричить на дереві, дерево всохне. (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр., 117, арк. 30 зв).
106. На воротах в тому і тому углі закопують щенят живих, щоб ворогів обріхували (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр., 117, арк. 35).
107. Як місяць у повні, піди у ночі познач дерево, тоді прийди на другий день – тай рубай, і шашиль не буде їсти (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр., 117, арк. 36).
108. Як скот пропадає, овцы и прочее, то говорят: ворота не на місці. (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр., 117, арк. 41).
109. Спекти паляницю на новий год, і замішать з тістом усяке зерно, - якщо вийде наверх, як спечеш, на те буде й урожай (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр., 117, арк. 41 зв.).
110. Щоб ситі кабани були, загодовують їх на перве воскресіння (після новолуння перве воскресіння) – і загодовує його той хто багато їсть (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр., 117, арк. 50 зв.).
111. Старій жінці не можна підсипать курей (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр., 117, арк. 52).
112. Хто брався за мертве тіло, тому не можна ні курей, ні гусей садить (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр., 117, арк. 52).
113. У той день, коли родився, у той підсипай курей (Там само).
114. Як жінка перейде с порожнім відром, – то буде нещастя (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр., 117, арк. 58).

115. Як хороший хлопець прийде, щоб був лад, на порозі ставлять повне відро води (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр., 117, арк. 63).

116. «Загадки» – Зілля у сінцях застромлюють у стелю, чия розивьється, тій заміж піти (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр., 117, арк. 72 зв.).

117. Якщо снилось, що очіпок загубила – завдовієш (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр., 117, арк. 78 зв) .

118. Мертві карасі снилися – на дощ, негоду АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр., 117, арк. 78 зв) .

119. На перший понеділок (великого посту) нічого не роблять, щоб гадюка не вкусила (АНФРФ ІМФЕ, ф.2., спр., 117, арк.96).

Загадки*

1. Стоїть верба над водою,
В воду дивиться. (Небо)
2. Простелю рогожку,
Посію горошку
І хліба окраєць. (Небо, зорі, місяць)
3. По турецьки, по німецьки говорило,
Кругом хати ходило. (Сонце)
4. Крикнув віл
На сто гір,
На десяте царство,
Інше господарство. (Грім)
5. Одно лежить,
Друге біжить,
Третє кланяється. (Земля, вода, очерет)
6. Одно лежить
Дуге біжить,
Третє дивиться. (Земля, вода, цямрина)
7. Глибоке провалле,
А в проваллі чорненьке. (Колодязь і вода)
8. Йшло два ченці;
Жало два женці;
Питають два ченці:
Чи брат із сестрою,
Чи муж із женою?
Ні брат із сестрою
Ні муж із жоною

* Оpubліковано: Черниговские губернские ведомости. – 1859. – № 24. – С. 165-168.

- А його мати да моїй матері
Свекруха була. (Батько та дочка)
9. Три душі грали
І всі три виграли. (Скрипач)
10. Що саме найпроворніше
І найшвидше. (Очі)
11. У хлівці два ради баранців
І всі біленькі. (Зуби)
12. Сірі воли
До Бога ревли. (Дзвони)
13. Хто більш сорома терпить. (Поріг)
14. Залізний тік,
Свинячий перескік,
А гречаний посад. (Сковорода, смалець і млинці)
15. Лізу, лізу по білому залізу –
На кінчику хлоп. (Рушниця)
16. Одно дметься,
Друге треться,
Третє по смерть іде. (Рушниця)
17. Чотири сестрички
Прийшли з вечорничок,
Як олягали так і досі сплять. (Лавки)
18. Біжить вовчок
Присмалений бочок. (Заслонка)
19. Проміж лісом гуляє,
Свиней виганяє,
А сам того не чує й не знає. (Гребінець)
20. Голий стоїть
За пазухою сорочку держить. (Свічка)
21. Зріжу голову,

Вийму серце,
Дам води пить –
І буде говорить. (Перо)

22. А що вище в лісі. (Колок)

23. Біжить свинка,
Вирізана спинка,
Оглянеться назад
І сліду не знать. (Човен)

24. Іде віз без коліс,
А дорога без піску,
А батіг без ляску. (Човен, вода і весло)

25. Ой за лісом за пролісом
Талалай кричить. (Гусак)

26. Сидить тур на турах
На двадцяти горах,
Кличе сина лебедина
З-за Китай-города. (Гуска на яйцях)

27. Сидить півень серед моря
Кричить какаріку. (Селех)

28. А що плава сіреньке по морю? (Утка)

29. Сіреньке літа,
Сіреньке гуде,
А жовтеньке носить. (Бджола і обнаж)

30. У маленькому горщатку
Каша солоденька. (Горіх і зерня)

31. Стоїть півень над водою
З червоною бородою,
Хто йде – не мине,
За борідку ущипне. (Калина)

32. Два столи,

Два човни,
П'ята мисочка. (Жолудь)
33. Загадаю загадку,
Закину заглядку,
Та рік жди. (Жито)
34. Сидить Марушка
В семи кожухах,
Хто на неї гляне
Той і заплаче. (Цибуля)
35. Багато латок
Та голки не було. (Капуста)
36. Стоїть пані в сарафані,
Вітер повійне
Той лист опаде. (Маківка)
37. З воли росте,
В воду й дивиться. (Лепеха)
38. В воді росте,
В воді кохається,
А кинь у воду –
Злякається. (Сіль)
39. Триста галок,
Та п'ятдесят чайок,
Та п'ятнадцять орлів,
Одне яйце знесло. (Год)
40. Сім верств мосту,
На край мосту червона калина. (Сім тижнів посту і Великдень)
41. А що в світі наймиліше
Й найкращіше (Сон)

Список публікацій здобувача за темою дисертації

1. Данилевич А.П. Український етнограф і фольклорист С.Д. Ніс // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова /Укл. П.В. Дмитренко, Л.Я. Макаренко. – К.: НПУ, 2002. – Вип. XLIX (49). – С. 224-230.
2. Данилевич А.П. Різдвяна обрядовість українців в етнографічній спадщині Степана Носа // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – К., 2010. – Вип. 32. – С. 105-109.
3. Данилевич А.П. Проблематика народознавчих студій Степана Носа в журналі «Основа» // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – К., 2019. – Вип. 58. – С.53-60.
4. Данилевич А.П. Перший біограф Степана Носа: до 150-річчя від дня народження українського письменника та громадського діяча Григорія Коваленка (1868-1937 рр.) // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – К., 2019. – Вип. 59. – С. 53-59.
5. Данилевич А.П. Фольклорно-етнографічний наратив Степана Носа:новітня історіографія // Гілея. – К., 2019. – Вип. 151. – Част. I. Історичні науки. – С. 34-40.

**Публікації, які додатково відображають
результати дослідження**

6. Данилевич А.П. Д. М. Щербаківський – відомий дослідник у галузі українознавства // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія. – 2001. – Вип. 55. – С. 51-55.
7. Данилевич А.П. Архівні документи про етнографічну діяльність Степана Носа (1864-1911) // Чотирнадцяті джерелознавчі

читання, присвяченні 170-річчю створення Київської археографічної комісії. – Київ, 2013. – С. 93-96.

8. Данилевич А.П. Архівні документи про фольклорно-етнографічну діяльність Степана Носа // П'ятнадцяті джерелознавчі читання, присвяченні 70-річчю створення кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки. – Київ, 2014. – С. 75-77.

Апробація результатів дослідження

Основні положення та висновки дисертації обговорювалися на кафедрі етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доповідалися на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних наукових конференціях, семінарах, читаннях: на Міжнародній науковій конференції «Знаки питання в історії України» (Ніжин, 2002); Науковій конференції «Історія України: історія вивчення, сучасний стан і перспективи дослідження» до 215 –ї річниці від дня народження автора першої історії України Д. Бантиш-Каменського (Київ, 2003); Науковій конференції молодих учених та аспірантів «Україна-світ: історія, сьогодення, майбутнє» (Київ, 2003); Міжнародній науковій конференції молодих учених «Джерела з історії української державності» (до 90-річчя початку українських національно-визвольних змагань) (Київ, 2007); Дев'ятих джерелознавчих читаннях (Київ, 2008); Десятих джерелознавчих читаннях (до 65-річчя з дня заснування кафедри архівознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка) (Київ, 2009); Одинадцятих джерелознавчих читаннях (до 100-річчя від дня народження проф. В'ячеслава Ілліча Стрельського) (Київ, 2010); Дванадцятих джерелознавчих читаннях (До 20-ї річниці незалежності України) (Київ, 2011); Тринадцятих джерелознавчих читаннях, присвячених 160-річчю Центрального державного історичного архіву України (Київ, 2012);

Чотирнадцятих джерелознавчих читаннях, присвячених 170-річчю створення Київської археографічної комісії (Київ, 2013); П'ятнадцятих джерелознавчих читаннях, присвячених 70-річчю створення кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки (Київ, 2014); Шістнадцятих джерелознавчих читаннях «Архівна наука і освіта в незалежній Україні» (Київ, 2015); Сімнадцятих джерелознавчих читаннях, присвячених 150-річчю з дня народження Михайла Грушевського (Київ, 2016); Вісімнадцятих джерелознавчих читаннях, присвячених 100-річчю української революції (Київ, 2017); Дев'ятнадцятих джерелознавчих читаннях «Джерельний потенціал інформаційних ресурсів архівів», присвячених 100-річчю від дня народження Марка Варшавчика (Київ, 2018); Їжа в історії: Конференція присвячена гастрономічним дослідженням у сучасній українській гуманітаристиці (Київ, 2019); Двадцятих джерелознавчих читаннях «Архівознавство в контексті історичної пам'яті та цифровізації суспільства», присвячених 75-річчю від дня заснування кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки (Київ, 2019).